

ISSN 0207- 642 X

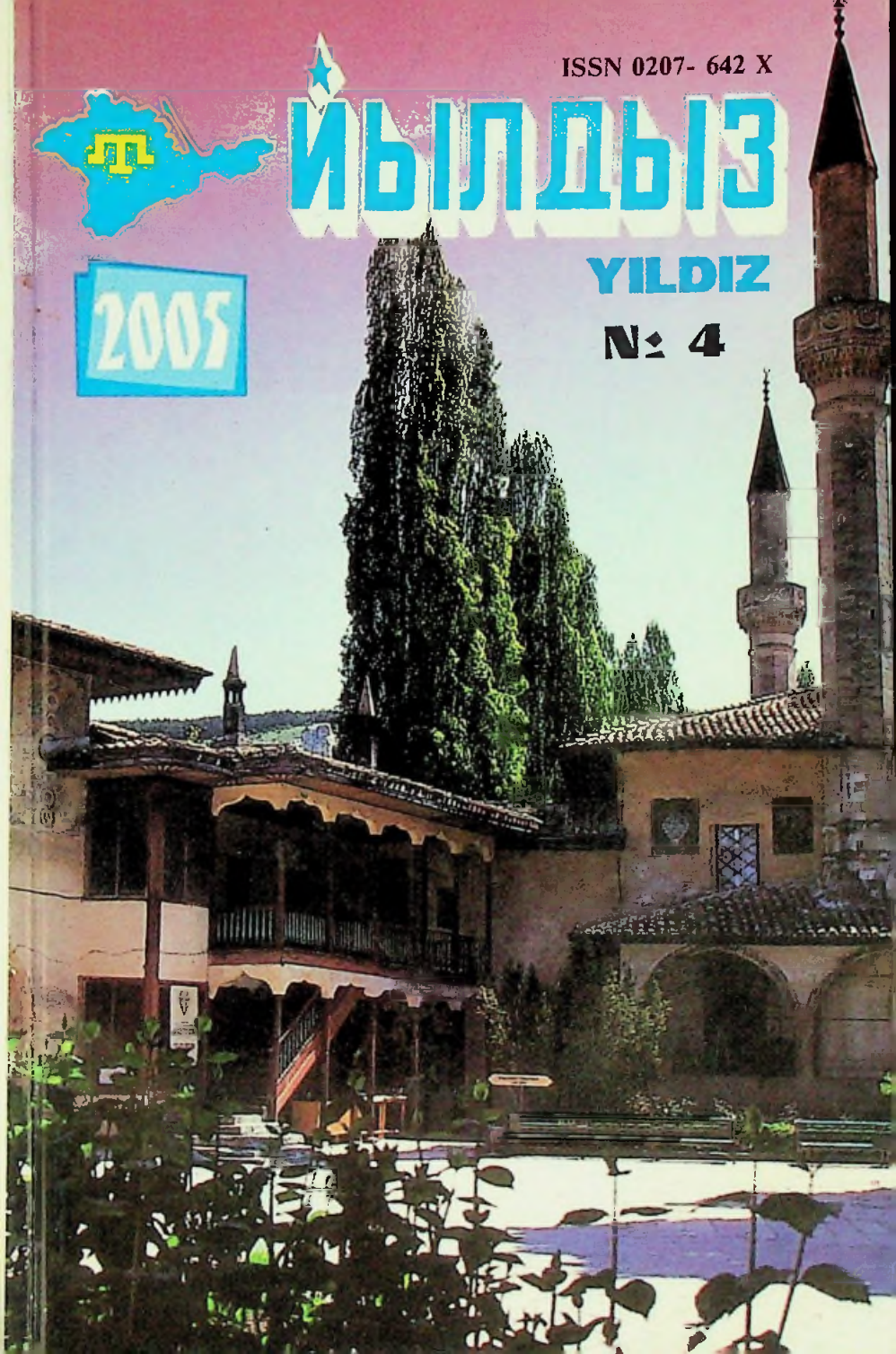
ИЙЛДЫЗ

YILDIZ

№ 4

2005

ЙЫЛДЫЗ

КЪЫРЫМ МУХТАР
ДЖУМХУРИЕТИ
НАЗИРЛЕР ШУРАСЫ
ИНФОРМАЦИЯ
БОЮНДЖА КОМИТЕТ
ВЕ МИЛЛЕТЛЕР
ИШЛЕРИ БОЮНДЖА
КОМИТЕТИНИЪ
ЭДЕБИЙ-БЕДИИЙ,
ИЧТИМАИЙ
МЕДЖМУАСЫ

4
2005

ИЮЛЬ
АВГУСТ

Йигирми алтынджы
сене чыкъувы

Меджмуа
ВАК
джедвеллине
кырсетильди.

Баш муаррир
Шакир СЕЛИМ

Муарририет эйети:
Иса АБДУРАМАН,
Исмаил КЕРИМОВ,
Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),
Ибраим ПАШИ,
Нузет УМЕРОВ,
Риза ФАЗЫЛ,
Урие ЭДЕМОВА.

Украина. Къырым Мухтар Джумхуриети.
“Йылдыз” меджмуасынынъ идареханеси.

МУҢДЕРИДЖЕ

Эдебий асабалыгъымыздан

- Джафер Сейдамет. Ислям ака. *Икяе*..... 4
Исмаил Асаногълу Керим. Джафер Сейда-
мет ве онынъ «Ислям ака» икяеси акъ-
къында эки сёз..... 5

Несир

- Закир Къуртнезир. Юрек агърылары. *Повесть* 41

Эдебият ве театриллиз тарихындан

- С. Керимова. А.С. Пушкиннингъ «Саран пех-
ливан»ы къырымтатар тилинде..... 102
А.С. Пушкин. Саран пехливан.
Фаджиа..... 106

Эдебиятшынаслыкъ ве эдебий тенкъыт

- Джемиле Сулейманова. Къырымтатар эде-
биятында Тимурленг образынынъ
пейда олув себеpleri..... 118
Лиля Зинединова. Къырымтатар иджрет
йырларынынъ мевзуатына даир базы
муляазалар. *Иджрет йырларындап нумю-
нелер*: Биз кетермиз Къырымдан!
Сувукъ-сув тюркюси. Кочъ йыры. Суда-
гъын ёллары. Эмине къыз. Къырым дес-
таны..... 129

Тильшынаслыкъ

- Эмиль Решетов. Къырымтатар шивелери-
нинъ тарихындан..... 147

Эдебий такъвим

Шевкет Юнусов. «Теним, джаным санъа
феда!» (*Абдулла Лятиф-заденинъ догъ-
гъанына 115 йыл олды*).....151

Китап рафларынъызгъа

Къ.Закир. «Сайлама эсерлер». «Къалем уджун-
даки нур». «Крымскотатарская литература». «Къараманлар ольмейлер». «Гъурбетте
къалгъан эждатларымызнынъ хатырасы». «Депортация»..... 155

ИСЛЯМ АКА

о ИКЯЕ о

**Джафер
СЕЙДАМЕТ**

**«ИСЛЯМ АКА
УЗАКЪ ШЕХЭРЛЕРЕ,
БАШКЪА МЕМЛЕ-
КЕТЛЕРЕ КИТМЕ-
МИШТИ. ФАКЪАТ
ЯЛЫНЫНЪ ГУЗЕЛЬ
ЯЛТАСЫНА О, ИКИ-
УЧЪ АЙДА ОГЪРАР-
ДЫ».**

Ислям ака коюн энъ юмшакъ габиатлысы, энъ халим-селим (юваш) танылмышы иди. Онынъ адыны яш-къарт яманлыкъсыз, сессиз, кенди халында деп анъларларды.

Сачы-сакъалы агъармыш, нурлу пенбе (гуль) чырайы бурюшмеге башламыш, джанлы, къара козьлери деринлешмиш, узун бою бйраз чёкмюш, ири вуджуды олдукъча иримиш, буюк эллерининъ ири кемикле-ри айрылмыш олан бу къартын, хаятыннынъ сонъ кунюнден башкъа, бутюн омрю гурюльтисиз, патырдысыз кечмишти Бу, кучюк сув (киби), насыл дагълары инълетен денъизлери къутурткъан рузгярлардан, койлери сарскъан шемшеклерден, озенлери ташыран ягъмурлардан къабарса да, ташмаз-къугурмазсе, Ислям аканынъ руху да яшларын къавгъаларындан, къартларын багъырышмаларындан сарсылмаз, алевленип китмезди. .

Затен халкъ оны танымадан о, халкъы танымышты. Булундыгъы меджлислерин тадыны

1. «Ака», «акъай» айны манайы ифадде идерлер. Къырымдын ялы боюнда «агъа» келимесини ялынъыз коюн зенгитлери, хадъжылары ичюн къулананырды (Джафер Сейдамет).

ким къачыраджакъ, кимлер анълашамаяджакъ о, эв-вельден билирди. Булутларын хангисинден ягъмур ягъаджагъыны, хангисинден рузгяр чыкъаджагъыны о, насыл алдындан кестирирсе, койлюлерин энъ уфакъ харекетлеринден де рухларында джанланан сыкъынтылары, гъарезлери, душманлыкълары ойле сезерди. Бираз тиль уджундан вирильмиш селямдан, къыса, кескин бир бакъыштан, сыкъ, кесик бир-ики нефестен, бир-бири артындан якъылан бир къач сигарадан, бираз оге бакъып сусмалардан, арды-сыра текрарланан «билирик-билирик»тен о, чокъ шейлер анъларды.

Факъат хаджыларын оглерине бакъып яваштан баш салламаларынынъ, имам ве мазин эфендилерин къартлардан зияде зенгинлери коръдиклери заман, ер вирмеге чалышмаларынынъ, зенгин агъларын къатты оксюрмелерининъ, яшларын джамне къатылмаларынынъ, къартлар арасына къарышмаларынынъ, къызларын софаларында, пенджерелеринде сыкъ корюнмелерининъ, багъа-багъчая киттиклери заман, энъ ийи чичекли шалларыны къапамая башламаларынынъ ве бир заманлар хэп бир ёлдан кечмелерининъ, бир къапу огюне кельдиклеринде, адымларыны явашлатмаларынынъ — хэпсининъ манасыны сезер, анъларды. Уфакъ торунчыкъларынынъ китапларынынъ гузеллигини, оджаларындан аферинлер алдыкъларыны сёйлемеге башламаларыны о, хэр заман кулереk къар-

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ ВЕ ОНЫНЪ «ИСЛЯМ АКА» ИКЪЕСИ АКЪКЪЫНДА ЭКИ СЁЗ

Джафер Сейдамет Кырымэр (1889 — 1960) Ялта больгесининъ Кызыл-Таш коюнде догъды. Онынъ озюнден гъайры, къоранталарында даа беш бала бар эди. Беш яшыны толдурыр-толдурмаз койдеки къыз мектебине къатнамагъа башлай. Лякин бу ерде язы-сызы огретильмегени ичюн башкъа мектепке авуштырыла. Аз муддеттен сонъ, Акъмесджитке йиберилип Эюп эфенди адында бир тюрк оджасындан дерс ала. Эки йылдан сонъ Алушта, Гурзуф, Куркулет, Аутка киби кой мектеплеринде къырымтатарджа ве русча тасиль ала. 1901 сенеси бабасы оны Истанбулга алып кетип «Нумюне-и-теракъкы» мектебине кирсете. Истанбулда окъуркен, о ердеки генч къырымлылар иле танышып яваи-яваи сиясий

шылар ве джебинден эксик итмедиги тек капикле-
риле онлары севиндирирди.

О, хэр заман хаджыбабаларын коюн нересинде чеш-
ме, копрю яптырмакъ ниетинде олдукларыны би-
лир, хатта хангисин кое келен моллайы, талебейи эвине
чагъырмагъа хазырландыгъыны, акъшам намазындан
эввель козылерине бир бакъмакъле анъларды

Имам ве мазин эфендилерин «къургъакълыкъ вар
экинлере сув кельмез ушурсыз берекет» дие сёзе баш-
ламаларындан, кой оджасынынъ «окъув — иненен
къую къазмакътыр» димесинден, лафын нерее вара-
джагъыны кестирирди. Кой агъаларынынъ кимлерле
достлукъларыны арттырдыкъларыны, кимин топрагъы-
на козь къойдукъларыны, кими банклара кирдирип
пара сахиби ве агъа япмакъ истедиклерини, онларын
ниетлерини къарыларына биле ачмаларындан эввель
дуярды.

Койде ханги яшын кимин къызыны истедигини,
ханги къызын киме гонъюль вирдигини о, къудалар
ёлламадан эввель дегиль, о, ниетлерин енгелере, тий-
зелере сёйленмелеринден чокъ эввель билирди.

Ислям ака ялынъыз араларында осьтюги эйилик-
леринен севинип, бахтсызлыкъларынен агълайып са-
чыны-сакъалыны агъарттыгъы къырымтатарларын

*арекетке къошула. 1911 сенеси Париждеки Сорбонна уни-
верситетининъ укъукъ шубесине кире. Биринджи джихан са-
вашы заманында, 1916 сенеси, белли бир муддет Петроград
университетининъ укъукъ шубесинде русча окъуй. 1917 се-
нси къурулгъан Къырымтатар Миллий Республикасынынъ
ёлбашчыларындан бири ола. Къырымны большевиклер запт
эткен сонъ, Тюркиеге кете. Алман дженки заманында (1941
— 45) Авропада дагъыныкъ бир чокъ къырымтатар махбюс-
лерининъ азат этильмесинен огъраша. Омюрюнинъ сонъунда-
же энъ фааль суретте Къырым миллий давасында булунып,
бутюн джихангъа намы кеткен сиясетчи ола. 1960 сенеси
апрель 3-те Истанбулда вефат эте.*

*Бедийий иджатнен огърашмагъа генчлигинден авеси буюк
эди. «Миллий дуйгъу» ве «Джын Мамбет» икяелери 1917 се-
неси Акъмесджитте чыккъан «Миллет» газетасында ба-
сылдыдылар. Сонъра «Унутылмаз козьяшлар» ве «Ислям ака»
киби юксек бедияетке малик олгъан икяелери дюнья юзюни
кордилер.*

дегиль, башкъа миллетлерден тюшип-къалкътыкъларынынъ тюшюнджелерини, ниетлерини сезерди...

Дуварджы рум Костянынъ яваш-яваш, сыкъ-сыкъ башыны саллап фазла юмшакълыкъле «калимера-калимера», «сабахлар хайыр» димесинден, дудакъларын-дан эксик олмаян кульмелерини арттырмасындан, мутлакъа зарар кореджегини кестирир. Чабладжы Артём эрменининъ еминлерини сыкълаштырмасындан, илле алдатыладжагъыны дуяр, демирджи чингене Сеттарын ялпакъ селямындан, къалпагъыны тюзельтмесинден, мутлакъа бир мюзеввриликте (ийлекярлыкъта) булунаджагъыны аньларды...

Базиргян чуфутын багъырып-къырылмаларындан, алыш-вериши бозмая къалкъышмаларындан, мутлакъа бир къач тай (орам) тютюннинъ икинжи джынсе атыладжагъына, шарапчы къараимин къулагъына фысылдап мушаверее къалкъышмасындан, мутлакъа бир къач пуд юзюмининъ эксик чекиледжегине, о, эминди.

Чельден арабасына къартоп, къапыста, къарпуз екилип келен немсейи о, йылда анджакъ бир-ики керелер корюрди. О, онынъ яваш-яваш сёйлемелеринден, лафы чокъ къыса кесмелеринден, чувалларына бирден сарылмаларындан, бир маналар чыкъармакъ ис-

Джафер Сейдамет «Йигирминджи асырда татар миллети мазлумеси». Истанбул. — 1910; «Къырым». Варшава. — 1930; «Рус инкъилябы». Истанбул. — 1930; «Гаспралы Исмаил-бей». Истанбул. — 1934; «Мефкюре ве тюркчулик». Истанбул. — 1934; «Рус тарихининъ инкъиляба, большевизме ве джихан инкъилябына сюрюкленмеси». Истанбул. — 1948; Совет джехэннеминде койлю ве иччи дюзюми». Истанбул. — 1948; «Нурлу къабирлер». Истанбул. — 1991; «Базы хатыралар». Истанбул. — 1993 киби китаплар ве бир чокъ эртарафлама мукеммель макъалелернинъ муэллифидир. Сонъ йыллары Истанбулда онынъ куньделик дефтерлеринден даа бири дюнья юзюми коргендир.

«Исяял ака» икяесининъ сюжетинде эсас къараманынынъ мисалинде 19-нджы асырнынъ орталарындан башлап 1918-1919 сенелеринедже Къырымдаки миллий яшайышнынъ левхалары акс этильмекте. Икяенинъ баш къараманы Исяял ака 13 яшында бабасындан оксюз къалып озю ве учъ къыз къардашыны аякъкъа котермек ичюн анасынен бирликте

темишти. Факъат ондан алдыгъы маллардан не къапыстасы чюрюмиш, не къартобы бузламыш, не де къарпузлары бош ве агъув чыкъмазды. Онынъ чекиси ве хисабы да хэр заман догъру иди. Бунунъчюн о, немсенинъ сагъламлыгъына инанмышты. Онынъ харекетлерини табий булмушты.

Онынъ анылаямадыгъы халкъы къазакъ «катсап» дедиги русларды. О, бунларле Костядан, Артёмдан, немседен чокъ берабер булуныр, онлары даха чокъ чалыштырырды, факъат онларын денъишмееен чырайларындан, тикилип къалан козылеринден, салпукъ дудакъларындан, икиде-бир де омузларыны сыкъмаларындан, джансыз сеслеринден бир тюрлю сагълам бир къанаат эдинемез, белли бир ниет чыкъарамазды. Дагъда одун кесен, тахта бичен къазакъларле о, пек чокъ иш япмышты. Ики огълунынъ ян-яна яшамалары ичюн яптырдыгъы ики буюк эв япылыркен, о, бу къазакълара кутюклер бычтырмыш, тахталар кестирмиш, эв яптырмыш, тенекелетмиш. Айларле берабер чалышмышты. Факъат бутюн бунлара рагъмен (бакъмадан), онынъ къазакъ халкъына (нисбетен) сагълам, сарсылмаз бир фикри ёкъты.

Бир вакъытлар о, къазагъын «а-ха — а-ха, так-так», «эльбет-эльбет» дие агъзыны ачмасындан, лафыны,

тынмай чалышып-чабалاماгъа меджбур ола. Аллагъа сыгъынып догъру ёлда юргени ичюн яваш-яваш ишлери юрюше. Башындан кечирген агъыр ве аджджы мешакъатларгъа бакъмадан, эв ве къоранта кзуруп, Кырымдаки миллий оджакъны сувутмадан, аксине онынъ джылылыгъыны арттырып, мухтаджларгъа ярдым, алсызларгъа шифа, оксюлгерге догъмушлыкъ янып келе ве омирюнинъ сонъки дакъкъаларында, къартлыгъына бакъмадан, кой джамисини явур чызмасындан ве нис рухундан куртармакъ ичюн куришке тюше. Шу арада большевиклер тарафындан кзуриунланып, джами ичинде эляк ола.

«Ислям ака» икяеси 1938 сенесинден эвель басылдымы-ёкъмы, бизге бугунъ белли дегиль. Биз азырлагъан метн 1938 сенеси Романияда, Косътенджеде, арап уруфатынен басылгъан «Эмель» дергисинден алынды. Бу икяе Джасафер Сейдаметнинъ вефатындан сонъ, кене «Эмель»де (1964. — № 23. — С. 46 — 64) латин язысында басылгъандыр. Ама икяенинъ бу эки метни арасында баягъы феркъ ве латин язысындаки вари-

мерамыны анъладыгыны зан итмишти. Сонъралары «канечна-канечна», «ойле я-ойле я» деп къарарсыз баш салламаларына эхъмиет вирмишти. Факъат бунлара ишанып башладыгы ишлерин пек чогуунынъ ярыда къалмасы оны йине шашыртмыш ве онъа «бу къазакъ анълашылмаз» дедиртмишти.

Адамы адым атышындан, ян бакъышындан, козюнден, дудагындан, сесинден таныян, ниетини сезен Ислям ака, къзагагы анълаямамасындан пек де сыкъылмазды. О, къзагага алышмышты. Ишнинъ ярым къалмасыны, бичильмиш тахталарын ачыкъта къалып ысланмасыны, эвин тенежелерининъ бир тюрлю къап-ланылып битирилемесини о, хэп табий булур, къзаакътан башкъа тюрлюсини беклемезди... Къзагагын емин этип, чокъунып вирдиги сёзлерин де боша китмеси, оны синирлендирмез, озюр дилеп (багышланмасыны истеп) тизиштиртиги яланларыны да сабырле динълер ве нихаст «харашо-харашо», «яхшы-яхшы» деп онынъ аркъасыны таптар, оны ишин башына котюр-рирди. О, къзагагын агъзыны ачып, козылерини тикип къалмаларында бир айнеджилик буламадыгы киби, онынъ сёзюнде турамамасыны, ваадларыны унутмасыны да хош корюр, бунларын япылмасыны къзагагын табиятына багълар ве «къзаакъ бу кендисине

антында бир чокъ «тюземелер», къыскъартмалар ве «догъуртмалар» олганы себебинден биз муэллиф сагъ олганында басылган метн иле файдаландыкъ.

Текстнинъ эскилигине ве муэллифнинъ хатрине урьмет этерек, кирилл язысына транслитерация ве транскрипция япаркен, метнинъ асыл нухасынынъ бутюн инджеликлерини сакъламагъа огърашаракъ, ашагъыдаки нокъталаргъа риат эттик:

1. Метнде расткельген русчадан алынма сёзлер («пароход», «большевик», «солдат» ве иляхри) тарифлеме девамында русча имляда, персонажнынъ лакъырды хусусиети косътерильген вакъытта исе, агъзавий теляффуз шекиллери алынды («парахот», «большевик», «салдат»).

2. Базы къыйын анълашылган сёзлер янында, къавузлар ичинде, къыскъа изаатлар яхут манадаш сёзлер берильди.

3. Текстте эдебий тиль ве ишве сёзлери къарышып кельмекте. Оларны «низамгъа» кетиргенде, бир чокъ инджеликлерини ве озелликлерини джоюладжагындан, эси олганы киби къалдырылды.

сахип дегиль ки» дер кечерди. Эвини тенекеден туран топал Василин, орадан тесадуфен кечен бир аркъадашына уюп, Енъи-ёла кабакка ичмеге киттигини, сархошлайып къалдыгыны, ве гидже чыкъан боранле де ярым мыхланмыш тенекелерин савурылдыкъларыны, тахталарын сёкюльдигини хэр заман хатырлар, огърадыгы зарары унутмазды. Василин ики кунъ сонъра кендисине келип бала киби агъладыгыны да хэр заман кулerek хатырларды. Бутюн бунлар оны къзагагын чабик алдандыгына, кендисини хич де тутамдыгына инандырмышты. Бундан долайы о, къзагагъа къызмакътан зияде аджырды...

Ислям ака ялынъыз инсанлардан дегиль, бираз да аттан, сыгъырдан да анъларды. О, коюн макътавлыларындан, намлыларындан олмаса да, онъа да арадасырада ат, сыгъыр башындан тутып келенлер булунырды. Онынъ уфакъ малисинигъ (атынынъ) акъсадыгы, кучюк сыгъырынынъ вакъытсыз сютюни кестиги корюльмемишти.

Араларында яшадыгы джемаат, иши корьдиги элин ят-ябанджыларыны таныян онлары рухларыны анълаян койдеки атларын, сыгъырларын хангисининъ тишледигини, хангисининъ тептигини, вурдугыны билен Ислям ака, юмшакъ, сессиз табиятыле кимнен

4. Филлернинъ даимийлик шекли «р», «ар», «ер», «ур», «юр», «ыр», «ир» аффикслерининъ къошулмасынен ifade этильди.

5. «Къвет», «Эвель», «Мувафакъиет» сёзлери дженктен эвельки имлямызда олганы киби ве бугунде тюрк дюньясында къулландыгы шеклинде, яни эки «в» ве эки «ф»нен язылды («Къвет», «Эвель», «Мувафакъиет»)

6. Файдаланылган копияларнынъ базы цилинген ерлери къыйын окъулганы себебинден, И. Гаспринский адына кутюпханедеки оригиналары иле къыяс этильсе де, асында о ердеки «оригиналы» да копия олганы ичюн тексттеки эки сёз, сакъланган харф фрагментлерине эсасанаракъ, иштуитив оларакъ алынды. Бу шей ялынъыз бир эпизодда ашагъыдаки джумледе акс олунды: «... кягъыт къадар беяз этип юлмадыгы, чамашырларын, юзбелерин де сувларынынъ яхшы чайкъалмадыгы, сабуулы къалдырылдыгыны уйдурмасы, оны чокъ сыкъар, юрегини тырнакъларды...» («Эмель». — 1938. — № 128. — С. 8, юкъарыдан учюнджи сатыр).

Айрыджа къайд эмлек керек ки, Джафер Сейдаметнинъ

насыл лаф идеджегини, кимнен насыл иш кореджегини билирди. Бунунъчюн де онынъ омрюнде хич бир буюк сарсынты олмазды...

Ислям аканынъ яшлыгы да патырдысыз кечмишти. Онынъ тойларда джам кырыдыгы, чалгыджы чингене дэгдоги, башкъасынынъ хавасыны кестирдиги, шу ве я бу суретле эйилигин дадыны къачырыдыгы, курсешлерде эль, аякъ чыкъардыгы корюльмемишти. Вуджутча къувветли олмакъле берабер о, бу киби меджлислерде къувветинден зияде, тербиесининъ тесиринде къалырды. Адетлеримизи пек эйи билир, айыптан бутюн рухуле къоркъар, кулюнмектен, халкъ тилине тюшмектен титрерди.

Онынъ дургъунлыгына себеп олан ялынъыз бунлар дегильди. Он учь яшында бабасындан оксюз къалмыш олмасы да онынъ боюнынъ буклемишти. О куньден бери о, анасыле тотасыле (аптеси иле) бабаларындан къалмыш дам эвчикте яшар, онларле хоранта сырларыны дертлешир, ишлерини сырасына къоймакъ ичюн чарелер арарды. Аз заманда бир къач йылда о бабасындан къалан къорулысыны (кучюк орманыны), чайырыны, ашламалардаки джеvizлигини, сыртлардаки ерчигини билип къуланмыш. Кенди къувветиле учь-беш асмалыкъ бир багъчечик де япмышты. Бу

бедий сёздеки кучю ве, бельки, базыда «кучьсюзлиги» де кене озюнкидир. Шунинъ ичюн онынъ языларыны «редактирлемек» — оларны бозмакъ, муълифнинъ язы хусусиетлерини сильмектен келир.

«Йылдыз» меджмуасынынъ баш редакторы Шакир Селиминъ дестеги саесинде бу сене Джафер Сейдаметнинъ бедий эсерлер топламы нешир этиледжектир. Иште, шу топламга киреджек бутюн парчалар метнлернинъ оригиналлари узеринде азырланмакъталар.

Бугунь «Йылдыз»нынъ окъуйдыжыларына Джафер Сейдаметнинъ «Ислям ака» икяесини тевсие этемиз.

Исмаил Асаногълу КЕРИМ.

P.S. «Ислям ака» икяеси текстининъ (аран ве латин уруфатындаки нухалары) копияларыны бизге файдаланмакъ ичюн берген КъДСПУ кырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасынынъ хадимлери Къубеддин Салядинов ве Заира Зейнетдиновагъа тешекюрлеримни бильдирем. И. Керим

суретле ислямлар яшайышын ачлыкъ, борджлулыкъ, ерсизлик, юртсузлыкъ киби талий фуртуналарына огъ-рамадылар исе де, хэр халда эвлерининъ дирегининъ йыкъылмасы, онлары сарсмыш, джандан якъмыш, рухларыны эзмишти. Ислямын анасынынъ, Хатидже енгенинъ, матемли козьяшларында туллугъындан гъарипсенип чектиги кокюс кечирмелеринде эвлятларынынъ келеджекleri хакъкъындаки къоркъусынынъ пайы да аз дегильди.

Ислямы ве учъ къыз къардашыны о буютеджек, о эв-баркъ идеджекти. Рахметли къоджасынынъ достларындан, акърабаларындан аз-чокъ ярдым коръсе де, о хаятын бутюн зорлукъларыны анджакъ огълунынъ ярдымыле снъе биледжегине инанырды. Онынъ хаятында базандыгъы энъ сагълам темель — бир дане-чик огълу, оксюз Ислямы, иди. Чокъ кечмеден о, онынъ энъ садыкъ ярдымджысы, сагълам сыр сандыгъы олмушты. О, онынъ джанлы къара козылеринде, юмшакъ къара сачларында, ачыкъ манълайында рахметлисини корюр, онынъ индже боюнынынъ узамасына, кемикли эллерининъ буюмесине, сагълам баджакъларынынъ къувветленмесине, индже сесининъ къалынашмасына севинир ве хэр беш вакъытта намазлыгъындан къалкъмадан (турмадан) онынъчюн Аллаха шукюр идер, оны къазадан-белядан, назардан къорумасыны джандан дилерди.

Хатидже енгенинъ багъда-багъчада, чайырда, эвде янындан, ишинден айырмадан буюттиги Ислямы, он секизе кельдикте, керчектен анасынынъ нишанландыгъы заманлардаки бабасынынъ бир орынеги олмушты. Онынъ ялынъыз къашы, козю, сёзю, иши, отурышы-къалкъышы да рахметли бабасынынъ яшлыгъыны хатырлатырды. О да бабасынынъ къоркъутугъы гунахлардан титрер, о да бабасынынъ сакъындыгъы адетлерден къызарырды. Онынъ да деликъанлыгъында къушакъсыз, къалпакъсыз ёла чыкътыгъыны, азбарлары, эвлери ичинде сызгъырдыгъыны, халкъ янындан селямсыз-сабахсыз кечип киттигини, кендисинден эслилере ер вирмедигини, къартларын эллерини опьмедигини, лафларына къарыштыгъыны, онларын огюне кечтигини, онлардан эввелъ босагъадан атладыгъыны, аша, лафа башладыгъыны, мунасебетсиз лаф

къачырдыгыны кимсе корьмемишти. Онынъ ерде корьдиги бир окмек (отъмек) парчасыны къалдырмадыгы, окмек уфагыны чигънедиги (эзгени), элини ювмадан окмек туттугы, мубарек Къураны элине алыр-алмаз опини башына къоймадыгы, мезарлары басын кечтиги, мезарлыкъ янында токътап фатиха окъумадыгы, джума, теравих, байрам намазларындан къалдыгы, хаста халыны сормая вармадыгы, дженазе намазы къачырдыгы, мевлютте, байрамда имам, мазин эфендилере, хаджыбабалара, къартлара байрам хайырлап китмедиги де вакъа (олгъан шей) дегильди.

Яш Ислямын джандан севип яптыгы, къартлыгына къадар быракъмадыгы бир иши де — анасы, къардашлары, сонъра да къарысы балаларынен хэр намаз, ораза ве байрамлардан эввель кой джамисини темизлемеси иди. О, хэр заман мутлакъа минарейи сипирир, агъыр кийизлери чыкъарыр, силькер, тавандаки орюмчеклери сипирир, джамининъ дибини ве пенджерелерини юван къызлара сув ташырды. О, о къадар зевкънен, севинип джамининъ хэр ерини темизлеенлере ярдым идерди ки, Аллах эвининъ бутюн иши онынъ элинде ирир, битер китерди

Бу коюн джамиси бутюн якъын койлеринкинден буюкти, минареси де хэпсинкинден даа узунды. О, анасындан онынъ насыл ясалдыгыны, бутюн джемаат — чолукъ-чоджугъын насыл чалыштыкъларыны динълемишти. Рахметли бабасынынъ да бу Аллах ишине насыл джанле, башле къошулдыгы, сабах эзанындан эввель ялыя къума киттигини ве атыле кунълердже къум ташыдыгыны, чанасынен таш ташыдыгыны, усталара сабахтан акъшама къадар чамур, таш вирип ишледигини севинерек огренмишти.

Къартлардан ве хаджы эмджесинден о къач керелер Аллах эвини хорлаянларын онъмадыгы, Аллах эвининъ къазакълары насыл вуруп чарпындырдыгыны динълемишти. О, огретмишти ки, ханлыгымызы йыкъан, юртумыза далан къазакълар къылычтан, атештен кечирдиклери койлеримизе кирмиш, эвлеримизе ерлешмишлер Бунлардан базылары Аллах эвине де долмушлар ве орада, төвбе Яраббим, ички ичмесе, йырлап ойнамая башламышлар Башламыш-

лар ама, Аллах баба хансыз, атсыз, кылычсыз кылан гъарип кырымлылар дегильди! О, сусмады О, кыатланмады. Онынъ корюнмез, сакъынмаз кыуввети хакъкы чигънеен (таптагъан), мукъаддесате кулен о тюшюнджесиз ве хиссизлери сарсты. Онынъ ери, кокио кыанатларынынъ эвджеен (сызлаткъан), титретен, хэр ерде хазыр ве назыр (эр ерде булунгъан) мелеклери бу кызакълары ойле бир чарптылар ки, бунлардан базыларынынъ ченгелери тугулмыш, козьлери агъарып, тикилип кыалмыш, базыларынынъ баджакълары бири-бирине кечмиш, кимисинингъ тили узанмыш, эллери тор-топач олмуш...

Койде бу буюк вакънайы хэр кес бильдиги киби, Аллах эвини буюк бир кыоркъу, сагълам бир иманнен севен де ялынъыз Ислям дегильди. Уфакъ баллардан башкъа, хэр кес джами янында яваш-яваш лаф этер, онынъ огюнден мутлакъа оглерине бакъып кечер, онъа бакътыкъта, мутлакъа Аллахы, Пейгъамбери, Мусульманлары тюшюнирлерди.

Ислям бабасынынъ ёлунда элифи-элифине юрю-ерек, онынъ инандыкыларына инанаракъ, сакъындыкыларындан титреерек буююрды. Хатидже енге буну коререк, чокъ заманлар бахтсызлыгъыны унутыр, келджекке умитле бакъарды. Артыкъ онынъ фикринде тек бир эмель джанланырды: Ислямы бахтлы бир хорантанынъ, элял сют эммиш, гузель, агъыр башлы, беджерикли бир кызына нишанламакъ. Артыкъ бу фикир онынъ акълына сыкъ-сыкъ келир ве о, «Аллахым, Яраббим, хайырлысынен о куню коръсем» дуасыны текрарларды.

Хатидже енгенинъ беджериклиги кыадар да кепчесине (чёмючине) сахиплиги, бутюн балаларыле хэр кунь хэр кестен эвель ишлерине китмелери ве энъ сонъ кыайтмаларынен, ислямлар оксюзликлеринингъ ялынъыз бир-ики йылыны бираз зорланып сыкъынтыле кечирдилер. Сонъралары ишлери тамамынен сырасына кирди. Онынъ он секизлеринде багъ-багъчалары бираз даха арттырылмыш, ерлери бутюн сачылмышты. Артыкъ тотасы (аптеси) Фатме де безни сыдыргъы (эр вакъыт) токъумая фурсат булурды. Бу йылын сонъунда хэр кунь бир софра башында топланып, бир чанакътан ашайып, бир мешребеден ичип,

бир сачакъ тюбюнде ятан бу хорантанынъ омрюнде бу берекетли йылда эхэмиетли бир денъишиклик олды: Фатме нишанланды.

Къудалар келип разылыгынен Аллахын эври, Пейгъамберин сенетиле Ислямын тотасыны коюн орта махаллесинден Сейдалининъ Къуртвелесине истедиклери куньден бери онларын къурумланмыш къалын таванлы, чёкмек бильмез ири сачакълы эвлери джанланмыш, шенъленмишти. Артыкъ онларын оджакълары токътамадан потеп, ятсыйы беш-он дакъикъа кечер-кечмез сёнен ярыкълары эппейидже кеч вакъытлара къадар янар, яш-къарт, эшь-дост, къысым-акъраба онларын эйиликлерини хайырламагъа келирлерди.

Бу шенълик ве севинч Хатидже енгеий ферахландырдыгы къадар онынъ тюшюнджелерини, ишлерини де арттырды. О, артыкъ бир ишинден о бирисине кечер, сабырсызлыкънен, къасеветнен хэр шейи кенди элиле япмакъ истер ве хэр иши тутгукъта да «доста-душмана кулюнмесек, эль агъзына тюшмесек» деп кокиос кечирирди. Артыкъ эв даха сыкъ сыланмая, оджакъ сыванмая, азбар сипирильмее, одунларын истифи (сырасы) биле даха эйи тизильмее, гугюмлери, йыбрыкълары ерли-еринде булундырмагъа даха зияде дикъкъат идильмее башламышты. Пенджере орътюлери даха сыкъ ювулып-язылыр, эв огюндеки чичеклер, бостанлар даха сыкъ суварылыр, Фатменинъ бези даха чабик илерилер, онынъ этегининъ уджу артыкъ хич де багъда-багъчада корюльмезди.

Яш Ислям да анасындан, тотасындан даха аз чеберлешмеди. О да устюне-башына, эве-баркъа, ата-сыгыра, эгерине-йипине, балтасына-чёкючине даха аз дикъкъат этмезди. Артыкъ джума намазына киттикче, мутлакъа байрамлыкъ кениш тёпели тери къалпагыны, темиз шальварыны, къара чаблаларыны, беяз юньчорапларыны киер, енъи къырмызы къушагыны багъларды.

Бу вакъыттаки къуда чагырышмалары, сыйлашмалары дегиль, олып кеченлерден энъ уфакъ шейлер биле Ислямын козюнден къачмамышты. Ким билир, бельки, о артыкъ анасынынъ дуаларынынъ мапасыны анъламая башлады да онданмы? Не де исе, о бу-

тпн бу деври хазырлыкълардан чокъ гузель, хич бир эресини-отъресини (нокътасыны) къачырмадан эзберлемишти. Онынъ о куньлерде къальби севинчтен гъайры, билинмез бир кедернен де эврирди. О, билинмез биз халлар кечирирди. Онынъ юреги бу анълашылмаз дуйгъуле энъ къувветли, энъ сыкъ оларакъ яры булутлы, яры нурлу бир гиджеде вурмушты. О яз гиджеси айле булутлар насыл бири-биринен эришлешип тосат-тосат кою, багъчелери, ялылары, мезарлыкълары айдынлатып къарартсалар, Ислямын анъламадыгъы сыкъынтылары, севинчи де ойледже онынъ рухуны сыкъып севиндирирлерди.

Тотасы нишанландыгъынынъ йигирми бешлерине тесадуф иден бу акъшам Ислям эвлеринде буюк бир хазырлыкъ, козе чарпар бир денъишиклик сезмишти. Хэр тараф даха дикъкъатле темизленмиш, илле Фатме тотасынынъ яттыгъы кемерли ода, бугунъ хэр вакъыткинден даха эйи тюзетильмиш. Арафтаки (рафтаки) сааньлер, дивардаки ястыкълар элифи-элифине кетирилип тизильмишти. Оданынъ ортасында, сетлере якъын бир ерде, булунан ешилъ боялы кучюк масанынъ устюне де тюрлю чичеклернен толдурылмыш уфакъ ешилъ бир йыбрыкъ (гугюм) отуртылмышты. Ислям бутюн бунлары корьдиги киби, акъшама догъру анасынынъ Фатмейи бу одая кирдирип бир шейлер тенбихлеп чыкътыгъы да онынъ козюнден къачмамышты. О, Фатме тотасынынъ джанлы козьлерининъ бир къат даха парладыгъыны, къара йипек сачларынынъ даха индже орюльдигини, пармакъларынынъ даха тюз къыналандыгъыны, индже къашларынынъ даха къувветлидже якъылдыгъыны да корьмюшти. Онынъ отурып-къалкъмаларында да даха буюк бир тезлик, бир джанлылыкъ, сёзлерини къыса кесмелери де козюнден къачмазды. Бу акъшам емегинден сонъ тотасына энъ чокъ севиштиги сырдашы Эмине де кельмишти. Онлар узун бойлу фысылдашыр, арды-аркъасы кесильмез кулюшмелерле бир-бирлерине бир шийлер анълатырларды. Анасынынъ кендисине ынтылып бир шийлер сёйлемек истедигини сезен Ислям, о гидже оджакъ башында даха фазла отурмышсе де, анасынынъ лафы ачамаяджагъыны анълаяркъ, онъа хайырлы гиджелер тиледи ве дам

устюндеки ятагына китмек ичюн чыкты. Софада одасындан бир иш ичюн чыкмыш олан тотасынынъ энъ гузель урбасыны киерек донанмыш олдугыны корьди ве онынъ «Эминенен байрамлыкъ антерими тюзельттик де, кийип бакътым, насыл сен де бегендинъми, къардашчыгъым?» димесине «чокъ яхшы, чокъ яхшы, сагълыкънен» дие джевап вирди, ве дамдаки тешегине чекильди.

Узун заманлар козюне уйкю кирмеен Ислям, гидженинъ бир заманында дамларына бирисининъ чыктыгыны, янына якълаштыгыны феркъ итти. Козьлерини ачтыгы заман, къаршысында къомшулары Рамазаны корьди. Бу яш онынъ якъын достларынданды. Йине дост ве эйи бир макъсатле кельмекте иди. О, бу гидже Фатме тотасынынъ нишанлысы Къуртвелининъ нишанлысына келеджегини хабер алдыкъларыны ве махалле яшларынынъ онъа бираз «къылынмакъ» истедиклерини сейледи, ве Ислямын дарылмамасыны риджа итти. О, бунъа да аджеладжеле «яхшы-яхшы» деди ве ёргъаныны башына черекерек ятты.

О гидже Ислям омрюнде биринджи кере тюшонде Гъафар акъайын сельви (сельби) киби фидан бойлу, сют киби безъ тенли, зейтюн киби къара козьлю, къалем киби индже къашлы, йипек киби йымшакъ сачлы Эсмасына бир топ чичек аттыгыны корьмюшти. Бу татлы тюш Ислямын къальбине синмиш, дерин ер тутмушты.

О, уйледе джума намазындан келип эништесининъ тотасына кетирдиги онынъ да къардашчыкъларына вирдиги «Кечи бойнуз»ларын, «Рахат-лукъум»ларын, конфетлеринден насыл татлы-татлы ашардысе, о къадар да татлылыкънен, зевкънен агъасына Эсмаларын атларындан, сыгъырларындан, малларындан, анасынынъ-бабасынынъ яхшылыкъларындан бахс идерди.

Хатидже енге огълунынъ ниетини сезмиш ве о дакъикъадан башлап Яраданан Ислямгъа Эсмачыкълары насып итмесини тилемее далмышты. Ислям да имам эфендиден «Аллах эвинде япылан намаз, нияз ере тюшмез!» деп ишиттигинден, о да артыкъ беш вакъыттан етиштирдиклерини джамиде къылар ве

Аллахын кендисини мурадына къавуштырмасы ичюн джандан дуа идерди...

Танърынынъ ярдымыле оксюзлерин не докъузла-малары, не къапандыкълары марамалар, дагъытгыкъ-лары юзьбезлер, комплекер (кольмеклер) купонмиш, не де ашлары яманланмыш, къавелери фильджанла-рында къалдырылмышты. «Къырымлыда опыкесиз эйилик, котексиз той олмаз!» деселер де, бу оксюзле-рин бахтларына Фатменинъ эйилиги яманлыкъсыз олып кечти.

Хатидже енгенинъ сандыгъындаки бутюн вариетини ортая тѣкмеси Ислямын бутюн къувветинден чалышмасы, къысым-акърабанынъ да эллеринден кельдиги къадар ярдым этмелеринен оксюзлерин не бетлери къызарды, не де гоньюллеринде дерт олып къаладжакъ бир эксиклик корьдилер.

Фатменинъ эйилиги киби омрю де рахат сессиз-шаматасыз кечип китмекте. Къуртвели хорантасыле чокъ яхшы анълашып яшарды. Хатидже енге де, Ис-лям да орта махаллее бакътыкъча Фатмелерин узакъ-тан корюнен оджакъларыны севинчле сезерлерди. Хатидже енге бу йылын берекетинден де аз севин-мезди. О, бу бахарьде Ислямы нишанламайы, вакъ-тында мурадына къавуштырмайы тюшонирди. Артыкъ гидже-куньдюз бунъа хазырланыр, намазлыгъында, ишинде-кучюнде ялынъыз огълунынъ баш-козь ол-масыны тилер, онынъчюн титрерди.

Бахарь кельмиш, хава исинмиш, рузгярлар тынмыш, хэр тараф ешилленмеге, къушлар отъмеге, бутюн та-биат севинмеге, кульмеге башламышты. Хэр кес се-винчле, умитле бахари селямлар, язда берекетни топ-ляяджакълары ишлерине шимдиден зевкъле сарыл-магъа башларды. Там бу сырада коюн буюк бир къыс-мыны къоркъулы бир кедер сарды. Койде «къызамыкъ» салгъыны башламыш ве хаятларынынъ даха бахари-не биле киремемиш бир чокъ чоджукълары алып котюрмишти. Азраилин къанады Ислямларын эвине де токъунды, ве онынъ кучюк къардашы заваллы Тев-хидечиги де салдырды ве къара топракълара комъ-дирди. «Олюм кирен ерде омюр чокъ зор тюшюни-лир» дедиклери киби, хафталар дегиль, айларнен Ха-тидже енге хаята бакъамаз, ярыны тюшонмезди. Ис-

лям да мурадыны сёйлемеге акълындан биле кечир-мезди. Бир къач ай зарфында Ислямын арыкъланып иридигини, гьамланып сёндюгини корен Хатидже енге кендини топлады ве яваш-яваш рахметлисини Тевхидечигини анъмамая башлады. Ишлеринден, къызы Фатменинъ енъи дюньячыгъындан — бебегинден лаф итмеге ве Ислямле даха сыкъ дертлешмеге чалышты...

Сонъ бахарь (кузь) кечмекте. Къышын согъукъ (сувукъ) селямлары кельмекте. Хэр кес хазырлыгъыны корьмюш, оны беклер, ишлерин аркъасы алынмышты. Бу сырада Хатидже енге бир акъшам йинне оджакъ башында Ислямле ялынъыз къалмышты. Онъа ниетини ачты ве Сейдали къудабабасыны Гъафар акая ёлламая ве Аллахын эмринен Эсмачыгъы истемеге къарар вирдигини билъдирди. Тедарик корьмек ичюн Ислям къудабабасыле берабер Багъчасарая китти ве орадан нишанлыкъ йипек шал, кумюш къушакъ, тёпелик, алгунлар, уфакъ кузьгюли сакъыз къугусы, уфакъ торбачыкънен Истанбул хынасы ве «Рахат-лукъум»-лар, конфетлер алып кельди. Артыкъ о, джамие даха сыкъ къатнамая ве кенди акъранларындан зияде яшлыларле булунмагъа башламышты.

Къудалар китен гидже ятсыйы (ятсы намазыны) эвлеринде къылмыш, сабырсызлыкънен онларын насыл къаршыландыкъларыны беклемишти Мюждели, умитли хаберден сонъ, Исляма бираз даха агъырлыкъ кельмиш, о бир парча даха агъыр ве яваш лаф итмеге, индже мыйыкъларыны даха сыкъ бурмая, къара сачларыны, перчемини даха сыкъ тарамая башламышты.

Ислямын нишанындан сонъ да тыпкъы Фатме тотасынынъ вакътындаки киби, къуда хаберлешмелери, сыйлашмалары олып кечти. О да эништесининъ нишанлыя кельдиги киби, татлылар, мислер хазырлап севгили Эсмасына китмеге башлады. Онынъ да аякълары титрер, юреги вурур, о да къувветли хэйджанлар кечирирди. Махалле генчлери онынъ да ёлуны кесмиш, онъа да «къылынмыш», онынъ да учь-беш рубле парасыны алмышларды.

Нишанлыя китмек — бу къырым яшларынынъ хатында кечирдиклери энъ буюк вакъиа сайылырды. Китмемек — къоркъакълыкъ, беджериксизликти, эти-

нилирди (фена тюшюнилир эди). Нишанлысына юрегини ачмаян бир генчин онынъле омрюни багъламагъа санки хакъкъы ёкъты. Нишанлы кыызлар да буну бойле къабул идер ве хэр техлюксе рагъмен (бакъмадан), буну беклерлери.

О кыыш япылан Ислямын тоюнынъ да не давулызурнасы, не де ашы-синиси, макъсымалары, эрик ракъылары эништесининкинден эскик, къалпагъы, урбалары, потюклерини онынъкинден ашагъы иди. Кыыз тарафы патырдылары бираз артыкъ да олса, джиез тюбю отурышмасы адетинден узун да сюрсе, Ислямын тоюны да патырдысыз кечти саймакъ мумкюнди. Артыкъ Хатидже енге огълунынъ саадетли омрюнен севинир, торунчыгъыны, Фатмесининъ кыызчыгъыны, тизлеринде ойнатыр, гъамларыны, юрек аджыларыны нутмая ёллар булурды.

Ислям да эништесининъ ве къудабабасынынъ ярдымыле той ичюн яптыгъы борджлардан айрылмая башламыш, ишлерини къувветлендирмеге киришмишти. Хатидже енге келиниле Ислямдан да чокъ мемнюнди. Онынъ эвдеки, иштеки беджериклиги къадар да Ислямына олан сьджакълыгъы хэр сёзлеринде, хэр бакъышында, хэр айланышында корюнирди.

Не языкъ ки, Ислямларын дёрт-беш йыллыкъ бу саадетли яшайышларыны буюк бир бахтсызлыкъ къарартты. Ислям къомшуларынынъ чобан копеклерининъ кенди азбарларына келип аджы-аджы улумаларындан, уйле вакъты хоразларынынъ отъмелеринден, къара хаберли тюшлеринден, вакъытсыз сагъ козюнинъ ойнамаларындан бир бахтсызлыкъ келеджегини тюшюнип ичини чекер, къоркъар ве Аллах эвинде сыкъ-сыкъ намаз-ниязда булунырды. Факъат вакъыт кельдикте, оны не токътатыр, эджелин огюне ким кечер, къадери (такъдирни) ким денъиштирир?!

Хатидже енге де бу сырада тюшюнде узун беяз сакъаллы, нурлу чырайлы бир къартбабанынъ элинден тутып, оны ешилъ чайырлар ичинден чичеклерле донанмыш багъчалар арасындан кечирдигини ве бир буллюр киби акъан сув башында кулюмсиреп бакъан рахметлисине котюрдигини корьмюшти. Онынъ юреги титремиш ве хюкмюни вирмишти.

Артыкъ даха буюк шевкънен Къуранына сарыл-

мыш, намазлыгына япышмышты. Артыкъ сыкъ-сыкъ намазларыны кылар, Ясин хатим идерди. Арада-сырада да толып келен козьяшларыны тутамаяракъ Ислямына ве келинине кызы Айшейи косътерип «бу эманети де кенди элимле, хайырлысыле Аллахын буюрдыгына теслим итсем» дерди. Акъыла келен, баша кельмесе, бельки, Хатидже енге бу саадетини де корюр ве, бельки, хич де козию артында къалмазды Факъат Кыыса, санджылы, оксюрикли агъыр бир хасталыкънен Хатидже енге йигирми ики кунь ичинде ирмиш, бир кемик, бир нефес къалмышты. Ислям анасынынъ бу сонъ куньлеринде бир анъ ятагынынъ янындан айрылмамышты. Онынъ бу сонъ девирлери акълында къазылып къалынды. Кендисине хэр шейи огретмиш, тырнакълары къадар да козьяшларыле саадети къурмуш, дуаларыле, тенбиелериле оны асрамыш олан анасыны Ислям хаятында хэр шейден чокъ северди. Онлар ана-эвлят олмакътан башкъа, дерт аркъадашы, иш ёлдашы да идилер. Анасынынъ сонъ куньлеринде козылерининъ деринлешмесини, ирилешмесини, джам киби йылтырамасыны, козь къапакъларынынъ керильмесини, къашларынынъ йиберильмесини, дудакъларынынъ янып къурумасыны, сесининъ бус-бутюн кесильмесини ве богъазда титремесини, кендисининъ зем-зем шерифиле ыслаттыгы памукъле дудакъларыны ыслатыркен, сонъ нефесини теслим итмесини, ве бундан сонъра юзюнинъ нурланмасыны, дудакъларында бир кулькию джанланмасыны ве козь къапакъларыны козьяшлары арасында насыл къапламыш олдугыны о, хич бир заман акълындан чыкъарамады.

Хатидже енгенинъ яланджы дюньядан кочип китмеден эввель огълуна яптыгы васиет: «Аллаха эманет, санъа эманет эвлядым» дие кызчыгы етим Айшейи эв-баркъ итмеси иди. Келини Эсмандан да сонъ дилеги джума акъшамлары Ясин-Шерифлери унутмамасы ве мусульманнынъ мубарек куньлеринден эввель Аллах эвини кендиси киби сыдыргы (эр вакъыт) ве дикъкъатнен ювып темизленмеси олмушты...

Ислям аканынъ етим къардашы да бир къач йыл сонъ эвлендирильди. Онынъ да балачыкълары олды.

Онынъ да омюр гъамлары, яшайыш къасеветлеринен башы агъарды, джаны сыкъылды, юреги талды. Онынъ да хурий киби къызчыгъы, къозу киби огъланчыгъыны рахметли бабаларынынъ, аналарынынъ, къыз къардешлерининъ янларына алып китмишлерди. Онынъ эвине де, оджакълардан йыракъ (Аллах башкъаларына къосътермесин), «къызамыкъ», «чичек» бир-ики кере кирип чыкъмышты. Айшенинъ яшайышы акасынынкинден, тотасынынкинден феркъльыджа, бираз сёзлю, чекишмели, бир парча тырнакълы да олса, къатланамаяджакъ киби дегильди. Къайнанасынынъ, хэр вакъыт бастыгъы хамурынынъ минмедигини, пителерини тавадан чыкъармадыгъыны, пиширдиги ашын суюнугузуны къачырдыгъыны лаф этип, софра башында, къону-къомшу эвинде сёйлемеси, къыгъыт къадар беяз этип ювмадыгъы чамашырларын, юзьбезлерин темиз сувларда яхшы чайкъалмадыгъы, сабунлы къалдыкларыны уйдурмасы оны чокъ сыкъар, юрегини тырнакъларды... Янъылып къалдымы, кучючик бир сёкюк, уфакъ бир бурюшик ичюн куньлердже лаф ишитмеси оны иритирди. Факъат о бутюн бунлара «не япмалы, баш язысы!» дер, къатланырды. Къоджасынынъ хэр вакъыт сёзю «Айше, не олур яптыгъынъы дикъкъатле япсанъ да, бу лафлар олмаса» деп битирмеси, оны бус-бутюн рухсузларды. О, техаммули (сабыры) биттиги, рухунынъ кедерлери таштыгъы заманларда вазиети Ислям акасына анълатмакъ истедисе де, ондан да юзь буламады. Эсма енгеси де онынъ чектиклерини тамамынен анълаямады. О да онъа «аналарын насихатлары серт де олса, еринде де олмаса, йине къатланмагъа борджлуйыз» дер ве сабырлы олмасыны тенбилерди. Бутюн сёзлерине рагъмен (бакъмадан), Эсма енге Айшейи джандан север ве хэр заман тюшюнир, онынъ гонълюни алмайы бордж оларакъ къабул идерди. Онынъ бу къанаатында ялынъыз Айшенинъ огърадыгъы хакъсызлыкъларын тесири дегиль, рахметли Хатидже енгенинъ васиетининъ буюк пайы варды. Ве артыкъ сыкъ-сыкъ Айшее китер, Ислям акасынынъ шехэрден кетирдиги конфетлерден, уфакъ-тюфек шейлерден онынъ балаларына да пай айырыр, багъдан-багъчадан къайттыкъта, мутлакъа онлара да огъраяркъ, сечильмиш мейвалардан онынъ балала-

рына да которирди. Айшелерин хэр шейлери варды. Онларын багъчаларында хэр мейванынь хэр чешити бол иди. Эсма енге бутюн бунлары Айшейи корьмек, онынъле дертлешмек ичюн весиле (себеп) оларакъ къулланырды. Айше Фатме тотасыле де сырдашмая ниетленди. Ондан ялынъыз «о сени къаргъамай, къоджанъ да дегмей я, Аллаха шукюр эт, сабырлы ол» джевабыны алмышты.

Айшейи аз-чокъ рахатлыгъа, тынчлыгъа къавуштыран вазнет балаларынынъ артмасындан кельди. Артыкъ къайнанасы балаларынен огърашмагъа далмыш, Айше де къоджасыле багъ-багъча ишлерине сарылмышты. Айшенинь къайнанасындан ишиттиклер хакъсызлыкълар азалмышсе де, сонъралары онынъ хассас (дуйгъулы) юрегини эвлят аджысы ве башкъа кедерлер якъты. Заваллы етим Айше эв-баркъ олдугъынынъ онунджи йылында да къоджасындан тул къалды.

Там бу йылда Ислям ака ишлерини бираз сырасына къояджагъыны умит идерди. О, артыкъ буюк огълуле ики къызыны да эвлендирмишти. Эсма енгенинь беджериклиги, чалышкъанлыгъы ве кепчесине (чёмючине) сахиплигиле, Ислям аканынь бутюн эвлятларыле гиджели-куньдюзли сыкъы чалышмаларыле онларын яшайышлары, яптыкълары эйиликлер (тойлар) — хэпси буюк сыкъынтылара огърамадан халь идерди. Артыкъ онынъ юкю азалмышты, кериде къалан эйиликлери ве ишлери де муваффакиетле башараджагъына онынъ къанааты варды. Бунунъчюн де тедбир Аллаха башламышты. Иште, бу сырада къардашы Айшенинь оджакъ толусы баланен тул къалмасы, оны сарсты, тюшондирди...

Шимдикининъ эйиликлери де эввелькилерине бенъземезди. Косьтеришлер къадар масрафлар да артмышты. Шимдики чифте зилли давуллар, зурналар, турубалар, кеманелер, тюрлю-тюрлю ичкилер, сини донатмалары, нишан бахшышлары — хэпси шехерден алыныр. Докъузламалара биле пек чокъ тюкян маллары къарыштырылырды. Шимдики эйиликлернен койде бели букюльмемиш татар пармакънен косьтерилрди.

Ислям ака, Эсма енге «биз бабаларымыз кунюн-

ден корип кельдигимиз киби китеджекмиз» дедик-леринден, ве бойле де яптыкъларындан, онларын не бир парча маллары сатылмыш, не башладыкълары эвлери ярыда къалмыш, не де доста-душмана юзь-козь сюрмиошлерди. Факъат не де олса, Ислям аканынъ артыкъ белинде-тизинде яшлыкъ къуввети къалмамышты. Аллаха шукюр эли-аягъы тутса, о йине дагъдан-багъдан къалмаса да, артыкъ онынъ ишинде яшлыгъындаки берекет къалмамышты. О, буну да сезерди. Огъулларынынъ ишлерини азалтмакъ ичюн огърашыр, дидинирди (аркет этер эди). Факъат яптыкълары, башардыкълары кендисини дуормазды.

Элли йыллыкъ омрюн излери хэр иште, хэр вакъи-ада кендилерини косьтерирлерди. Артыкъ онынъ ялынъыз вуджудынынъ дегиль, юрегининъ къуввети де азалмышты. Синирлери де ипранмыш, гевшемишти (зайыфлагъан эди). Онынъ юреги бу элли йылда не къадар кедерле, гъамле матемле сарсылмыш, онынъ козьлеринден де не къадар аджы, агъыр козьашлары тёкюльмишти. О, къач керелер къалтыраян пармакъларыле яш-къарт севдиклерининъ козь къапакъларыны къапамыш, къач данесини кенди титреен эллери-ле къара топракълара ерлештирмиш ве коммиюшти. О, къач керелер кой мезарлыгъындаки учь топ сельвининъ (сельбининъ) дибинде ятан рахметли бабасынынъ, анасынынъ янларында ачылан мезарлардан хэр бирисинде юрегинден бир парчасыны быракъмыш, къач керелер о, орадан козьашларыны силерек къайтмышты.

Бахтсыз Айшенинъ туллугъыны да «къадер» (такъдир) деп къаршылаян Ислям ака мезарлыкътан къызылчыкъ таягъына даянып эвине кельдиги заман, къардашынынъ дертлерини де пайлашты, оны теселлие (гонълюни алмагъа) чалышты ве: «Дюнъяда чареси булунмаян бир олюм вар. Китенлер — къайтмаз, кери къаланларын къысмети кесильмез, ачтан олен корюльмемиштир. Сизин малынъыз-мулькюнъиз вар, онларын бакъылмалары хэр заман къолай бир иштир» деди ве онъа ярдымлар ваад итти. Онынъ козьашларыны бираз да олса, диндирди (эксильтти).

Аллахын ярдымынен буюк огълунынъ да йигитлигиле Ислям ака къардашына вирдиги сёзюни де

ерине кетирди. Онынъ ишлерини де яваш-яваш сырасына кьойды. Онынъ балаларыны да буютты, эйликлерини де япты-яраштырды...

Бу сонъ йылларда онынъ сачларынынъ бус-бутюн агъармасында, вуджудынынъ ирмесинде, джанлы козылерининъ даима бир кедер, сыкьынты булутыле къапланмасында башкъа себеп варды. О, хаяттан келен зорлукъларле ёрулыр, Аллахтан келен аджыларле кедерленир, къадерин (такъдирнинъ) сарсынтыларыле эзилрди. Факъат эринмез, чёкмез, хаяттан быкъмазды. Арада-сырада йине торунчыкъларыны тизлеринде ойнатыр, онларын да белинен башларыны тютюн-леп багълар, къанаян бурунларыны пармагъындаки къанташы юзюгинен токътатыр, онлара уфакъ паралар, джеviz-фындыкълар вирип севиндирирди. Факъат бутюн бунлары о, эввельки къалар шеньликле, зевкъле япамазды.

Ислям аканынъ кедери кучюк огълунынъ халларындан келирди. Онынъ аскере алынмасы бир фелякет олмушты. О вакъыт Ислям аканынъ эви бир матем ерине бенъземишти. О, буну да къадере багъламышты, бунъа да алышмагъа чалышмышты. Учъ йыллыкъ хасретининъ аджылары да арада-сырада алыннан хаберлер мектюплерле енгиллешир, ёлланылан къуруларын, джеvizлерин, параларын алындыгъыны бильдирен хаберлерле бираз да олса, унутылырды.

Аскерликтен къайттыкътан сонъ, огълунынъ яптыгъы башсызлыкълар, геджелернен шехэрлерде къалмасы, тойларда гъавсалар (къавгъалар) чыкъармасы, башынынъ байрамдан башкъа хич бир вакъытта седжде юзю корьмемеси, арада-сырада яптыгъы сархошлыкъларыны арттырмасы Ислям аканынъ юрегини кемирир, хаятыны зехирлер, онынъ башыны огюне аттырыр, козылерини кедерле къарартырды. О, бу юзден халкътан да сыкьылырды.

Койде кенди огълуна бенъзесенлер аз дегильди. Бунларын сайысы кунъ кечтикче, артарды. Факъат бу онынъ кедерини азалтмасына дегиль, оны арттырмасына себеп олурды. О, хэм кенди огълуна ве хэм де яш неслимизин бозулмасына джандан янарды. О, «йылларнен къазагъын казармасында, къышласында ятанлардан, онынъ ашыны ашаянлардан, онынъ теси-

ринде къаланлардан, шехирлерин бозукълыкъларына алышанлардан не беклериз» дие кокюс кечирирди.

Огълуну аджеле эв-баркъ идерек, бу вазиятин огюне кечмеге къарар вирди. Ве буну бир сабах оджакъ башында Эсмасына да ачты. О да буну джандан муна-сип корьди. Ислям ака даха илери китерек, къудасынынъ къызыны алмайы къарарлаштырды. Эсма енге бу фикре итираз итмек истедисе де, бойле ишлерде «секиз ольчеп, бир кесмели» дедисе де, о къудасынен араларындаки мухаббети артгырмайы тюшюнди ве «къуданынынъ къызында, машаллах, неси вар, Аллаха шукюр, нереси эксик» дие къарысынынъ сёзюни яры-да быракъты. Эсма енге онъа, огълунунынъ енгесине коюнден Эреджебин къызыны макътадыгъыны да сёйлемек истедисе де, о бунъа да эхэмнет вирмеди, къулакъ асмады. О, огълунунынъ да яры булутлы, яры ярыкълы бир гиджеде тюшюнде бир топ чичек аттыгъы бир «мурады» ола биледжегини акълындан биле кечирмеди ве огълуну къудасынынъ къызына нишан-лады.

Бу огълунунынъ тою шаматалы-патырдылы кечмиш-ти. Бунунъ масрафы да аз олмамышты Ислям ака бутюн бунлара разы иди. О, хэр шейни козе алмышты. Етер ки, огълунунынъ хаяты бир сырасына кирсин не языкъ ки, онынъ хисабы чыкъмады ве тюшюндиги оламады. Тоюндан бир ай кечмиш-кечмемишти огълу къарысынынъ сачларындан тутып савурмыш, пенджерее вуруп элини-бетини яраламышты. Бир сабах оджакъ башында бунлары козьяшларыле анълатан Эсма енге «къартлыкъта эль-алеме масхара оладжамыз, оджагъымызда корьмедиклеримизи корьдик» демишти. Бу сёзлер Ислям аканынынъ къафасына, юрегине ишленмиш, оны джан еринден сарсмышты. Онынъ къашлары чатылмыш, козылери ачылмыш, къулакълары тикильмиш, юрегини деринден ве къувветли бир титреме алмышты. О дакъикъаларда о, ялынъыз хисабынынъ догъру чыкъмадыгъы дегиль, кенди янълышлыгъынынъ буюклигини де анълар ве бундан титрерди. Эсмасынынъ «бойле шейлерде секиз ольчеп бир бичмек» сёзлери шимди къулакъларында чынъларды. «Енгесине сёйлеттиги, макътадыгъы Эреджебин къызыны алсайдыкъ... бельки...» дие ичнини

чекерди. Фақъат олан олмушты. О, артыкъ келинини джандан аджыр ве бутюн бош вакъытларыны онларын эвлеринде кечирмеге ве бойлеликле огълунынъ мунасебетсизликлер чыкъармасына мани олмагъа чалышырды. Бу сырада да о, огълуна хэп тенбих ве насихатлар итмеге, оны утандырмагъа, Аллах къоркъусынен къоркъутмагъа огърашырды. Лякин бу, огълунынъ яптыкъларындан ве бабасынынъ аджы лафларындан не бети о къадар къызарыр, не де къолай-къолай тилинден тевбелери ишитилирди. Артыкъ хэр сабах Ислям ака къарысыле оджакъ башында юрегининъ бу яралы ерини ачар, рухуны эзен бу дерттен бахе (сухбет) идерди.

Онынъ дерди, кедери ялынъыз корьмедиклерини кенди оджакъында корьмесинден ибарет дегилди. Коюн яшайышы да, онда корюльмиенлерин корюльмеси де оны эзерди. Коюн юксеклериндеки чайырларындан, багъчасындан кельдиги заман, огюнде чардакъ эвлерин арттыгъыны, багъ-багъчанынъ кенишледигини, коюн гузеллигининъ арттыгъыны корип ферахланырды, кос демир боруларле кетирильмиш татлы суя, япылан чешмелере быкъып севинирди. «Фақъат яшлыгъында одаларын къапусы янында отурып диньледиги къартларын сайгъылы бахслары нерде къалды? Яшларын гурьлюклери бири-бирине багълылыкълары, догърулыкълары не олды? Онларын курешлери, таш атышмалары, ялдашмалары, дагъларда авланмалары къанда китти?. Эскиден эше-доста, къысым-акърабая китип-кельмелер, хасталарын халларыны сормалар, бахтсызларын дертлерини пайлашмалар, оксюзлерин эвлерини, джизелерини япмалар варды Шимди кунь кечтикче, халкъымыз къардашлыгъы унутыр, эйилиги таптар. Бахтсызлыгъа аджынмаз, ёкъсузлары, етимлери корьмемезлиге келир!» дер, ичини чекер ве эскидеки хаджы ёлланмаларыны, хаджылары къаршыламалары, мевлюдларда, байрамлардаки гурьделиклери хасретнен акълындан кечирирди.

Коюн ики къатлы мектеби оны севиндирен бир оджакъты. О япылыркенде, о, тыпкъы джамиде чалыштыгъы киби, сабах иркенден къалкъып ятсылара къадар къум, таш, тахта ташымыш, усталара ярдым ит-

мишти. Кой джемаатынынъ бойле гузель бир мектеп япмаларындан, о севиимиш ве юксельмишти. Кендисининъ де элинден келен хэр ярдымы япмыш олмасындан, юрегинде бир ферахлыкъ дуярды.

Факъат бизим мектепте де къзакъларынки киби сыралар къонулмасы, балабан къара тахта яптырылмасы, яш оджанынъ формасы Онынъ да джаны аз сыкъылмамышты. Факъат имам эфендининъ Къураны-Керимден окъуйып бунларын динимизе къаршы олмадыгъы сёйлемеси, оны бираз рахатландырымышты. Балаларын да Къураны да даха гузель окъутгъыкъларыны корьмеси оны севииндишти. О, артыкъ о сыралара, о тахта я къаршы сёйлеенлере къаршы чыкъар ве «онларсе де окъув окъуныр я!» деп зарарсызлыкъларыны анылатмагъа чалышырды.

Ялынъыз яш оджанынъ базы халлары халия онынъ джаныны сыкъмакъта иди. О, «бүтюн дюнъя билир!» дедиклери яш оджанынъ бильдиклерине бир шей димезди. Ялынъыз лафыны хэп франсызларын, я къзакъларын макътавлыларындан бильдиклерининъ адларыле битирмесини бегенмезди. Онынъ сыкъ-сыкъ шехэре китмесине эйи козыле бакъмазды. Ама аз заманларда торунчыкъларынынъ язы язмая, газета окъумая, къарышыкъ хисаплары чезмее башладыкъларыны корьдиктен сонъ, о, яш оджанынъ мунасебетсиз булдугъы халларыны да корьмемезлиге кельмеге башламышты. «Балаларымыза окъув огретир я онлар бизим киби динден-дюнъядан хаберсиз кутюклер олып къаладжакълар я?» дие кендисини теселли идер ве оджанынъ сыкътырма шальварыны, тёпесинде къалан къалпагъыны, къарарсыз узун сачларыны, язда мектебин багъчасында къалпакъсыз кезмелерини — хэпсини-хэпсини корьмемезлиге келирди.

Яш оджанынъ ялынъыз бир халы онынъ джаныны тырмаламакъта девам идерди. Бу да онынъ имам эфендининъ мубарек Къурандан окъуп сёйледиклерине къарышмасы иди. Онынъ дюнъямыз ичюн сёйледиклерини, керилигимизден янып анылаттыкъларыны о, пек севип динълерди. Факъат оразая, зекяте, къурбан терисине, къары-къызларын яшайышларына, юзюм шарап япманынъ зарары олып-олмадыгъына къарышмаларыны бегенмез, кенди-кендине «не олур, бу му-

сультманнынъ баласы кендисининъ яхшы бильдиги хавасыны чалса да, башкъаларына къарышмаса?!» дерди. О, бойле вазиятлерде хэп лафы денъиштирге чалышырды. Ве ёлуны кетирип оджадан учкъучнынъ (аэропланнынъ) насыл япылдыгыны, телефоннынъ насыл булулдыгыны, грамофоннынъ насыл йырладыгы, ве яхут да кимин солдатынынъ даха чокъ олдугыны, ханги падишахын пароходынынъ даха чабик киттигини, хангисининъ топу даха узакътан аттыгыны сорап быракъырды. Оджанынъ лафыны хэп «иште, къартбабалар, эль-алемлер кокте учар, денъизлерин фуртуналарыны кечер, шемшеклер къадар чабикликле дюньянынъ бир уджунда отурып обиринден лаф идер, душманларына саатлердже узакълыклардан корюнмеден топлар ягъдырырлар. Онлар ойле! Я бизим немиз вар? Йине къартбабаларымызын кунюндеки киби атларымызы дёгип отомобиллерин тозларындан къуртулмакъ истемекдейиз Биз йине, биз йине» деп аджы-аджы бизим хорлукъларымызы саймасыны о, пек севиپ ве тюшонип динълерди.

Ислям ака узакъ шехэрлере, башкъа мемлекетлере китмемишти. Факъат ялынынъ гузель Ялтасына о, икиучь айда огърарды. Бурадаки балабан япылар (биналар), зенгин тюкянлар, козьлери къамаштыран фенерлер, учып кечен отомобиллер, аждерха киби денъизлери ярып келен пароходлар онъа хэр заман ичини чектирив ве о, «эльбет, иште, бу шейлер чыкътыкътан сонъ, татар эвчиги юфалып, хорланып китти. Бунлардан сонъ онынъ аты озюльди, о тоза богъулды. Бунлардан сонъ онынъ реислерининъ гемилери дегиль, адлары да батты, унутылып китти» дирди.

Бунунъчюн о, артыкъ тенхалашмыш Аллах эвинде намаз-ниязда булундыкътан сонъ яптыгы дуаларыны мутлакъа «Аллахым, Яраббим, Сен мусультманы хорлатма Сен бизи таптама!» деп битирирди.

«Дженк башлайджакъ солдатлар чагырылыр!» дие къара хабер койде дуюлдыгы заман, Ислям ака етмишини ашмыш, коюн сайылы къартларындан бириси иди. Кучюк огълунынъ хэр яптыгыны унутып, онынъ козьлеринден опип ёлландырдыкътан сонъ, сыкъылмыш, джандан кедерленмиш, артыкъ хэр топлантыдан къачмая, ялынъыз къалмая башламышты.

Дженк хаберлери кое кельмеге, тюкян ве джами огонде газет окъунмая башландыкътан сонъ о, эвинде отурамаз олмушты. Немсенинъ ики кунълюк ёлдан атан топуны, богъып быракъан газы, кокнинъ къачынджи къатына чыкъан учкъучыны, денъиз дибинден китеп пароходлары, гемилерини, озенлери ташырып мемлекетлери сув дибинде къалдырмаларыны огрендикче, бунлары Эсма енгее бильдирир, ве «бу яман халкъ Аллах сонъуны хайыр итсин!» дерди. Бунларын бутюн лафлары дженк, бекледиклери огъууларынынъ мектюби, хабери иди. Артыкъ онлар дуаларыны хэп «Аллахым, Сен уммет-и-Мухаммедин балаларыны сакъла!» ниязыле битирирлерди. Буюк огъууларынынъ шехре варып кельмесини, онбашынынъ мектюп дагы-ытмасыны бекледиклери къадар, онлар айры бир ший ичюн сабырсызламыш, хич бир ший ичюн о къадар делирмемишлерди...

Падишах бабанынъ (Султаннынъ) да немсенен дженке къошулдыгыны, Кавказлардан къазагъы вурмая башладыгыны огрендиклери заман, онларын тюшонджелери бираз даха артмышты. Бундан сонъ онларын намаз ве ниязлары бус-бутюн артмышты. Онлар да артыкъ торунчыкъларыны оджакъ башында янларына отуртып, газет окъур ве хэр хабери айры-айры маналамая далмышларды. Ислям ака бунунъле де къанаатланмаз, яш оджанынъ газети маналамасыны, келеджскни сёйлемесини, алып бунлары тасарламасыны (хаяллар тизмесини) къачырмаз, хэп онъа якъын бир ерде отурыр ве бутюн сёйледиклерини больмемеге чалышырды. Онынъ юрегинде артыкъ бир тек дилек джанланыр, тилинден бир тек дуа юкселирди: «Аллахым, Сен дине, девлете зарар вирме! Сен онлара къуввет вир. Сен онлары илерилет!»

Айлар кечер, Ислям аканынъ, адларыны акълында тутамадыгъы къалелер, шехэрлер тюшер, мемлекетлер алыныр. Дженк япылдыгъы къадар да узайып китерди. Немсее къаршы бутюн дюньянынъ чыкътыгыны огрендиги заман, «дюнья къутурды!» десе де, абдырамады. Лякин «япон да ише къарышты!» дедиклери заман, о кендини тутамады ве «баллар, иш сарпа багъланды!» (пек муреккепешти) деди...

Куннинъ биринде падишах бабанынъ зырлары-

нынъ (арбий гемилерининъ) бизим ялыларда корюн-
меси, бир къач ери топа тутмасы да, оны аз тюшон-
дирмеди, бу ишин сырыны анъламакъ ичюн де онынъ
къафасы аз огърашмады. Нихает о, «олса-олса къа-
загъын, къамчынен ялыдан ичерилере сюрдюги тюр-
клере, башкъа хыянетликлерде булунмамасыны тен-
бие ичюн» бу топларын атылдыгъына хюкм итти.
Ичинден гизли бир сес онъа бунунъ даха мухим, даха
эсаслы бир себепле япылдыгъыны сёйлер, о да бунъа
инанмакъ истерди. «Эбет, падишах баба бу топларыле
Къырымда да дженк иттигини илян идер ве илериде,
барыш кунонде, Къырым меселесини де ортая ат-
макъ истер». Бу фикре инана бильсе, эльбетте, чокъ
месут оладжакъты, факъат О, буну сёйлемек дегиль.
акълындан кечирмеге биле джесарет идемедди.

Дженкин икинджи йылынынъ сонъларында кое
келип ерлешен къара хаберлер, айларданбери къор-
къулы тюшлере эзилен заваллы къартларын да къаль-
блерини булдулар Онлар да огъулларынынъ Карпат-
ларда бузлап ольдюги хаберини аркъадашларындан
келен мектюплерден огрендилер...

Бу къара хаберин учюнджи айы Ислям ака иле
омрюн бутюн зевкъларыны, кедерлерини пайлашмыш
олан Эсма енге агъыр хаста тюшти. Онынъ да Ислям
аканынъ анасы киби, козылерининъ нуру артмыш, чен-
геси титрее, дудакълары янмая, нефеси деринден
сыкъ-сыкъ, кесик-кесик чыкъмая башламышты. Ики
ай сонъра яшлыгъында тюшлерини нурландырмыш,
бутюн омрюнде онъа бир керечик олсун, къашлары-
ны биле чатмамыш, онынъ хэр ишини, хэр лафыны
татлылыкъле къаршыламыш олан Эсмасына да за-
валлы Ислям ака титреен пармакъларыле Земзем
шерифинден ичирмиш, онынъ да козылерини къапа-
мыш, тизлерини узатмыш, оны да козьяшларыле ана-
сынынъ янындаки эбедий тёшегине ерлештирмиш,
оны да къара топракълара коммюшти.

Бу дефа мезарлыкътан къайттыкъта, о, не сёйленен
лафлары ишитир, не янындаки буюк огълунынъ «са-
быр-сабыр, баба» дедиклерине ве не де къарт достла-
рынынъ оны тазисе чалышмаларына бир къыймет
вирирди О, бу куньден сонъ онынъ хаятыны нурла-
таджакъ бир айын догъмаяджагъына къанльди. О, бун-

дан бойле къальбин севинч ве хузура (раатлыккъа) къавушмаяджагына ичанмышты. О, бутюн бунларын Эсмасыле комиольдигине иман итмишти. Хаятта хэр ший — эви, багъы-багъчасы, усть-башы, акълы, юреги ве бутюн бильдиги ве кечирдиги — хэр ший онъа Эсмасыны хатырлатырды. Эсмасыз бугуннинъ бир манасы къалмазды. Онсуз ярыннынъ да, эльбетте, бир къыймети ве манасы оламазды... Артыкъ онынъ нурлу, пенбе (гуллю) бетинден, беяз сакъалындан, ири данелерле яваш-яваш юварланан козь яшларыны коренлер аз дегильди. Заваллы кучюк огълунынъ Карпатларда бузлап ольмеси, намазсыз, кефинсиз комиольмеси де онынъ акълындан чыкъмазды. Онынъ козь яшларында бу буюк фаджианынъ да буюк пайы варды. Бу олмолерле о, бирден чёкмюшти. О, артыкъ халкътан зияде Хакъа гонъюль вирмишти. Газеттен зияде ибадете далмышты. О, артыкъ тыштан келен сселери дегиль, кенди юрегининъ элемлерини динълемеги северди. О, хаяты дегиль, онынъ аджыларыны дуярды. Онынъ акълында, юрегинде дюннинъ яшайышы, хатралары дегиль, бугуннинъ яныкълары хахимди. Бу кедерле, бу матемле о хакъикъата юерди. Буюк огълунынъ, онынъ бутюн ишлерини де юриютмеси, оны бус-бутюн хаяттан узакълаштырмышты.

Бутюн омрюни намаза-нияза ве юрегининъ яныкъларыны динълемеге вакъыф итмиш олан (багъышлагъан) Ислям акайы сарсан буюк вакъна, кое келен «Падишах тюштию!» хабериле башлады. Онъа бу хабер сёйлеенлере о «не япмалы, тюшмез, къалмаз бир Аллах» деди ве бундан урькмеди. Ве падишахсыз, башсыз бир мемлекет ола бильмеседжегине ишандыгъындан, «Николай китсе, Иван келир ве бу иш де олур битер» дие тюшонди. Факъат неденсе, Ислям ака бу къадар саде халь иттиги бу меселе иле меракъланды. Кунь кечтикче, халкъларда артан джанлылыкъ онъа да тесир итти. Кое келен газетлери хэр кес меракъле динълер, хэр кес яш оджанынъ этрафыны сарар, онынъ умитли лафлары бутюн къальплери севинчле толдуырды. Артыкъ Ислям акайы да газетлерде, оджанынъ лафларында бирден анълаямадыгъы, мана виремедиги лафлар тюшондирди. «Хурриет», «сербестлик» не димекти. Хэр кесин, хэр истедигини

сөйлөмөсүндөн не чыккыаджакты. Топракълар пай этиледжек. Бу иш насыл олып битеджекти... Кимин малыны киме биреджеклер, зенгинлиги-фукъарелиги насыл битиреджеклерди? Бу шейлер Ислям аканынъ акълыны ёрсалар да, онынъ намаз-нияз далмасына, кенди дертлериле къалмасына мани оламазды.

Ялынъыз куннинъ биринде кой халкъынынъ хэпсининъ джыйыладжагыны ве Акъмесджиттен яшлар келип халкъа бу енъи кунълерин китишаты хакъкында сөз сөйлөсөджеклерини ишиттиги заман, ичиндеки дюгюмлери чөзмек ве бир шийлер анълап къалмакъ арзусыны енъемеди, о да кой мектебине китти.

Мектепте хаджылар, оджалар, яш-къарт, къары-къыз кой халкъы айры-айры сырасынен топланмышты. Ислям ака да къартларын янында ог сафта, сөз сөйлөенлерин къаршысында, ерлешти.

Биринджи сөзге башлаян орта бойлу, эсмери яш инкъиляп ве джумхуриет хакъкында сөйлөрдди. Бунунъ чарлыгынын зулумунынъ, хакъсызлыгынынъ, идаресизлигининъ инкъилябы зарурий къылдыгыны айдыллатан сөзлерини хэр кес киби Ислям ака да пек гузель анъламыш ве еринде булмушты. Бутюн Русиеде бир Джумхуриет (Республика) къуруладжагына о, пек эйи акъыл ирдиремемишти. Бутюн халкъын сайлаяджагы бир адамын баш оладжагына, падишах ерине келеджегине ве онынъ таныладжагына о, инанамамышты. «Бир кой халкъы язда бир сув меселесини чеземез. Бу юзьден бир чокъ хакъсызлыкълар олур, бир чокъ багъчалар янып китерди Бутюн Русининъ анълашып бир адамы падишах этип сайламаларына насыл акъыл ирирди?» Буну тюшонмеге далып китмиш олан Ислям ака, сөз сөйлөен яшын лаффыны битирдигининъ феркъына биле вармамыш, хэп акълынынъ чөземедиги о кёр дюгюмле огърашырды.

Икинджи сөз сөйлөен тикназ, къырмызы чырайлы, орта яшлы адам бутюн халкъын ве Ислям аканынъ энъ зияде анъламакъ истедиклери меселеден бахс идерди. Топракъларын пайлашылмасы. «Зенгинлерин топракъларыны кимлер ишлер, малларыны кимлер асрар... Хэр шийни япан, ерлештирен фукъарелер олып да, зенгинлер нечюн бутюн къары алсынлар... Неден хэр кесин кенди топрагы олмасын ве кенди топ-

рагъында чалышмасын?» О, бу сёзлери хакълы булурды, факъат бунунъ да насыл мейдана кетиреледжегине чаре буламазды... «Бир адамын он десятина (рус ольчюси: 1.09 гектаргъа мусавийдир) топрагъы оладжагъына, он адамын бирер десятина топрагъы олсун, онлар да яшайышларыны бираз сырасына къойсулар»... Гузель, догъру, лякин бу топракълар насыл алынаджакъ, насыл дагъытыладжакъ, топрагъын эйисифенасы насыл айырыладжакъ. Бунунъ япылдыгъыны да фараз итсек, ярын мал сахиби олаңлар бунлары сагамаяджакълармы... Сатарларсе, аджеба, йине бирисининъ пайы эксилеп отекиннинки артмаяджакъмы? О сатанларын балалары йине топракъсыз къалладжакълармы? Сёз сёйлесен адам бунларын хэпсине чарелер косътерсе де, Ислям ака киби бизим халкъын буюк къысмы бунлара акъыл ирдирмез ве бунларле яшайышымызын алт-устъ идиледжегинден къоркъарларды.

Сёз сёйлесен адамын «рус киназларынынъ ялылары сарып алан, яйялары биле къаплайан уджсуз-буджакъсыз топракъларынынъ алынып фукъарелере дагъытыладжагъыны» сёйледиги заман, хэр кес киби, Ислям аканынъ да козьлери джанланды, коксю къабарды, ичтен сагълам бир севиңч дуйды ве «хакъ ерине келир» деди...

Бу русларын насыл бизим топракъларымызы ягъма иттиклерини, койлеримизи запт иттиклерини, мезарлыкъларымызы биле сёкип аттыкъларыны акълындан кечирди ве не къадар бахтсыз къардашымызын юрттан атылмаларына, не къадарынынъ хорлугъа, ёкъсузлыгъа тюшмелерине себеп олдукъларыны хатырлаяракъ, кокиос кечирди.

Учюнджи сёзе башлайан индже узун бойлу яш, аркъадашларындан даха кескин сесиле ве даха къыргъын ве даха къатий сёзлериле онынъ юрегини сармышты. О, ялынъыз кендисининъ дегиль, хэр кесин де кендилерини унутаракъ, хатга нефес алмакътан биле чекинерек, сессизликле оны дингъледиклерини сизди. Бу яш не сёйлерди де, бугюн халкъ бу къадар далып китмиш, кендилерини унутмышларды. О, сёзе хан кунюнден башладыгъы заман, Ислям ака ичинден «чокъ узакътан тутту!» десе де, къзагъын Къырым истикъ-

лялыны (сербестлигини) таныдыгы, Къайнарджи муахедесининъ (антлашмасынынъ) учюнджи маддесинде бунъа хурмет идеджегине Аллах оюнде сёз вирдигини, факъат докъуз йыл сонъра да бу емини бозаракъ 1783-те Къырымы къана, атеше богъаракъ запт иттигини сёйледиги заман, о, ичинден «эзен — эзилир!» демиш ве къазагъын эзилмесини ильк дефа бу къалар джандан дилемишти. Бу яшын Къырым фаджиясынынъ хэр къара сахифесини энъ аджы сёзлерле анылатмасы, бутюн дертлеримизи, чектиклеримизи саймасы артыкъ ялынъыз Ислям аканынъ дегиль, бутюн халкъын юрегини хэеджанле сарсмыш ве хэпсине къазагъын тапталмасына ве онъмамасына джан юректен дуа иттирмишти.

Бу яшын «миллий топракъларымыз не оладжакъ?! Буну быракъайыкъ Топрагъымыз не оладжакъ, Къырымымызын, юртумызын келеджеги не оладжакъ?! Буну тюшюнейик. Чектиклеримизин сонъу кельмеси ичюн, огърадыгъымыз зулума, хакъсызлыгъа бир даха боюн эгмемемиз ичюн, чектигимиз фаджиянынъ интикъамыны алабильмемиз ичюн бунунъ бир тек чареси вар. Хакъ ерине кельмели! Къырымтатара къайтарылмалыдыр!» Бу сёзлери бир алгъыш туфаны къаршыламышты. Хэр кесин козьлеринден яшлар акъмакта, хэр кес ичинден буюк бир къувветин джанландыгъыны дуймакъта, хэр кес о анъде душманле чарпышма фурсатыны арамакъта иди.

Ислям ака бу лафлардан, бу дуйгъулардан джандан севинсе де, «аджеба, бу насыл олып олур.. Бу насыл мейдана кетирилир. Бизим истемемизле ялынъыз халкъымыз олдугъы ичюн къазакъ насыл Къырымы бизе вирир. Дюн еминини бозан, хакъкъы чигънемектен (таптамакътан) къуввет алан къазакъ, бугунъде де о къазакъ дегильми? Хакъкъымызы ондан къопармая, тутып алмая бизлере кимлер ярдым идеджек?!» деп тюшюнге далды. Ве кенди-кендине «хакъны арамацакъ, оны кимсе де танымаз. Агъламасанъ, санъа кимсе сют вирмез, тырышылмадан хич бир макъсада иришилмез. Бизе ярдым идеджеклер бельки булуныр, факъат бунунъчюн де бизим вар олмамыз, бизим хакъкъымыз ичюн чырпынмамыз, энъ башта бизим бу ёлда чекишмемиз ве джан вирмемиз лязим» деди

ве тутулан ёлун догъру олдугъына къанаат кетирди. О, артыкъ хэр намаздан, хэр нияздан сонъ дуаларыны бир тек дилекле битирди: «Аллахым, Яраббим, Сен халкъымызы хакъкъына къавуштыр, Сен Къырымы къуртар, Сен бизде давамызы юрютеджек къадар бирлик, къуввет, федакярлыкъ джанландыр, Сен душманларымызын душманларына къуввет вир!»

Ислям ака артыкъ сыкъ-сыкъ къавелере китер, оджанынъ окъудыгъы газетлери динълер ве билинмез бир меракъле бир севгиле олып кеченлери анъламагъа, хаберлери огренмеге чалышырды. О, хэман хэр кунъ оджанынъ Къырымдан ве Русиеден башкъа мемлекетлерде къуртулмакъ истееен мемлекетлерде олып кеченлери анълатмасыны «къазакъ не япар, анда нелер олур?» суалиле кесерди.

Къазакъларын падишахсыз къалдыкъларыны, бир кимсеи сайлап оламадыкъларыны ве хэр иште бинъ баштан бинъ тюрлю лаф чыкъардыкъларыны огреттикче, о, бир дерин нефес алырды. Немсенинъ хэр кунъ бир парча даха руслары керие айдадыгъыны, къазакъларын тюфенклерини атып къачтыкъларыны, къазакъ солдатларынынъ эвлерине къайтып киттиклерини ишиттикче, ве о, «къзагъын хукмюнигъ сонъу кельди!» деп севинмишти. Онынъ ичинде «я бизим аскерлер де къзагъын салдаты киби башсызлансалар» диен бир къоркъу келип кечти, лякин онъа кенди ольчюсине джевап вирмекте кучьлюк чекмеде ве «не де олса, бизи таптамазлар я, кенди халкъымызы, кенди хакъкъымызы быракъып душмана кечмезлер я!» деди.

Бу сырларда «Багъчасарайда, Хан-Сарайда, Къурултай ачылмыш, къырымтатар хукюмети къурулмыш, бизимкилер Къырым ишлерини эллерине алмышлар» диен хаберлер хэр кеси хэеджанландырмыш, аякъландырмышты. Артыкъ халкъ къулакъ кесильмишти. Хэр кес, хэр шейден эввелъ юрт давасында атылан адымлары, япылан ишлери огренмекчюн чырпынырды. Хэр кес газет этрафында топланыр, хэр кес шехре китипкеленлери къаршылар, хэр гидже коюн бир чокъ ерлеринде топлашмалар олурды. Бу куньлерде Ислям аканынъ анълаямадыгъы бир келиме тиллерде чокъ долашыр, бутюн халкъ онъа къаршы тиш билер (къайрар), хэр кес оны буюк бир техлюке, къоркъунч бир

душман оларакъ таныр ве онъа мейдан вирильмемесини джандан дилерди: «Бальшевик» не димекти? Неден бу къадар къоркъунчты?!» О, буну оджадан сормуш, шехре китип-келенлерден анъламагъа чалышмышты. Онларын сёзлерини къафасында ёгъурдыкътан сонъра, «бальшевиклер» димек – къутурмыш, делirmiш, джанаварланмыш къазакълар димектир!» хукмюни вирмишти. «Бальшевик»лерин Московайы, Петербургы алмалары оны хайрете тюшюрмишти. Бутюн къазакъларын бу делилерин аркъасындан сюрюкленмелерини о чокъ хайырлы бир бозукълыкъларакъ корьмишти. Онларын бутюн дюньянынъ падишахлыкъларыны къалдыраджакъларыны (котерип атаджакъларыны), фабрикаларыны сахиплеринден алып кендилери ишлетеджеклерини, динлери къалдыраджакъларыны, хорантайы йыкъып, ырыз-намусленилен шейлери котереджеклерини ишиттиктен сонъ, о, кенди хукмюнде хакълы олдугъыны бир кере даха иман итмишти. Чарыгъыны багълаямаян къазакъын бутюн дюньянынъ ишлерини сырасына къоймая къалкъышмасына кульди ве: «Баллар, артыкъ къазакъ тамам шашырды, о бус-бутюн делирди» деди.

Джума акъшамы койде буюк бир хазырлыкълар башламышты. Бир чокъ эвлерин фурунлары якъылмыш, бир чокъ къарылар бураларда топланып хамур басар, бир чокъ эвлерде къурбанлар союлып, буюк къазанлар асылыр, хэр эвде буюк хазырлыкълар корюлирди. Кой онбашысы ве келенлер, Акъмесджиттен аскерлеримизин келеджегини, ве бу гидже койде мусафир къаладжакъларыны, ве иртеси куню Ялтая китеджеклерини сёйлемишлерди. О, бу аскерлерде Карпатларда бузлап къалан, кефинсиз, намазсыз комюлен заваллы огълунынъ халыны корюр киби олды. Онынъ юреги санки кенди огълунынъ келеджеги муждесини алмыш киби севинди. Вакъыт гъайып итмеден эллерини сыгъыйып (енълерини чырмап), кенди элинен къойларындан бирисини сойды ве келеджек мусафирлер ичюн хазырлыкълар корьдирмеге башлады. Онынъ огълу, торунлары, бутюн къомшулары йыллардыр онда бойле бир чевиклик, бойле чалышма, бойле хэр шейле огърашма корьмемишлерди... Бутюн коюн санки буюк бир той куню киби хазырландыгъыны,

яшларын атлара минни аскерлеримизи кьаршыламагъа киттиклерини, бала-чагъанынъ дамларсе топланып, онлары узакътан корьмее чалышмаларыны хэр тарафта буюк бир джанлылыгъын, харекетни козе чарпмасы, кьарт-яш — хэр кесин бир иши япайым дее долашмасы... Ислям акая йине бир хукуом вирдирмишти. «Бугунь хаджынынъ, оджанынъ, зенгиннинъ, йигитин дегиль, кыырымтатарын тою, бутюн халкымызын тою олмакъта!»

Бир бойда, бир тюсте, сагълам къара атларынен узакътан корюнен аскерлеримиз кос якълаштыкълары заман, «Долу»йы чалмагъа башламышларды. Халкын топландыкълары мейдана китеджеклерини заман, оджанынъ баллара бизим маршымыз деп белледиги «Ант эткенмен»и чалмагъа башладылар. Бутюн халкъ аякъта ики саф оларакъ тизильмишлерди. Аскерлеримиз бунларын арасындан яваш-яваш илерилеркен, бутюн халкын козьлеринден севиич яшлары акътыгъыны корьдилер. Атларындан инен аскерлере халкын къучакълашмалары корюледжек бир левха иди. Бойле бир ший бу койлер къурулалынданбери корюлемишти. Онлар кьартларымызын эллеринден опер, яшларын эллерини къувветле, джандан келен севгиле сыкьарларды.

Бутюн халкъ о гидже сайгъылы мусафирлерине софралар къурмуш, юреклерини ачмыш, хэр кес элинден келен хэр шийни япып, йылларданбери къазыгъын элинде хорланмыш, онынъ къазанындан ашамыш, юртларына хасрет кълмыш кыырымтатар йигитлерини сыйламагъа, рахатландырмагъа джандан тырышмышты...

Сабах олып да аскер койден айрылдыгъы заман, кой оджасы онлара чокъ яныкъ сёзлерле огъурлар диледиктен, имам эфенди де дуалар иттиктен сонъ, кьарт Ислям ака да: «Аллах сизлери бир даха бизден айырмасын!» деди ве кой халкынен берабер аскерлеримизи эпейдже оздурды...

Ислям ака артыкъ даха рахат тюшюнир, намазларыны даха сабырнен кыыларды, ниязларыны даха зияде узатырды. Артыкъ онынъ дуаларынынъ буюк кыымы аскерлеримиз ичюнди.

Куннинъ биринде «большевик» белясынынъ би-

зимкилерни енъдиги хабери онынъ акълыны алт-усть итмишти. Бутюн кой халкъты, кенди буюк огълу да чолукъ-чоджугъыле кою быракъып, дагълара къачмагъа башламышларды. Бир-ики саат ичинде бутюн кой бошанмышты. Икиндиве кой эзансыз къалмышты. Акъшам эзан вакъты олмакъта, ортада не имам, не мазин вар. Хэр тарафы бир олю тынчлыгъы къапламышты. О, коюн эзансыз къалмасындан долайы, бинъ порлю бахтсызлыгъа огъраяджагъына, мусульманлыгъа буюк бир бея келеджегине инананларданды. Бутюн коюн бойле бир гъарип хала кельмеси де оны фена халда сарсмышты. Аллах эвининъ оксюзлиги исе, оны джан еринден урмуш, титретмишти. О даянамады. Таягъына даяна-даяна, яваш-яваш джамие китти ве джамидеки бутюн чыракълары, мумлары якътыкътан сонъра, юксек минарее чыкъты. Ве кою чынълатан къувветли къалын бир сесле эзан окъумагъа башлады. Сесининъ къувветине гурълигине о да шашмышты. Онъа нереден, насыл бу къадар къувветли сс кельмишти. О, бунда Аллахын кендисинден разылыгъыны коръди. О, яптыгъы ишин хайырлы олдугъына бир къат даха иман итти.

Бу сырада койде ярыкълар яндыгъыны корен «большевик»лерден бир чокълары булундыкълары ашагъыдаки махалледен джамие догъру къоштулар. Хэр тарафа салдырдылар, билъхасса джамие догъру къуршун ягъдырмагъа башладылар. «Минареден дагъдаки татарлары чагъыралар» дедиклери Ислям акайы къуршуна туттулар. Эзан-шерифи ярым къалдырмакъ бу буюк гунаха Ислям ака, эльбетте, разы оламазды. О, бир элиле санки къуршунлары тюшюрмеге ве башыны къорумагъа чалышып, дигер элини йине къулагъында тутып, эзаныны девам итти...

Минареден инип де джамиден намаза уяджагъы сырада, о бир такъым патырдыларын арттыгъыны дуйды ве бир сюрю сархош, къутурмыш къазакъларын пусюр чызмаларынен, эллериндеки тюфенклеринен джамие кирмеге башладыкъларыны коръди. О, артыкъ кендисини унутмыш олып, гечени анъламаз олмушты... О, ялынъыз башына «Аллах эвине къазагъы сокъмамакъ ичюн» онларын устюне атылмышты... Бир къач къуршун бирден патламыш... Заваллы

къарт Ислямы джамининъ ич къапусы огюнде ере сермишти...

Эртеси кунъ къырымтатар аскерлерининъ кою къуртармасы узерине дагълардан инен кой халкъы джамиде ал къанлара боянаракъ ятан къарт къырымлы шахидини кок байрагъа сардылар ве хэп бирден онынъ торунчыкъларына сэйлетип севип динъледи ги «Ант эткенмен»и сэйлеерек, мезарлыгъа котюрдилер, учь тюп сельви (сельби) тюбюнде ятан рахметли анасынынъ, бабасынынъ ве севгили омюр аркъадашы Эсманынъ янына комьдилер...

«Эмель» (Косьтендже. Романия).— 1938.— № 126.— С. 9-16; № 127.— С. 9-16; № 128.— С. 7-13; № 129.— С. 9-15; № 130.— С. 9-15. (Арап уруфатында).

Неширге азырлагъан Исмаил Асаногълу КЕРИМ.

**Закир
КЪУРТНЕЗИР**

ЮРЕК АГЪРЫЛАРЫ

o ПОВЕСТЬ o

БИРИНДЖИ КЪЫСЫМ

1.

Сонъки бир къач айдан берли онынъ ишлери о къадар чокълашты, о къадар сыкълетлешти ки, башыны къашымагъа биле вакъыты къалмай: сансар къаснакъ ичинде насыл фырланса, Бекир Хайредин де, аятнынъ энишли-ёкъушлы, айланчыкъ сокъакъларында ойле чапа-чапкъалай. Сабанынъ не вакъыт ачылып, акъшам къаранлыгъы насыл чёккенини даа бир кере инсан киби коръгени, бильгени ёкъ. Асылында, эгер кетишат бойле девам этеджек олса, гъалиба, англап да оламайджакъ.

Кимерде озь-озюне тааджиплене: бир башта не къадар вазифе, не къадар месулиет. Айтмасы къолай. «Чолпан» меджмуасыны азырлав, онынъ нешир ишлерини алып барув, айда бир дефа «Ихсан» газетасыны чыкъарув, афтада бир телевидениесе тербиевий мевзуларда косътерюв программасыны, диний-ахлякый меселелерге багъышлангъан китапларны басувгъа азырлав, чешит джема-

«...инсан кечирген омпорине, кечкен ёлларынынъ айланчыкълы деннелерине сыкъ-сыкъ назар быракъса, учурымлар къаршысында, билип я да бильмейип, юрегини не киби азапларгъа къойгъаныны анлар эди. Языкъ кн, бунъа итибар бергенлер пек аз».

ат-кутьлевий тедбирлерде иштирак этив. базылар-нынъ тюшонгени киби, пек къолай дегиль. Лякин, о усанмай, эринмей чалыша. Эр шейни текмиль, темелли япмагъа аракет эте.

1
9
4
1
Аллахнынъ эр вермиш куню сабадан меджмуа муарририети идаресине кире. Баш муаррирнен берабер, невбетге чыкъаджакъ саннынъ планыны, мундери-джесини бельгилей, дердж олунаджакъ эсерлерни се-чювде озь фикирлерини бильдире. О ерден чыктып, «Ихсан» ширкетине келе. Бекир Хайредин бу ерде де, тешкилят рбберининъ муавини оларакъ чалыша. «Ихсан» — халкъымыз Къырымгъа ильки авдет олып башла-гъан йылларда тизильген ширкет. О, озюнинъ ни-замнамесине коре, миллетимиз арасында динимизни гъайрыдан тиклев, къадимий джамилеримизни къай-тарып алув, халкъымызгъа диний бильгилерни ашлав меселелеринен огъраша. Бекир Хайредин ширкетнинъ биринджи къурултайында ширкет мудирининъ тер-гъибат-тешвикъат ишлери боюнджа муавини оларакъ сайланды: Ширкетнинъ нешири — «Ихсан» газетасы-ны бир озю азырлай, неширден чыкъара. Макъале-лерни компьютерде озю джыя, озю муреттиплик япа.

Кеченлерде, «Чолпан»нынъ чыктып башлагъаны-на черик асыр толгъаны мунасебетинен, баш муар-рир Бекир Хайрединге бойле аваледе булунды:

— Бу кунге окъуйджыларымызгъа бир бахшыш азырласакъ яхшы олур эди. Бундан он сене эвель сиз меджмуанынъ библиографиясыны тизген эдингъыз. Чокъ гузель хызмет олгъан эди. Бу ишни текрарла-сангъыз дейим...

5
Бекир Хайредин баш муаррирнинъ теклифини мемнуниетликнен къабул этти ве вакъыт кечирме-ден, ишке киришти. О, айрыджа эеджан, юреги къу-ванчкъа толып-ташкъан алда чалыша. Севинсе де ери бар. Дигер бир нешриятта онынъ сонъки йылларда язгъан несир эсерлеринден ибарет джыйынтыгъы басылув невбетини беклей. Ярын-обирси кунь биб-лиографияны басувгъа имзалайджакъ, базар эртеси «Ихсан» газетасыны чыкъараджакъ... Булар — шимди онынъ къафасында, ишлери — чантасында.

Иште, онынъ аяты бойле кече, хаялы, тюшонджеси — иш. Базыда къадыны Сание апте:

— Акъай, сиз озюнгъизни аля даа он секиз — йигир-

ми яшында беллейсинъыз, гъалиба. Етмиштен кечкенинъызни унутасынъыз. Чокъ авеленмеге авес олманъ. Яшайыш ялынъыз иштен ибирет дегиль. Инсангъа сагълыкъ да керек. Озионъызни зияде орьселейсинъыз. Гедже-куньдюз ишни тюшонесинъыз. Раатланмакъ да кереклиги акъылгъа кельсин даа. Бу дюньягъа кимсе дирек олып къалмагъан, бир кимсе бу дюньянынъ ишини битирип де оламагъан, — дие сомурдангъанда, эр вакъыттаки киби, Бекир Хайредин онъа бойле джеван берди:

— Къадын, дедиклеринъ догъру. Бу дюньягъа бир кимсе дирек олып къалмагъан. Озиюм де башкъаларына тыпкъы бойле деп акъыл берем. Лякин, не чаре, табиатым ойле олгъаныны яхшы билесинъ де! Омюрим адамлар арасында кечти. Эр заман, шахсий аятымдан девлет, джемаат ишлерини биринджи сырагъа къойып яшадым. Энди бу адет ве табиатны денъиштирмек къолай беллейсинъми?! Шимди сенинъ бу лафларынъ манъа бир акъылданенинъ айткъанларыны хатырлатты. О адамдан: «Дюньяда акъыл берген чокъмы, ёкъса акъыл алгъанмы?» — деп сорайлар. О да: «Акъыл берген чокъ, амма о акъылны алгъан аз», — деген экен. Сен де шу акъыл бергенлерден бирисинъ, къадын...

Санне апте, къоджасынынъ бу джевабыны шакъа тарзында къабул этип оламады, кусъкюнлешти ве:

— Татсынъыз — инатсынъыз. Аслы сизге лаф анълатмакътан, дагъдан бир аркъа одун кетирмек къолай, — деди ювайткъан чанакъ-чельмеклерини даа зияде шатырдатып.

Къадынынъ табиатыны яхшы бильген Бекир Хайредин онынъ синъирленгенини ятыштырмакъ, арадаки кергинликни юмшатмакъ ичюн:

— Бир аркъа дегиль, бугунъ-ярын бир машина одун кетиреджеклер. Кечкен къыш баягъы одун ашады, таныш бир йигитке сымарыш бердим. Разы олды, — деди.

Бу лакъырдыдан эки-учь кунь кечмеден, йигит одуларны араба къапу огюне бошатайткъан вакъытта Бекир Хайредин иштен къайтып кельди. «Одунджы» йигитнен самимий селямлашты, «Иш къолай кельсин!» деп, ичери кирди. Урбаларыны денъиштирди. Бираз къапынып, «одунджы»ны къаwege давет этти.

— Чокъ гузель иш олды, — деди Бекир Хайредин,

йигитнигъ омузыны гаптап. — «Къыш къасеветини язда чек!» дегенлер делелеримиз. Биз къартларгъа бир гузель хызмет яптынъ. Аллах сенден разы олсун! — деди ве «одунджы»нынъ акъкъыны одеп, оны озгъарды.

Эвге къайтып киргенинен, Сание апте яваштан къоджасына:

— Иштен ёрулып кельдингъиз, амма, буларны азбардан тышта, буюк ёл четинде ярынга къалдырсакъ олурмы экен? — деди.

— Кунъ къонгъангъа къадар биразыны ташып бакъайыкъ, битирип оламасакъ, ярын торунларны чагъыртырмыз. Олар ишнинъ тозуны чыкъарырлар, — деди Бекир Хайредин.

Къадын-къоджа одунларны ташымагъа башладылар. Бекир Хайредин агъырларыны ала ве Сание аптени:

— Эй, къадын, сен чокъ зорланма. Бу апай иши дегиль, амма... — дие тенбиелей. О да:

— Зарары ёкъ, бир шей олмаз. Гедже тышта къалмасын дейим. Ёл чети бу. «Инсан чий сют эмген», — дерлер. Гедже юкъу олмаз. Шимди не чокъ — «бомж» чокъ. Эр шей олмакъ мумкюн, — дей де, орта къалынлыкътаки бир метрден зияде томарны азбаргъа сюйрекле.

— Бир шей олмаз. Феналыкъ тюшонме. Ёл боюнда яшагъан нидже къоранталарнынъ одунлары айларйылларнен азбардан тышта тура, кимсе токъунмай, — къадынына юрек бермеге тырышты Бекир Хайредин.

— Ойледир, амма, — разылашкъан киби, джевап берди къадыны.

Арадан бир къач дакъкъа кечкен сонъ, Бекир Хайредин озюнде ёргъунлыкъ ис этти.

— Бираз тыныш алайыкъ, — деди о, къадынына мураджаат этип. — Бир ютум сув берсе, агъызым къуруды. Кунъ де къавушты. Саба ола — хайыр ола...

Олар экевлешип, эвге кирдилер. Къоджа сетке отурды, Сание апте бир мешребе сув берди. Бекир Хайредин сувны ичип биле битирмеген эди:

— Вай, Аллахым, коксюме атеш тюшти де, — деп, еринден къалкъты, къолуны юреги устюне къойып, кийик бир сеснен багъырмагъа башлады. Агъры бирден юреги тарафкъа кечти. О не олгъаныны анълап

оламай, эсини джоймагъа башлады. Назарында йырткыч бир айван узун тырнакъларыны батырып, юрегини парчалай, йырта.

Сание апте къоджасынынъ алындан текмиль шашмалады. Ялынъыз акъайыны тынчландырмагъа тырыша:

— Салкъын сув ичтинъыз, бельки санджыдыр. Сабыр этинъ.

Бекир Хайредин эп вай-валай, агъры кеттикче зияделеше. Не исе, Сание апте иляджлар къутусындан валидол, нитроглицерин тапып кетирди, карвалол ичирди.

Бир къач саниеден сонъ, Бекир Хайредин йырткычнынъ панджасындан, уджюминден къуртулгъан киби олды, бираз озюне кельди, тешегине узанды. Валлахи, бунынъ не киби дерт экенини анълап оламады, юкъугъа далды.

Саба намазына тургъан Сание апте къоджасынынъ башы уджуна келип, нефес алувыны бираз сейир этти. Чалышып-чалышып болдургъан адам, бир шей дуймадан насыл «пуф-пуф» этип юкъласа, Бекир Хайредин де, ойле тарзда раатлана.

— Аллахкъа бинълердже шукюрлер олсун! — дие хаялындан кечирди Сание апте. — Дерди бираз савушты, гъалиба. Эй, Раббим, донъки алы, чеккен азабы не эди я бу адамнынъ!

Аякъ уджуна басаракъ, софагъа чыкъкъан къартий, абдест алмакъ ичюн электрик соба устюне чайникни къойгъанда, бираз къолайсыз къыбырдагъанындан чыкъкъан тасырды къоджасыны юкъудан уянтты.

Ичериден «Не олды я?» деген сес кельди. Сание апте къоджасыны абдыраткъанындан онъайтсызланды ве:

— Бир шей олгъаны ёкъ. Къыздырмагъа сув къоя эдим, — деди, озюни къабаатлы бала киби ис этип. Чевирилип, янына барды. Алыны сорады. — Бир еринъиз агъырмаймы?

— Шукюр, — деди Бекир Хайредин, — тешекте белини догърулткъан алда отурып. — Аллахкъа шукюрлер олсун, бир джорукъым.

— Лякин, донъ фена къоркъуздынъыз. Янымызда балалардан ич бири олмагъаны, я да хабер бермегенимиз догъру олмадымы, дейим.

Бекир Хайредин къадынынынъ фикрине не иги-раз бильдирди, не де тасдикълады. Бир къач дакъкъа индемей отурды. Насылдыр гъамлы-кедерли хаяллар онынъ башында къара булут киби доланып башлады, бир шейден урьккен киби сескенди. Беденинде къырмыскъалар «выджыр-выджыр» юрген киби олды. Сонъра башына эсини топлап:

— Э-э... къадын, иште, дюнья бойле экен, — деди сёнюк бир сеснен.

— Не демек истейсинъыз? — аман сергекленип со-рады Сание апте.

— Бир шей демек истемейим, тюшюнджелер иште, — кокюс кечирип, деди Бекир Хайредин ве турып, кийинмеге башлады.

Къадын-къоджа саба къавесини ичкен сонъ, Бекир Хайредин азбаргъа чыкъып, этрафны сейир этти, кокке назар ташлады. Мартнынъ сонъки куню. Ава тендюрист, лякин баягъы салкъын. Эгер рузгяр эссе, инсаннынъ бурун-къулагъыны «чимчилей». Бираз къапынган сонъ, ишке азырланмагъа башлады. Эр кунь Акъмесджитке котерип барып, котерип кельген бахшыш чантасыны ачып, ичинден насылдыр къагъытларны чыкъарып, язы масасынынъ устюне быракъты, оларнынъ ерине башкъаларыны, бир къач компьютер дискетини къойып, къапудан чыкъаяткъанда, къадыны дуаларнен озгъарыркен:

— Акъай, сагълыгъынъызны да тюшюнинъ. «Иш-иш» деп, алданманъ. Экимге барып бакъынынъ, — дие тенбиследи.

— Къысмет олса, — деп джевап беререк, Бекир Хайредин дуракъкъа келип токътагъан троллейбускъа ашыкъты. Уйлеге къадар «Чолпан» идаресинде ишнен огърашты, базарэртеси меджмуанынъ невбеттеки саныны саифелештирмек дереджесине кетирип, эвге къайтты. Дюньки дертнинъ эсаретини, теджавузыны дуймады. Къуванчлы ис-дуйгъуларнен эеджанлы вазиетте босагъадан ичери адым атты.

— Кельдинъизми? — деди, къоджасыны самимий къаршылап Сание апте. — Сиз кеткенден берли къасевет ичиндем. Экимге корюнюдинъизми?

— Корюнмеге вакъыт къайда я, къадын. Базарэртеси эм «Ихсан»ны, эм «Чолпан»ны «вёрстка» яптырмакъ кереким. Ярын ширкетке бараджам.

Къоджасынынъ адетини энди элли йылдан берли огренип кельген Сание апте лафны узатмады, сускъуилыкънен акъшамлыкъ софра донатмагъа тутунды.

Къаза-беля козьге корюнемей келе, бу — исбат талап этмеген бир акъикъаттыр, дегенлери шу олса керек. Бир кимсе озюнинъ не вакъыт неге огърай-джагъыны, анги чукъургъа йыктыладжагъыны бир заман билъмеген, билип де оламаз. Буларнынъ эписи — Аллахтан. Ондан гъайры гъайыпны бир кимсе беян эталмаз. Илим-фен не къадар инкишаф этмесин, илери кетмесин, инсан омюрининъ сонъки нокътасы не вакъыт къюладжагъыны даа чезип оламады, чезеджекке де бенъземей.

Бекир Хайредин бундан эки кунъ эвель юрегини авучлап, яйгъара къопаргъаныны унутты гъалиба, джума куню сабадан ишке — «Ихсан» ширкетине ёл алды.

Тролейбустан тюшип, идареге догъру эки юз адым къадар юрген эди, нефес алувы агъырлашып, юрегини бир шей сыкъкъан киби олды. О, токътады. Терен нефес алмакъ истеди. Лякин, алып оламады. Яваш-яваш эки адым атып, къалдырым четиндеки чам тереге янына барды. Онъа таянды. Агъры бираз сакинлешти. Артына бурулып, эвге къайтмакъ истеди. Идареге де чокъ узакъ къалмагъанындан, акъырын-акъырын огге юрди. Лякин, деминки ал кене текрарланды. О да текрар токътады...

Ниает, ширкет мудире одасынынъ къапусыны ачты. Ичериде отургъанлар Бекир Хайрединнинъ чырайы ве алыны корип:

— Хайыр ола, бу насыл ал? — дедилер бир агъыздан. Бираз тыныш алгъан Бекир Хайредин, олып кечкенлерни, меджалсыз, сёнюк сеснен къыскъадан беян этти ве:

— Мени тиббият меркезине алып барсалар, яхшы олур эди, — деди.

— Эбет, эбет! Мытлакъа, — деди мудир ве шофер Рустемге эмир берди. Меркезде Бекир Хайрединнинъ къан тазыйыгъыны ольчеди, ЭКГ чыкъардылар. О, урбаларыны тюзельтеяткъанда, эмшире къыз элиндеки бир такъым сызыкълы кягъыткъа тикилерек:

— Сиз аджеле хастаханеге ятмакъ керексинъиз, —

деди. Бекир Хайрединнинъ акъылына бундан эки кунъ эвель къадынынынъ айткъанлары тышты.

— Ятсам ятайым даа, — деди о, итааткъарлыкънен.

Арадан чокъ кечмеден, «Аджеле ярдым» машинасы етип кельди...

2.

Санки дерсинъ, бир айдутны ёлдан тутып, соргъугъа алып кельгенлери киби, Бекир Хайрединни хастаханенинъ «приёмный покой» — «къабул болюгине» кетирип теслим эттилер. Отургъычкъа ерлешкен хастанынъ янына узун бойлу, мавы козъли, тазбаш эким кельди ве юрегини, нефес алышыны тешкерип бакъты. Эким хастанынъ кардиограммасынен энди таныш олса керек:

— Еринъизде къыбырдамай отурынъыз, шимди сизни копчекли отургъычнен лифтте юкъарыгъа, палатагъа алып чыкъарлар, — дие тенбиеледи.

Оны эким ойле джиддий огютледи, амма онынъ мийинде башкъа тышюнджелер долана: «Мангъа не олды я?!» Дев киби, сап-сагълам эдим. Десене, юрекиннъ о кунъки чекишови къатты зарар берди. Экимнинъ «къыбырдамангъыз» дегени, демек юрегим азапланды, тельчеленди... Я не эвге, не де балаларнынъ бирисине хабер берильмесе, Аллах косътермесин, бу ерде даа бир белягъа огърасам, олар кечикеджек, омюр бою элем ичинде яшайджакълар да!»

Онынъ сонъки фикри дердинден устюн кельди. Еринден кескин къалкъан эди, «приёмный покой»да оны хастаханеге ерлештирмек ичюн весикъаларыны азырляйткъан деминки эким ачувлы тавурнен, лякин ынджытмамакъ ичюн:

— Къартым, мен сизге турмагъа олмай демедимми?! Эр бир арекетингъиз, шимди сагълыгъыннгъызгъа, даа догърусы — юрегингъизге менфий тесир эте биле! — деди.

— Эвге, балаларгъа хабер бермек ичюн телефон сорайджакъ эдим, — деди Бекир Хайредин, къабаат ишлеген бала киби ве яваш-яваш барып курсюге отурды.

— Палатагъа ерлешкен сонъ, сизге ярдымджы олурлар, номераларыны айтсангъыз, телефон этерлер, — дие тынчландырды эким.

Хастаны пенджереси кыбыла гарафкыа бакъкъан, табанларынынъ боясы, адамлар юребергени, якъын вакъытларда тамир корьмегени себебинден, силинген, тахталары ашалгъан, диварларынынъ киречлери учкъан, дёрт адамлыкъ палата тёрюнде, пенджере астындаки кроваткыа яткъыздылар. Аман тедавийлейиджи эким кельди. Хастанынъ вазнетини текрар тешкерди. ЭКГджи къадын кардиограммасыны чыкъарды. Шу ернинъ озюнде эким:

— Инфаркт кечиргенсинъиз. Ойле пек къоркъунчлы дегиль амма... Режимге итаат этип, тедавийленсенъиз, сизге биз ярдымджымыз. Барып да, тертипке уймасанъыз, акъибети фена ола билир, — деди.

«Инфаркт». Бу сёзден Бекир Хайрединнинъ, бойле де тельчеленген, юрегини текрар окъ тешип кечкен киби олды. Къан дамарына асма уколнынъ инеси санчылгъаныны биле сезмеди, козылерини юмды. Ёкъ, ёкъ! Юкъламакъ ичюн дегиль, дердининъ, хаялларынынъ юкю алтында къалды, эсини джойды, озюнден кетти. Палатадакилер даа янъы хастанынъ кимлигини, дертке насыл огърагъаныны бильмей, онынъ бичаре алына, къаны къачып башлагъан юзюне бир аз тикилип тургъан сонъ, текрар озь дертлеринен чекишип башладылар. Бириси — къатты сувукълангъан, зияде окюре, экинджисининъ къан тазыйыгъы юксек — «вай, башым» деп, агърысындан шикъетлене. Учюнджисининъ юреги чатлагъан, «шекер»и котерильген, эп инъильтинен нефес ала.

Эмшире кыыз асма уколнынъ инесини чыкъармакъ ичюн палатагъа кирген вакъытта, Бекир Хайредин козюни ачты. Эмшире хастагъа сёз къатты:

— Сонъ, бир джорукъсызмы, эмдже?

Кызынынъ озюмизден олгъаныны анылагъан Бекир Хайрединнинъ юреги котерильди, дерди бир аз жафифлешкен киби олды.

— Сагъ ол, кызым! Сизлернинъ ярдымларынъызнен... — деди о, джумлесини ярым къалдырып.

Асма укол дамлатылгъан сонъ, хаста озюни бир джорукъ дуйып башлады. Лякин, тедавийлейиджи экимнинъ:

— Сизге турмагъа, отурмагъа, чокъ лакъырды этмеге олмай. Юрек хасталыгъы, инфаркт «шакъа» котермей. Бир къач куньлер чалкъа ятаджакъсынъыз, сол

тарафынъызга чевирильмейджексинъыз. Эгер бу шартларны беджерсенъыз, чокъкъа бармай, сизни аякъкъа турсатырмыз, — деген тенбиесини хатырлап, козьлерини таванга тикти. Къомшу кроватта яткъан йигит де бизим миллеттен экен, еринден турып, онынъ янына кельди.

— Меним адым Ибраим, — деди о. — Эгер бир де-бир ихтияджынъыз олса, айтынъыз, эда этейим. Бельки сувсагъандырсынъыз...

— Сагъ ол, къардашым, — деди Бекир Хайредин. — Биринджи риджам шу: меним бу ерге тюшкенимден не енгеннинъ, не де балаларнынъ хабери бар. Эгер мумкюн олса, мен айтайым, сен язып ал, уйкен огълумнынъ джеп телефонына чанъ къакъсанъ, яхшы олур эди.

Йигит зияде шох экен, «Шимди беджеремиз де, эмдже, ашагъыда таксофон бар» — деп, палатадан тышкъа фырлады.

— Аджайип йигит, — дие, оны тариф этмеге башлады, аякъ уджунда яткъан хастанынъ къадыны. — Эпимизге ярдымлаша, башкъа палаталардаки турып, юрип оламагъан ихтиярларга, агъыр хасталарга, эмширелернинъ авалесинен, чешит аджетлерини чыкъарувда ярдым эте. Сагъ олсун, вар олсун! Лякин къоранта бахтыны татмагъан...

Бекир Хайредин, къадыннынъ зияде лафазанлыгъыны аныласа керек, шимди къулагъына йигитнинъ тарифи кирмей, онынъ огълу Азизге телефон этип оладжакъмы, ёкъмы — буны тюшюне. Арадан чокъ кечмеден, Ибраим палатага къайтып кирди ве:

— Къасевет этменъиз, эмдже, телефон эттим. Шимди келеджек, — деди. Бекир Хайредин Ибраимге миннетдарлыкънен:

— Сагъ ол, къардашым, Аллах сенден разы олсун, — деди ве эки козюни палата къапусына тиккен бою эвлядыны сабырсызлыкънен бекледи.

Азиз бабасыны хастахане тешегинде корип, чырайы ап-акъ кесильди. Янына келип отурды. Баба огълунынъ авучыны озь авучына алды, бираз сыйпады. Палатага кирмеден огюне эким онга:

— Бабанъыз инфаркт кечирген. Онынъ янында чокъ лаф этменъиз, эджанландыраджакъ суаллер берменъиз. Амма, кризис кечкен. Эгер зияретчилер оны чокъ

раатсызламасалар, он беш-йигирми куньде аякъкъа турсатырмыз, — дие тенбиелегени себебинден, бир шей сорамады. Лякин, баба дегильми, огълунынъ къальбинде бир азап фыртынасы къопкъаныны, козьлерининъ теренлигинде пейда олгъан элем яшларыны гизлемеге тырышкъаныны сизди, онынъ къан даманынынъ урушы сыкълашкъаныны дуйды.

— Къасеветленме, огълум, — деди баба, эвлядыны тынчландырмакъ макъсадыннен. — Иншааллах, гузель олурым. Анагъа, къардашларынгъа хабер этип олдынмы?

Азиз бабасыны талыкътырмамакъ ичюн, башыны къыбырдатып, тасдикъ аляметини бильдирди ве:

— Шимди келирлер, — дие джевап берди, къалтыравукъ, басыкъ сеснен.

Бойледже, Бекир Хайрединнинъ хастахане аяты башланды. Екъ, о, эвельде хастаханеге тюшмеген инсан дегиль. Сувукъланув, хасталыкъларнынъ огюни алув макъсадыннен, ятып чыкъкъан вакъытлары олгъан эди. Лякин, бойле къоркъунчлы, базыларыны биринджи дефасында бу дюньядан козь юмдыргъан «инфаркт» панджасына биринджи кере илинди. Бу ал, табиий ки, онынъ озюни де, къадыны ве эвлятларыны да, олдукъча абдыратты, силькиндирди...

Эбет, эв шараити башкъа, бу ернинъ шараити башкъа. Бекир Хайредин бу ердеки киби къалабалыкъ, шаматалы яшайышкъа алышкъан адам дегиль. Палатадаки вазнет, хасталарнынъ ве олар янында булунгъанларнынъ къаба арекетлери, озъара лакъырды ве мунасебетлери онъа тамам чингене тайфасы ичине тюшкен киби кельди. Атта, инфаркт нетиджесинде юрегининъ дивары чатлагъан, бунынъ акъибетинде «шекер» хасталыгъыны да къазангъан Аганесян биле, агъызыны тыймай. Де эмширеге джекире, де «оны ойле япмадынъ, буны бойле япмадынъ» деп, къадыныны акъсымлай. Къадыны исе, бундан еди йыл эвель фельджге огърап, тешектен якъында тургъан. Сол эли иштен чыкъкъан, бир аягъыны зорнен сюйреп юре. Бойле алда акъайынынъ янында гедже-куньдюз отура, онъа илядж ичире, аш ашата. Аганесян онъа къылынмакътан къылына.

Экинджи хаста юксек къан тазыйыгъынен ята. Турып юрген киби олса, аякълары чарпыша, о яна-бу

яна саллана. Йыкъялмасын деген макъсатта, онынъ къадыны да, гедже-кунъдюз палатада.

Бичаре Ибраим зияде сувукъланып, «пневмония» къазангъан. Оксюрип-къакъыргъанда, орталыкъны шашыра. Дюнъяны башына котере...

Иште, теналыкъ ве тынч аяткъа алышкъан, шамата-гурюльтини севмеген. Бекир Хайредин бойле шараитке тюшкенине бираз кедерленди. «Тааджипли шей, — дие хаялындын кечирди о. — Эким, инфаркт кечирген хаста янында чокъ къонушмагъа олмай, оны лаф эттирмек мумкюн дегиль, деген эди. Бу ер исе, чингелне базары. Алым не оладжакъ экен?»

О, бу киби тюшонджелер дерьясына далыр экен, Аганесян онъа озюни танытмагъа башлады.

— Аслы Азербайджанда догъдым, — деди о. — Балалыгъым анда кечти. Ерли миллет тилини, табиий ки, яхшы билем. Сизинъ лакъырдыларынгъызны да аз-чокъ анылайым. Яшым, къадынымкинен бир — алтмыш экидейим. Э-э, несини айтасынгъыз. Аятта чокъ шейлерни башымдан кечирдим. Шимди Сарабуз къасаба шурасынынъ депутаты, даимий комиссия азасым. Миллетингъиз векиллерине топракъ айырув меселелеринде меним баягъы ярдымым токъунгъандыр. Къырымтатарларнынъ ишкирлигини, бир макъсатны огюне къойса, сонъуна чыкъмагъандже тынчымагъаныны яхшы билем, сукъланам.

Бекир Хайредин эрменининъ сёзлери самимийми, ёкъмы, бильмесе де, эр алда, башкъалары янында бойле фикир бильдиргенинден, юреги бираз теселли тапкъан, халкъы ичюн айрыджа бир гъурур дуйгъан киби олды. Аганесян эп икяесини девам этти:

— Зенаатым — учуджы. Шунинъ ичюн сабыкъ СССРнинъ бутюн джумхуриетлеринде булундым. Людамны да Акъмесджитте таптым. Бири-биримизни бегендик, севиштик, эвлендик. Анасы — украин, бабасы — рус. Экиси де вефат эттилер. Бир къыз, бир огълумыз, учь торунымыз бар...

Лафкъа къадыны къошулды:

— Эвлятларымыздан пек разымыз.

Бекир Хайрединнинъ къулагъына къадын-къоджанынъ икяелери яры-юрту кире, онынъ къафасында дерди не заман савушаджагъы, бундан бу яна яшайыш тарзы насыл оладжагъы акъкъындаки фикир-

лер долаша. Бу себегтен, базада козюни юма, бир къач саниеден сонъ ача. Эрмени исе, тасырдысыны девам этгире. Юрегининъ агърысы кимерде тута гъалиба, ара-сыра «ах-ох» деп ташлай...

Палата шимдигеже бойле шекильде яшагъан, бу тарзда да кетеджектир, эбет. Бекир Хайредин буны анъламагъа ве ойле муитке уймасы шарт экенини бойнуна алмагъа меджбур эди. Чюнки, бу ерде эр ким озь дерди, озь къасеветинен яшай. Эвельден бири-бирини танымагъан адамлар олгъанындан, бир кимсе дигерининъ тенбиесини аладжагъы, эмирине бойсунаджагъы ёкъ. Эким ве эмширелерден башкъа эр кеснинъ дередже ве рутбеси бир — хаста, vessелям.

Бираз сюрген сюкюнетни къаршыдаки тёшекте яткъан Ибраимнинъ сеси бозды.

— Къорантангъыз бирликли, балаларынгъыз мерхаметли экенлер, — деди о, кокюс кечирип. — Эписи башынгъыз уджунда перванелер киби долашалар, дердингъызге дерман араштыралар.

— Балаларымдан, аналарындан Аллах разы олсун! — дие джевап берди Бекир Хайредин. — Гонъюлим, хатирим хош олардан... Я сен неге оксюнесингъ?

— Э-э, эмдже, сорап да, меним дердимни къозгъамангъыз, ярама туз сепменгъиз... — деди Ибраим, козьлери торлангъан алда. — Яшайыш мангъа кулип бакъмады. Не иштен, не къоранта аятымдан кульмедим, эмдже?

Иигит бойле деркен, белини котерип отурды, аякъларыны ерге салындырып, папучларыны кийди. Синъирленгенини гизлемек макъсадында, аякъларыны огге-арткъа саллап башлады.

— Ничюн ойле дейсингъ, даа яш экенсингъ. Дердингден де къуртулырсынгъ, къоранта да къуарарсынгъ, — деди Бекир Хайредин, палатадашынынъ юрегини котермек истеп.

— Асылында къоранта къургъан эдим. Лякин, чокъ уйгъунсызлыкъкъа огърадым. Бираз чапкъынлыгъым бар, эмдже. Сизге дердимни тёккениме джанынгъыз сыкъылмасын. Биринджи корьгенде, юрегиме яттынгъыз. Сизни копчекли курсиде палатагъа алып киргенлеринде: «Бу инсан мерхаметли олса керек» деп пощондим... Айды, чокъ созмайым, озюнгъизнинъ дердингъиз озюнгъизге етерли, эбет, — деди Ибраим ве

тышкѡа чыкѡмагѡа истеп, еринден кѡалкѡты.

— Зарары ѳкѡ, — дие оны токѡтатты Бекир Хайредин. — Асма уколдан сонѡ, агѡры бираз ѳксильди. Девам ѳт, айта бер. Мен сени динѡлейим.

Ибраим кѡайтып, кроваткѡа отурды. Аятыны анѡлатувда девам ѳтти:

— Кѡорантамыз сюрюнликтен Кѡырымгѡа биринджи кочип кельгенлерден. Мен о вакѡытларда даа яш бала ѳдим. Насылдыр бир ферман чыкѡкѡан, буидан ѳр кес киби, бабам да кѡувангѡан ве бир шейге бакѡмайып, ѳв-баркѡны уджуз-паалы демей, саткѡан. Бизлерни алып, ялла бабам сени, Кѡырымгѡа кельген. Кельген амма, бир-ѳки аѳта ѳв кѡыдырып юргенде, бир койде оны милиция якѡалагѡан. Начальникке алып киргенлер. О да: «Сенинѡ мында не ишинѡ бар, кельген еринѡе кѡайт. Сизлерге не ѳв сатылып, не прописка олурсынѡыз!», дие багѡырыкѡлай, чешит чиркин сѳзлернен акѡаретлей. Бабам дженк иштиракчиси, оѳю орден, медаль толу. Бу акѡсымлав, ашшалавларгѡа даяналмагѡан бабам, оларны яхшы ѳтип сѳге, оѳюндеки медаллерден бир кѡачыны сѳкип, оглерине ата да:

— Манѡа буларны Ватанымны фашистлерден кѡорчалагѡаным ичюн бердилер. Не? ѳнди баба-дедеминѡ топрагѡында яшамагѡа акѡкѡым ѳкѡмы?! Я бу ферман кимлер ичюн чыкѡарылды? — дей, нефрет толу козьлерини милиция башына тикип. Бабамнынѡ ѳтрафында тургѡан ѳки милиционер онынѡ ѳки элини артына кѡайыра, алып барып, кѡаранлыкѡ бир одагѡа кѡапай. Биз ѳки огѡлан, ѳки кѡызмыз. ѳв кѡыдыргѡанда, кунѡдюзлери сокѡакѡ-сокѡакѡтан кеземиз, геджелери чешит ѳвлерде кѡонакѡлаймыз. Руслар бизлерни ичери алмагѡа кѡоркѡалар. Кѡомшулар бири-бирлерини милициягѡа чакѡа, бизлер ичюн олар сѳгюнч ашайлар. ѳр алда, ѳписи пезевенк дегиль, базылары гедже кѡаранлыгѡы кѡоюлашкѡан сонѡ, ѳвге ала, танѡ агѡармадан да, чыкѡарып ѳллайлар.

Ибраимнинѡ икѡyesi бу ерге кельгенде, янѡы хастанынѡ бираз ѳрулгѡаныны сезди гѡалиба:

— Кѡалгѡаныны ярын сѳйлерим, — деди де, палатадан чыкѡты.

Бекир Хайредин, йигитни козьлеринен озгѡарып ѳкен, онынѡ икѡyesинден тесирленген олмалы, Кѡы-

рымгъа бундан йигирми беш-отуз йыл эвель кочип кельген адамлардан эшиткенлерини, бойле аллар акъкъында газеталарда язылгъанларны хатырлады.

— Керчектен де, халкъымызнынгъ чокъ белялы башы бар экен, — дие хаялындан кечирди Бекир Хайредин. — Хаплыкънынъ сонъки кунълеринден бу яна кечкен эки юз йылдан зияде вакъыттан берли, де чарлыкъ, де советлер олсун, миллет эп чекишип яшай. Николай девиринде топракъларымызнынъ энъ берекетли ерлерини эльге кечирген рус задекан, помещиклери къырымтатарларны озъ менфаатлары ёлунда чалыштыргъанлар. Бу — озъ топракъларында кельмешеклерге аман-аман къуллыкъ киби вазиет эди. Советлер кельди, вазиет даа бир чешит тюрленди. Бираз аллы-такъатлы, зенгин инсанларнынъ эллериндеки мал-мульки чекип алынды, къорантасынен Сибирьге, бильмем даа нерелерге, «кулак» тамгъасынен, сюргион этильди. Коллективлештирюв девринде байларнынъ ерлери, ат-арабалары колхозларгъа бирлештирилди. Экинджи джиан дженки чыкъты, онынъ атеши чокъча кене бизим халкъны якъты. Къырым де немселер, де совет аскерлери элине кечти. Ахыр-сонъу къыркъ дёртте миллет бутюнлей озъ юртундан сюргион этильди. Бунынъ арасындан да элли йыл вакъыт кечти. Сюргионликте эки несиль догъып, осьти-буюди. Ярым асыр девамында миллет «Ватан! Ватан!» деп, къальбинде Къырымгъа асретлик дуйгъуларыны ташып яшады. Энди «агъызымыз ашкъа тийди» — топрагъымызгъа аякъ басып башладыкъ дегенде, кене зорбалыкълар девам эте. Адалет, акъыкъат не заман тикленеджектир я бизлер ичюн!»

Апрель киргенине бакъмадан, тышта ава баягъы салкъын. Бекир Хайредин башыны солгъа чевирип, пенджеренден бакъты. Акъшам къаранлыгъы чёкмеге башлагъан. Кимдир электик чырагъынынъ дёгмесине басты, палатынынъ титис корюниши азачыкъ айдынлангъан киби олды. Хасталар акъшамлыкъ иляджларыны ичмеге, аш азырламагъа башладылар. Замангъа бакъ: эвельде тиббият хызмети бедава, учъ мааль аш-сув бериле эди. Энди исе, эр шей озюньден: төшк-ёргъан, ястыкъ, чаршаф... Иляджларны да озъ парангъа сатын аласынъ...

Бекир Хайрединнинъ хаялындан бу фикирлер кечяткъанда, Ибраим кирип, аш ашамагъа тутынды.

— Я, аштан эвель илядж ичмейсинъми? — дие сорайды Бекир Хайредин ондан, басыкъ сеснен.

— Илядж алмагъа парам къалмады, — деди о, бироз онгайтсызланьп. — Бир къач куньден берли эвден адам беклейим. Телефон эткен эдим, барармыз дедилер. Не ичюнدير, аля даа ёкълар.

— Бираз пара берейим, — теклиф этти Бекир Хайредин йигитке ве онынъ: «Ёкъ, керекмей» дегенине бакъмадан, чыкъарып пара узатты. Ибраим аман хастахане ичинде гедже-куньдюз чалышкъан аптекагъа ашыкъты.

Бекир Хайредин эвель-эвель сакът юкьюлы, бир шей «чырт» этсе, абдырагъан бир инсан, чыракъ ярыгъында юкълап оламай. Бу ерде исе...

Акышам кеч вакъыткъадже палата балкъурт ювасы киби «гъувулдап» турды. Эмшире кирип, де бирисине ине ура, де бирисининъ къан тазыйыгъыны ольчей. Къыскъасы, яралы юрек хастасы ичюн чокъ уйгъун вазиет дегиль.

«Концерт»нинъ аджайипи гедже башланды. Яры гедже якълашкъанда, «аякътаки» эки хаста да юкъланмакъ ичюн тешеклерине узандылар. Лякин, чыракъны сёндюрген адам ёкъ. Бекир Хайредин бу алгъа тааджилленди ве Ибраимден яваш сеснен сорайды:

— Не, чыракъ сёндюрильмейджекми?

— Аякъ уджунгъыздаки къомшунгъыз разы олмай. Чыракъ эр гедже тангъа къадар янып тура. Къаранлыкъта къоркъунчлы тюшлер коре эмиш, — деди о. — Айткъанына коре, руясында дёрткоше къая киби экимлер онынъ узеринде насылдыр теджрибелер япа, къурсагъыны яра, ичеклерини созып, бирер-бирер ерге ташлай экенлер...

— Аллах, Аллах, — деди озь-озюне Бекир Хайредин. — Ойле де оладыр даа. Бакъсанъ, баягъы яштаки адам, бала киби олурмы? Бельки, хасталыгъы нетиджесинде весесленедир. Не десенъ олур. Чаре ёкъ, бунгъа да алышмакъ керек оладжакъ, гъалиба...

Алышмакъ, алышмакъ, амма о да эр кимнинъ элинден кельмей я! Не де исе, Бекир Хайредин козьлерини юмды, озюни юкъланмагъа меджбур этти. Ниает, уйыгъан киби олгъан эди, бирден Ибраим, юксек сес-

нен иелердир деп, сёгюнмеге башлады. Бекир Хайредин абдырап уянды, башыны чевирип, о тарафкъа бакъты. Ибраимнинъ козьлери юмукъ, юкъусы ичинде лакъырды эте. Онынъ сесинден бутюн палата уянды. Эрмени сёгюнмеге башлады. Къадыны тынчландырмакъ истей, о исе, эп пис сёзлернен Ибраимни «асыпкесе». Бу ал тамам танъ аткъангъа къадар девам этти.

Бекир Хайредин хастахане аятынынъ биринджи геджесини бойле тарзда кечирди, козюне юкью кирмеден, танъ аттырды.

Кунеш шавлелери палата пенджересинден догъру Бекир Хайрединнинъ юзюне ургъанда, бутюн гедже «ой-ой, вай-вай»лардан безди, талыкъты гъалиба, энди козьлерини юмгъанда, эмшире къыз асма укол къоймагъа кельди. О, шишеден ашагъы тамчылаяткъан иляджнынъ пластмасса ичектен акъкъаныны козетип яткъанда, Ибраим дюнь яры къалгъан икяесини девам эттирди.

— Иште, эмдже, о куню, бизлер бабамны беклеп, сабагъадже анамнынъ «тюф-тюф»леп, къардашларымнынъ агълашкъанларыны корьген олсангъыз... Бизлер, геджелемеге ер берген бир тул украин къартийининъ эвинден чыкъкъанымызда, ерге даа ярыкъ тюшмеген эди. Тиленджилер киби, сокъакълар бойлап кезе, бабамны къыдырамыз. Бир де-бирисинден сорамагъа сакъынамыз. Барып да, олмайджакъ бирисине расткельсек, мытлакъа милициягъа хабер берир, бизлерни якъалатыр, дие къоркъамыз. Уйлегедже кой ичинде бойле тентиреп юрдик.

Бу эснада бабамны милициядан чыкъаралар. О да, бизлерни къыдырмагъа башлай. Бизлер геджелеген эвге бара, къартийден не вакъыт, къайда кеткенимизни сорай. «Пек эрте кеттилер. Бутюн гедже сени бекледилер, юкъламадылар» — дей о. Не де олса, кунеш къонмасына эки сырыкъ бою къалгъанда тапыштыкъ. Бабам зияде ачувлы эди. Башта бизлерге бир шей айтмады, анамнен олгъан лакъырдысындан шуны англадыкъ ки, бабам милиция хадимлеринен богъаз-богъазгъа кельген. Оларнынъ арекетлери къанунларгъа зыт экенини, бир дженк ветераны, орден ве медаллернен такъдирленген инсанны, махкемесиз, къабаатсыз бир саат биле тутмагъа акълары ёкъ экенини юзюлерине ургъан. «Не? — деген бабам, — биз сизлерден чекип

алынган эвлеримизни, мал-мулькюмизни сораймыз-мы ёкъса! Богъазларынъызгъа тыкъылсын. Сизлер кырымтатарларнынъ донавлы, азыр эвлеринде яшайсынъыз. Чыкъ бу ерден, деген кимсе ёкъ. Сатын алмагъа истеймиз. Бунъа кучь-къудретимиз, муими юртумызгъа къайтып ерлешов истегимиз бар. Бизим Къырымдан башкъа ватанымыз ёкътыр! Сизлер истесенъиз де, истемесенъиз де, бу миллет юртуна къайтаджакъ, кене бу топракъларнынъ саиби оладжакъ!»

Бабамнынъ бойле серт ве кескин сёзлерини эшиткен милиция башы:

— Алырсыз... Мына сизге Ватан, мына сизге Къырым! — деп, сагъ элининъ баш пармагъыны эки пармагъы арасындан чыкъарып, бабамнынъ козюне тюртеджек ола. Бабам зияде ачувлана ве онынъ элини къакъып йибере де:

— Корерсинъиз. Лякин, меним айткъанларымны унутма. Илериде даа корюширмиз! — дей. Дава бягъы узай. Бабам оларнынъ баскъыларына бакъмадан, озюнинъ акъ олгъаныны исбат этмеге тырыша. Милициядакилер ахыр-сонъу чаре тапалмагъанларындан, йигирми дёрт саат ичинде Къырымдан чыкъып кетмемизни шарт къойып, якъасыны бошайлар. Бабам босагъадан тышкъа бир адым ата да, дей:

— Мени Къырымдан чыкъармагъа бир тюрлю акъкъынъыз ёкъ, кучюнъиз де етмез. Бу топракъ — бизим Ватанымыздыр!

Бойледже, къорантамызнен бир айдан зияде Къырымнынъ чешит кошелеринде эв къыдырып юрдик. Сонъунда Бештеректе бир джарты, арандан чокъ фаркы олмагъан бир эвчикни гизли-пуслы сатын алдыкъ. Эв саиби, янгъыз башына къалгъан, не къадыны, не бала-чагъасы олмагъан, ичкиджи бириси экен, параны алды да, эвнинъ весикъаларыны бабамнынъ элине туттырып, «до свидание»сини биле унутып, Къырымдан зувды. Бизлер эвни бироз тертипке кетирмеге къарар бердик. Анам ичлерининъ йыкъыкъ-сыкъыкъларыны ямады, сылады. Бабам азбарда бир шейлер япмагъа тутынды. Арадан бир-эки кунъ кечкен сонъ, азбар къапу янына милиция машинасы келип токътады. Ондан дёрт-беш милиционер тюшип, бабамны узурларына чагъырдылар. Узакътан бир бульдозер бизге тараф келе берди. Милиционерлер бабама къычырып, эвни ким-

ден алгъаньны, весикъаларыны сорап башладылар. Шу вакъытта бульдозер курегини котерип, эвнинъ темелине янаштырды.

Биз, балалар не оляяткъаныны анълап оламайып, агълашмагъа башладыкъ. Бир милиционер бабама зорбалыкъ япып тургъанда, экинджиси бульдозерджиге эвни йыкъмакъ эмирини берди. Козюмизнинъ огюнде эв, зельзеледеки киби, бир тарафына янтайып, ернен бир олды. Бу арада етип кельген юк машинасына, меджбур этип, эпимизни миндирдилер. О анъде атик, джесюр бабамны олар къаршысында аджиз, факъыр бир адамгъа бенъзеттим. О нефесини ичине юткъан, тили тутулгъан киби олды, бенъзи агъарды, бир сёзчик биле айтмагъа меджалы къалмады, юрегини авучлады.

Когертенинъ эки четинде эки милиционер отурып, къорантамызны Ор къапудан кечирди ве Херсон виляетининъ бир коюне кетирип тюшюрдилер...

Ибраим икъясининъ зияде узагъаныны, субетдешининъ де, баягъы ёрулгъаныны козь огюне алып:

— Айды, башынъызны зияде куттим. Юрек хастасыннен бу къадар лакъырды этмеге олмай, амма... Иште, табиатым ойле. Не япайым? — деди де, сусты.

Бекир Хайредин икъяенинъ девамыны динълемеге истесе де, акъыкъатен ёрулгъан, субетдешининъ эеджанлы, инсанни лякъайд къалдырмайджакъ вакъиалар тесириден, юрегиндеки санчыларнынъ текрарланмагъа башлагъаныны дуйды. Йигит сускъан арада, истер-истемез козьлерини юмды. Сагъ тарафына чевирилерек, аз кечтими, чокъ кечтими, эки субетдеш тёшеклеринде индемей яттылар. Амма, палата ичинде лаф-сёз токътамай: къадын-къоджалылар эп дертлери акъкъында лакъырды эте, о я да бу хасталыкъны насыл ёлнен тедавийлемек кереклиги хусусында бири-бирлерине исрарнен тевсиелер берелер...

Бекир Хайрединнинъ хастахане тертибине алышмасы баягъы кучъ олды. Яхшы ки, Ибраим оны чешит кулюнчли аллар, башындан кечирген вакъиалар акъкъында сёйлеп эглендире, дердини унуттырмагъа аретет эте. Бекир Хайредин, юрек агърысы бираз эксильген вакъытта, аселет йигитни «къытыкълап», лафкъа джоштура.

— Озюнь акъкъынында бир шейлер айтаджакъ ол-

гъан эдингъ, — деди Бекир Хайредин, Ибраимнинъ шахсий аятынен меракъланып.

— Шахсий аят, шахсий аят, — деди, кокюс кечирип йигит. — Догърусыны айтсам, эмдже, меним шахсий аятым уймады. Такъдирим бойле экенми, не балалыгъымда, не де буюген сонъ, гузель бир аят корьмедим. Омюрим эп чекишовлернен кече.

— Хайыр ола, неге бу къадар элем этесинъ? — меракъланды Бекир Хайредин, субетдешининъ дертлерини алмакъ истеп.

— Дюнъ айткъаным киби, балалыгъым кочъ-кочъ, Къырымнынъ койлеринде, Херсон бетлерде эв къыдыргъан вакъытларымызгъа догъру кельди. Мына санъа мектепте окъув-тербие аламадым. Бабам инадиен Къырымда ерлешмек пешинде юрди. Миллий арекетте, ватангъа къайгъув огърунда алып баргъан курешининъ семересиз чыкъаджагъынен асла разы олмады. Новоалексеевкагъа кетирилип ташлангъанымыздан бир къач ай кечкен сонъ, бизлерни алып, кене Къырымгъа кетмек къарарына кельди. О вакъытларда Херсоннынъ Геническ, Партизаны киби кой-къасабаларына келип ерлешкен семетдешлеримиз баягъы эдилер.

Бабама да, бир де-бир ерде темель тутмагъа меслят бердилер. Олар:

— Шимди Къырымгъа бизлерни къоймайлар, — дие, бабама тескин бермеге тырыша, шу ерлерде эв къурмагъа акъыл бере эдилер. — Олян, инатланма даа. Ана, Ор къапудан о яны — Къырым. Бир къач саатлик ёл. Бир байыргъа чыкъып къычырсанъ, Джанкой эшитеджек. Озьбекистандаки киби асретлик чекмейджекинъ де!..

— Ёкъ, акъайлар, Озьбекистандан чыкъкъанда: «Мен Къырымгъа, Ватаныма кетем!» — деп чыкъкъан эдим. Сёзюмни ерине кетирмесем — акъай дегилим! — дие джевап бере эди оларгъа.

Бабам къавий ирадели, дегенини япкъан адам олгъанындан, Херсон тарафларда ерлешмеге истемеди. Текрар Къырымгъа кельди. Кене эв къыдырувлар, милиция, ерли акимияет чиновликлеринен чеккелешовлер башланды. Аз дегиль, Къырымнынъ ичинде алты ай даа долаштыкъ. Бир койден чыкъарсалар, экинджисине кечтик, бир райондан къувсалар, дигерине

авуштыкъ. Ниает, Къурман бетте ерлешмеге наиль олдыкъ. Бир эвчик алып, ичине кирдик. Кирдик амма, энди прописка ве иш меселеси ортагъа чыкъты. Ба-бам иш къыдырып, бир ерге барса, прописка сорай-лар, кой шурасына «Прописка япынъыз», деп барса, «Башта ишке кир», дейлер. Бойле ал, кель заман — кет заман, бир къач йылгъа барды. Не де исе, бабам ёлуны тапып, украин адамы реберлик япкъан къуруджылыкъ тешкилятына ташчы олып ишке кирди...

Ибраимнигъ тарифине коре, оларнынъ эзиетли, телокели аятлары бойледже изине тюшкен киби ола. Къадыны, къызлары къомшу колхознынъ алма багъ-ында чалышып башлайлар. Арадан бир къач йыл кеч-кен сонъ, «гласность, перестройка» девир келип, ал-гъан эвлерине прописка да олалар. Энди къоранта башы огюне янғы аилевий вазифелер догъа: бою еткен къызыны акъайгъа бермек, Ибраимни эвлен-дирмек. Ибраим эвленмекни ред эте, къорантаны кеч-чиндирювде бабасына ярдымджы олмагъа истей. О да къуруджылыкъ тешкилятына бара.

Йигит, чагъына кельген инсан дегильми, бираз ча-лышып, элине пара тюшкен сонъ, эвленмек ниети догъа. Бабасы куньлерден бир кунь огълуны къаршы-сына отуртып, тенбиелей:

— Огълум, бакъ, акъылынъны топла. Барып бир де-бир марушкеге илинейим деме. Шимдилик Къырым-да миллетимиз аз. Бираз даа сабыр этсенъ, озюмиз-нинъ адамлар чокълашып, бир элял сют эмген къыз-гъа эвлендиримиз...

Ибраим бабасынынъ огютлерини динълей, амма мийинде башкъа фикирлер долаша. О, ишке киргени-не бир къач афта олгъанда, шу тешкилятта чалыш-къан Наташа адлы рус къызы йигитнинъ башыны ай-ландырмагъа башлай. Яшлыкъ-яшлыкъ, эбет. Къан къайнагъан, юрек ойнагъан девир. Къыз гедже-кунь-дюз Ибраимнинъ пешинден къалмай, оны къавий тута. Йигит, бабасынынъ айткъанларыны, «Балам, шашма-лап, гъайрыдин, гъайры миллетлернинъ козь сюзген-лерине алданма!» — дие тенбиелегенини унутса кер-рек, Наташанынъ тузагъына илине. Эр алда, Ибраим онынъ огюне бойле шарт къоя:

— Мен сангъа эвленирим, амма, бизим динимизге кечеджекенинъ, мусульман оладжакъсынъ!

— Эльбетте, къабул этерим, — дие, ялтакъланьш, джилъвеленип джевап бере Наташа.

Ана-баба огъуллаарынынъ туткъан ёлуна къаршы чыкъалар.

— О къанджыкъ сенинъ башынъны айландыргъан, эй, бала! — дей бабасы. — Вазгеч оны. Мен онынъ ана-сыны яхшы таныйым. О да бинъ бирининъ... Э-э, мени куфюрлетме, гуняхкяр этме, фаише къадыннынъ кызы о.

Ибраим эки атеш арасында къала. Къызнынъ Исламны къабул этмеге, тилимизни огренмеге сёз бергенини, араларында джиддий мунасебет олып кечкенини айта.

Меселенинъ темелини анылагъан ана-баба шашашамалай, не айтаджакъларыны бильмейлер, нефеслерини ичлерине юталар. Эки тараф баягъы вакыт сусуп отургъан сонъ, бабасы ачувыны басып:

— Огълум, анылагъаныма коре, башынъ къадар... ашагъансынъ. Бу ишинънен бизлерининъ юзюмизни ерге бакътырдынъ. Тавабамыз ичинден сенинъ киби си даа чыкъмагъан эди. Пек буюк масхаралыкъ бу. Инсан баласы ана-бабанынъ разылыгъынен иш тутмаса, ич бир заман онъмаз, иши огюне юрмез. Сен меним эвлядымсынъ. Къаргъамагъа тилим бармай, эвден къувмагъа юзюм чыдамай. Амма, айтаджакъым шу: Бу эвге Наташа-Саташанынъ аягъы басмайджакъ. Эгер ондан къуртулмагъа ёлунъ олмаса, бар, къайда барып яшасанъ — яша. Ичкиев оласынъмы, айры квартира тутасынъызмы — озюнъ билесинъ. Санъа башкъа лафым ёкъ, — дей.

Затен, Ибраим ана-бабасындан башкъа джевап да беклемегенинден, лафны созуп отурмай. Бираз вакыт отургъан сонъ, ынджынгъан, юреги къырылгъан алда, еринден турып, азбар къапугъа догъру адымлай. Анасы онынъ артындан:

— Ибраим, огълум! — деп къычыра, агъламсырай. Бабасы:

— Токъунма о пезевенк, ахмакъкъа. Кетсин шу сасыкъ этекке. Лякин биль ки, огълан буюк янълыш япа. Ашайджакъ отъмегим киби билем, бала алдана, оларнынъ ялан сёзлерине ботен ерде инана. Корерсинъ, олар берабер чокъ яшап оламазлар. Динимизни къабул этеджек экен. Турмушы ялан. Бизим заманымызда башкъа эди. Къырымтатаргъа къоджакъа чыкъкъан

гъайрыдин келинлер акъикъатен Ислямны къабул эте, тилимизни сув-тильмач огрене, къыскъасы, къырым-татардан зерре къадар фаркълары олмай эди.

Бойле къоранталар да, пек аз эдилер. Шимди, бакъ, миллетимиз бойле де эксилип бараяткъан бир девирде, эвлятларымыз гъайрыдинлерни алса, къызларымыз оларгъа акъайгъа барса, арадан сенелер кечкен сонгъ, бу миллетке не оладжагъына бу яшларнынъ акъыллары не ичюн етмей экен?!

Бекир Хайредин Ибраимнинъ икяесини дикъкъатнен динълер экен, тыпкъы онынъ бабасы сёйлеген ашларны сюрдюнликте де, Къырымгъа кельген сонгъ да, озь козылеринен корьгени ве эшиткенлерини хатырлады.

1960 сенелери район газетасында чалышкъан Бекир Хайредин къомшу койде яшагъан дженк иштиракчиси Сейдамет агъа деген адам акъкъында левха язаджакъ ола. Немсе фашистлеринен Курск шеэри ичюн шиддетли чатышувлар девам эткен вакъытта, янында патлагъан бомба парчасы Сейдамет агъаны агъыр яралай. Оны госпитальге къоялар. Яралы аскерни Валя исимли эмшире къыз тедавийлей, агъыр куньлеринде аш ашата, сув ичире. Аскер аякъкъа тура. Эмшире эп онгъа бакъа, яраларыны чезип, илядж сюре, темиз безлернен текрар сара.

Бойле хызмет вакъытында, куньлерден бир кунь, Валянынъ козылери Сейдаметнинъ козылеринен токънаша. Олар бири-бирлерине ойле муляйим, ойле сырлы бакъалар ки, къызнынъ да, йнгитнинъ де, юреклерини татлы эеджан, башкъаджа бир ис-дуйгъу байылта. Апансыздан оларнынъ дудакълары бирлеше. Валя япкъан арекетлеринден озюни онгъайтсыз дуя ве шу ань, эсини башына топлап, юзюни четке бура. Бу арада Сейдаметнинъ ярасыны сармакъта олгъан безни, кучлю эеджаны тесиринден, зиядедже сыкъа. Аскер аджайип дуйгъуларнен къарышыкъ яра агърысына даяналмай. Лякин, къыз бала огюнде «вай-вай-ламагъа» ар этип, тишлерини сыкъаракъ «ы-ы» дей. Къыз, йнгитке азап бергенини, шу аньде юрегининъ, къафестен чыкъаджакъ къуш киби патырдагъаныны йнгиттен гизлемек истей.

— Не, джаным, зияде агърыттыммы? — дей о, Сей-

даметнинъ козьлерине назлы-назлы бакъып.
— Ёкъ, ёкъ, — деп джевап бере аскер йигит. — Юре-
гимни бир шей сыкъкъан киби олды...

Кунылер кече. Аскернинъ ярасы тюзеле. Валя бу-
тюн вакъыт онынъ алындан хабер алып тура. Къур-
шун ягъмуры, бомбалавлар сакинлешкен къыска
вакъытларда олар госпиталь огюндеки скемлеге ба-
рып, ян-янаша отура, авучларыны бирлештире, арзу-
ниетлерини беян этелер. Аскернен эмширеннинъ бу
танышувлары нетиджесинде ортада севги пейда ола.
Дженк биткен сонъ, Сейдамет Валяны эвлерине, Кы-
рымгъа алып кетмеге сёз бере. Лякин, совет ордусы-
нынъ фашистлер устюнден къазанаджакъ гъalebеси-
не бир йыл къадар вакъыт къалгъанда, Сейдаметни
арбий хызметтен бошайлар.

Чаресини тапып, Валя да Сейдаметнен Кырым-
гъа ёл ала. Кельселер ки, Кырымда миллетимизнинъ
тюси биле ёкъ. Сейдамет арбий комиссариаткъа бара.
О ерде онгъа олып-кечкен вакъиаларны анылата, ана-
бабасыны, тувгъан-акърабаларыны Озбекистандан
тапа биледжегини айталар.

Меселенинъ тюбю-тамырыны анылап оламагъан
Сейдамет, Валясыны пешине ала, Озбекистангъа ёлла-
на. Акърабаларыны Янгъыёл шеэри этрафындаки бир
къышлакътан тапа. Не япаджакъсынъ, такъдири ойле
экен, ана-бабасы, сой-соплары Валя келини къабул
этелер. Адыны денъиштирип, Васфие къоялар. Заман-
лар кечип, Сейдамет айры эв саиби, балалы-чагъалы
ола. Валя мусульманлыкъны къабул эте, тилимизни
огрене. Йылларны къувуып йыллар кечелер. Дженкчи-
нинъ яралары гъыйры баштан азап бермеге башлай.
О хастаханеге алып баралар, бу хастаханеге алып ба-
ралар, файдасы олмай. Сонгунда Ташкент ортопедия
хастаханесине, баягъы къабар берип, ерлештирелер.
Экимлер Сейдаметнинъ аягъыны кесмек керек, дей
ве операциягъа буюк пара сорайлар. Къоранта бунынъ
чаресини тапып оламай.

Арадан бир къач ай кечип, Сейдаметнинъ къаны-
на ирин къарыша ве о, чокъкъа бармадан, алемден
козь юма. Бутюн джемаат, сой-акъраба оны дефн этип
къайта ве беш-алты къарт эвге кирип, мерхумнынъ
рухына Ясин шериф хатим этмек истейлер. Олар аз-
баргъа киреджекте, оглерине Валя ве он беш яшла-

рындаки кызы Шура чыкыа ве:

— Дуа окъуйджакъ олсанъыз, азбарда окъунъыз. Эвде ишинъыз олмасын, — деп, ичери къоймайлар. Чаресиз къалгъан къартлар бир Фатиха окъуп, мерхумнынъ азбарындан чыкымагъа меджбур олалар...

Экинджи вакъиа Къырымда олып кече. Тыпкъы юкъарыдаки киби, дженк йыллары севишип, сонъундан эвленген Бекмамбетнинъ сонъки кунълери якълашкъанда, дуа-сенеларагъа берабер юрген беш-алты къартны эвине чагъыра ве, къадыны тышта ишнен огърашкъан вакъытта, оларгъа бир къач гривня узатып, бойле васиет эте:

— Бу къафирлер мен ольсем, гробгъа къойып христианджа комеджек олалар. Сизлерге ялварам: мен бир мусульман эвлядым. Бу къадар йыл яшап, хынзыр къадыны да, кызыны да, динимизге чекип оламадым. Мени Аллах Таала афу этсин, багъышласын!

— Быракъ шуны, — дейлер къартлар, онынъ гонълюни котермеге истеп. — Аллахтан умют кесмек олмаз. Бельки, къадынынъ, кызынъ да анылар, инсафкъа келирлер. Сенинъ де дердинъе дерман тапылыр.

— Инсафкъа келеджелерине чокъ акъылым етмей, — дей Бекмамбет акъай. — Тёшекке пошкенимден сонъ, бу акъта лаф ачкъан эдим, аслы разы олмадылар.

Къартлар хастанынъ васиетини ерине кетиреджеклерине ваде берип, онен сагълыкълашып чыкълар.

Бу лакъырдыдан сонъ, Бекмамбет акъайнынъ васиети эп феналаша ве кунълернинъ биринде кечине. Къартлар топлашып, мерхумнынъ васиетини ерине кетирмек ичюн, онынъ эвине баралар. Баралар амма, къадын оларны азбар къапудан ичери адым аттырмай.

Къартлар макъсатларыны, Бекмамбет акъайнынъ васиетини эда этмеге кельгенлерини айтсалар да, о:

— Мен сизлернинъ не ичюн кельгенлеринъизни билем. Меним къарарым — къарардыр, — дей джекирип ве кызына «Эвимизни басмагъа кельдилер», деп милициягъа телефоннен хабер бермесини эмир эте...

Бекир Хайрединнинъ мийинде долашкъан бу хагыралар оны синкерлендирип башлады. Шимдики яшларыны кечкен омюрден не ичюн дерс алмагъанларына ачувланды. «Айды, бу вакъиалар «янъылгъанларнынъ» сонъки кунълеринде юзь берген аджы-

ныкълы аллар дейик. Я берабер яшагъан вакъытларында урф-адетлернинъ фаркълылыкълары нидже къыйынлыкълар, дава-дараба, атта къоранта бозулувларына алып баргъаныны корьмей, бильмейлерми?! — деди о озь-озюне.

Койде яшагъанларында, Бекир Хайредин даа бала экенде, Алим деген къомшулары бар эди. О да гъайрыдин бир къызгъа эвленди. Къорантада ильки эвлят дюньягъа кельди. Къартана-къартбаба янгы мусафир — огъланчыкъкъа Кемал адыны къоймагъа истедилер.

— Бу меним къартбабамнынъ исми. О адам докъсан йылгъа якъын омюр корьди, — дей келинине къайнатасы. — Торунурыз да онынъ киби сагълам, тендюрист олып оссин, узун омюрли, халкъ арасында итибарлы инсан олсун, деген ниетнен, сизлерге бу адны къоймангъызыны тавсие этемиз.

Келин къайнатанынъ лафыны бир капикке алмай. Тикбашлыкънен бойле джевап къайтара:

— Баланы мен догъурдым. Онъа насыл ад къоймакъ да, меним акъкъым. Сиз, къартлар бу меселеге къарышып отурмангъыз. Огълумнынъ ады не оладжагъы белли — Коля. Николай падиша киби олур, мына корерсингъыз...

Къартлар агъызларыны къапата, лякин торунларыны «Коля» дегиль, «Кемал» деп чагъырмагъа башлайлар. Келин буны къабул этмей.

— Бир адамда эки чешит ад олмаз, — дие джекире о къартларнынъ устюне.

Огъланчыкъ учь яшыны толдургъанда, къартлар кене раатсызланып башлайлар: баланы суннет эттирмек керек.

Келин бунгъа да къайиль олмай.

— Сизинъ бу адетингъиз бала сабийлерни къыйнамакътан башкъа шей дегиль, — дей.

Эбет, табиятынджа агъырмакъ Алим чокътан тельбевлерни къадынынынъ къолуна берген, эр вакъыт онынъ эмирлерини беджерип яшамагъа алышкъан эди.

Бойледже, къартлар келин ферахы, торун ферахы корьмей, бу дюньядан козь юмдылар...

Ибраим о кетишнен, догъру Наташаларнынъ эви-

не бара. Оны босагыда корьген Наташа ве анасы севинч-кьуванчнен, кьучакъ ачып, кьабул этелер.

Арадан бир кьач ай кечип, Ибраим Наташагьа мусльманлыкьны кьабул этмеге сёз бергенини хатырлата. Энди юкюлиги белли олгъан Наташа:

— Не себептен кьабул этмек керек экеним. Не, мен сенинъ бабаньнынъ эвинде яшайыммы ёкъса? — деген джевапны бере. Ибраим шаша. Не дейджегини, не япаджагьыны бильмей. Экинджи кере тилини тишлей... Омюр исе, эп девам эте. Ильки эвляды — кьызы дюньягьа келе. Лякин, кьадын озь дининден дёнмей, баласыны да кильсеге алып барып чокьундыра, бойпуна хач такьтыра...

— Иште, бойле, эмдже, — деди Ибраим, эки куньлик икяесине покьта кьояр экен. — Бабам дегени киби, яшайышымыз уймады. Экинджи кьыз догьгъан сонъ, мен оларны быракьып, эвден чыкьып кеттим. Бундан сонъ милициянен дёгюшип, джагьымны чатлаткьанларыны, апске тюшкенимни, бирисининъ мотоциклетинде кьзагагьа огьрап, кьабургьамны кьыргьанымны сёйлеп отурмайым...

Бекир Хайредин йигитнинъ айткьанларыны кьальбине якьын алды, оны эм аджыды, эм де япкьанларынынъ не кьадар янълышлыкьы, шимдики яшлыкьнынъ не дередже акьылсызлыкьлары, миллетнинъ кьаныны бозгьанлары ичюн ачувланды. Лякин, Ибраимнинъ озюне бир шей демеди, юрегинде терен агьры дуйып, ынъранмагьа башлады. Палатадакилер экимни чагьырдылар. Хастанынъ вазieti феналашкьаныны корьген эким, эмширеге агьрыны басыкьтыргьан укол урмасыны эмир этип, Бекир Хайрединнинъ янында булунгьан кьызы Сельвиянны ординатор одасына давет этти.

— Бабаньзыны башкьа, бир адамлыкь палатагьа авуштырмакь керек оладжакь. Чюнки, онгьа чокь лаф этмеге, менфий тесир этиджи лакьырдыларны динь-лемеге олмай. Юрегининъ ярасы буюк олмаса да, инфаркт кечирген адамлар айрыджа режимде тедавийленмек кереклер. Болюгимизде бойле ода бар. Амма, меселени терапия болюгининъ мудириндизе. Онынънен лаф этильмек керек.

Бекир Хайрединнинъ кендже огьлу Таир татасындан бу лафны эшиткенинен, чаресини коре, бабала-

рыны айры палатагъа, мукъайтлыкънен кечирелер...

* * *

Энди Бекир Хайрединнинъ хастахане аяты даа бир чешит вазиетке кечти. Айры палатада янгъгъыз озю. Куньдюзлери Сельвиян, геджелери исе, къадыны Санние апте янында булуналар. Къашыкънен аш ашата, сув, илядж ичирелер.

Хасталыгъынынъ докъузынджы геджеси онынъ юрегини, гедженинъ дер маалинде, эвде ильк кере олгъаны киби, адджы агъры тутты.

Эки элини кокрегининъ сол тарафы устюне къойып, ынъырданмагъа башлады. Агъры эп артты. Бекир Хайредин, дердининъ азабына даяналмайып, къаршысында узун отургъычта янбашлап яткъан къадынынъ уянтты.

Козю бираз юкъугъа илинген Санние апте теляшнен еринден къалкъты, акъайынынъ башы уджуна келип отурды.

— Не, юрегинъиз агъырамы, эмширени чагъырайыммы? — деди о, къоджасынынъ мангълайыны сыйпаяракъ. Агъызыны ачмагъа биле чаресиз Бекир Хайредин «чагъыр» деген манада, башыны къыбырдагъты.

Шу дакъкъасы етип кельген эмшире ве небетчи эким хастанынъ къан тазыйыгъыны ольчеди, кардиограммасыны чыкъарып, ординатор одасына кеттилер. Мегер Бекир Хайрединнинъ къан тазыйыгъы юксельген, кечирильген инфаркт нетиджесинде юрегинде пейда олгъан ярасы зорлангъан. Экимнинъ хулясасы бойле олды: къан тазыйыгъыны тюшюрмек ичюн, аджеле суретте асма укол къоймакъ керек! Яхшы ки, хастахане ичинде эки иляджхане бар. Оларнынъ бири куньдюз, экинджиси гедже чалыша. Паранъ олса, еткени. Эким иляджларнынъ адлары язылы къагъытны Санние аптеге узатты. О, тез-тез барып, оларны алып кельди.

Бекир Хайредин, бир тарафтан, агъры азабы, бир тарафтан да, шах дамарына санчылгъан асма укол инесининъ чыкъып кетмемеси ичюн, элини узаткъан бою бир гедже, бир куньдюз къыбырдамадан ятты. Экинджи куню, акъшам къаранлыгъы чёкмеге башлагъанда, агъры бираз сакинлешкен киби олды. Ля-

кин, озюни зияде меджалсыз, чаресиз дуйды. Къыбыр-дамагъа биле алы къалмады. Череси солды, сарарды. Баягъы азгъаны тенининъ бошашып, билеклерининъ териси бурюшкенинден белли эди.

Бекир Хайрединнинъ къальби гъам-кедерге толды. Бир гедже-куньдюз чеккен дерт азапларыны хатырлады ве яш бала киби, солукъ-солукъ агъламагъа башлады. Къоджасына акъшамлыкъ аш ашатмагъа теда-рикленекте олгъан къадыны онынъ бу алыны корьенинен:

— Эй, акъай, сизге не олды я? Бу да насыл шей. Аллахкъа шукур этмек керексинъиз. Агъыр саатлерни кечирдинъиз. Эвлятларымыз сагъ олсунлар, Рабби бахтларыны берсин. Гедже-куньдюз янынъызда перванелер киби чевирилелер. Экимлер не деселер, олар аман тапалар, япалар. Дердинъизге мельэм къыдыралар. Аллахтан сабыр ве дертлеринъизге дерман истенъиз. Шимди эки адамнынъ бири инфаркт кечирген. Лякин, Аллахтан умютлерни кесмейлер, яшайлар, иште. Не япайыкъ, эр шей, озюнъиз эр вакъыт айткъанынъиз киби, Аллахтандыр. Иншааллах, тюзелип башларсынъиз. Ишке де барырсынъиз, эвельки киби чалышырсынъиз.

Бекир Хайредин къадынынынъ бу сёзлеринден утандымы, эеджанландымы — козьлеринден яш ийди. Оларны сюрте-сюрте:

— Эбет, къадын, дертни чеккен билер, дерлер. Аллахнынъ берген дердине сабыр этмек керекмиз — бу къулнынъ борджу. Дердини берген Раббим шифасыны да берир, деп умют этем. Лякин... Билесинъми, айтмагъа тилим бармай, амма, догъмакъ бар экен, ольмек де муакъкъакътыр. Ким биле, бельки бу дерт мени... — Бекир Хайредин лафыны битирип оламады, богъазына бир шей келип тыкъылды.

— Хайырсыз лаф этмесенъиз шу! — деди Сание апте. — Иншааллах, даа торунларынъызнынъ да тойларыны корерсинъиз.

— Айткъанларынъ догъру олсун. Лякин, эр алда, сизлерге васиетимни айтмагъа борджлум.

— Бакъсанъыз я бу адамгъа, — деди Сание апте, енгиль бир опыке иле. — Озюни олюм тёшегине къойгъан. Энди васиет айтаджакъ экен. Вазгечинъиз о олмайджакъ лафларны. Бу да недир я бугунь?!

— Ёкъ, Сание, демин айткъаным киби, дюньяда эр шей ола билир. Асылында, динимизге коре де, васиетнаме ызып къалдырмакъ суннеттир. Бу акъта Азрет-и Пейгъамберимизнинъ (саллаллааху алейхи веселлем) хадислери де бар. Сен меним чантамдан къалем не къягыт алып бер. Динълемеге истемесенъ, бир чарелеп язайым.

Язы ишлеринде къоджасынынъ инатлыгы ве ирарыны бильген Сание апте онынъ дегенини ерине кетирди. Бекир Хайредин аркъасы устюнде яткъан алда, тизлерини букти, балдырлары устуне чантасыны къойып, язы масасы япты. Бираз онъайтсыз олгъанына бакъмадан, насиат къарышыкъ васиетнамесини ызып башлады:

«Севгили омюр аркъадашым Сание!

Севимли эвлятларым Азиз, Сельвиян, Дилъара, Таур!

Бир-биринден татлы торунларым!

Бугунъ Юджие Раббимиз манъа ихсан эткен омюр сонъки покътасына етеджекке бенъзей. Бельки бир къач сааттен я да дакъкъадан сонъ, сизлернен эбедий сагълыкълашаджасгъам. Бундан бу яна меним шан ве шерефимни къорчаламакъ, Аллахнынъ изнинен, сизлернингъ элеринъизге кечеджек. Эндиден сонъ, мени яхшы тарафтан анъдыраджаскъ да, адым анъылгъан вакъытта, инсанларда нефрет догъмасына себеп оладжаскъ да, сизлерсинъиз.

Бильгенинъиз киби, бу фаний дюньяда етмиш йылдан зияде омюр сюрдим. Аллахнынъ буюк ниметлери — сизлер дюньягъа кельдинъиз. Ананъизнен берабер, сизлерни, бири-биринъизден айырды этмеден, севдик, охшадыкъ. Ач къалдырмадыкъ, чып拉克ъ этмедик. Озиумизге демедик, сизлерни къувандырмагъа тырыштыкъ. Эр биринъизни окъуттыкъ, унер-зенаат сауби олманъизнынъ имкъянларыны къыдырдыкъ. Эвли-баркълы олдуныз. Буюк зенгинлик, байлыкъ арттырмагъан олсакъ да, эял ёлларнен тапкъан рызкъымыз иле сизлерни бакътыкъ, осьтюрдик. Аятынъизда мухтаджлыкъ дуйдырмамагъа арекет эттик.

Шимди сизлерге такъсимлеп береджек маддий байлыгъымыз ёкъ. Озь вакътында эр биринъизге эв къурмагъа, бир де-бир ишинъ уджуны тутмагъа, эвлятларынъизны къувандырмагъа, элимизден кельгенине коре,

имкянларымыз дереджесинде, ярдымдэжы олдыкь. Элял олсун!

Мен, бугунь козюмни эбедий юмар экеним, этиньизден хатирим хош, гоньюлим токь ве разы олгъаньмны бильдирем. Аллах сизлерден разы олсун, эвлятларым!

Бол гоньюли, мерхаметли Санием, кыйметли эвлятларым! Мен сизлернинь араньыздан айрылган сонь, эвеллердеки киби, озьара татлы, муаббет яшаньыз. Бирлик ве бераберликлериньиз ич бир заман бозулма сын. Баба-деделериньизинь кобек къанлары акъкъан, бутюн дюньягъа Къырым адынен мешур олган Ватаньмызны, асырлардан берли нидже азап-укъубетлерни башьындан кечирип кельмекте олган миллетимизни, саф юрекли, саде сой-акърабаларны джан-гоньюльден севиныйиз, урьмет этиньиз. Барды-кельдилериньиз узюльмесин. Буюклерни, хасталарны зиярет этин, гоньюллерни котериньиз.

Эвлятларым, иманлы, такъвалы олуньыз. Аллахнынь эмир ве ясакъларына итаат эткен алди яшаньыз. Динимизге коре буюк гуняхлар эсап этильген ичкилик, къумар, ошек, хаседден ..узакъ туруньыз, къачыныньыз!

Ольгенлерни, бу джумледен, факъыр бабаньызны да, хатырлап туруньыз, рухларына Фатихалар окъуяракъ, окъутаракъ, аньыньыз. Юдже Раббимизден озьлериньизинь, вефат эткенлернинь гуняхларыны багъышламасыны сораньыз. Ислам ёлунда юрюнъиз, тайпыманьыз.

Мал-мульк такъсиматына кельгенде, акъы-фикирнен, динимиз бельгилеген ольчулернен арекет этиньиз. Биз къартларнынь эвини, илериде ананьызнынь такъдирини чезгениньизден сонь, Азизнинь огълу — Эмир торуньмызгъа мирас оларакъ багъышланмасына разым. Къалган торунларымызнынь джанлары агъырмасын, менден разы олсунлар.

Сайгъылы Санием! Элли йыл берабер омюр кечирдик. Ярым асыр манъа къатланып, севибли къадын, эвлятларымызгъа мерхаметли ана оларакъ яшадынь. Бераберликте кечирген омюримизден биньлердже разым. Сенден Аллах Таалая разы олсун! Зерре къадар элемим ёкь. Иште, такъдир бойле экен, эндиден сонь, эвлятларымызгъа, аналыгъыньдан гъайры, меним ериме бабалыкь да япаджакъсынь. Инди озьлери ана-баба олган эвлятларымызгъа, оларнынь бала-чагъларына, эвельдеки

киби, огют-тербие берювде Аллах Таала санъа ярдым-джы олсун.

Азиз огълум Азизим! Сен — буюгимизсинъ. Сенинъ вазифенъ де, борджынъ да буюк. Къардашларынъа севимли агъа, меслеатчы ол. Элинъден, тилинъден кельген ярдымынъны аяма. Оларгъа меним ёкълыгъымнынъ элемини таттырма. Сен — меним, къардашларынъ киби, акъыллы, фикирли эвлядымсынъ. Менден сонъ къардашларынъа бабалыкъ япаджагъынъа, оларнынъ имаеджиси оладжагъынъа эминим.

Эвлятларым! Ананъызы ич бир замаи ындыжытманъыз. Юдже Китабымыз Къуран-ы Керимде «Ана-бабанъны урьмет эт. Оларгъа «Уф!» биле деме», бир хадис-и шерифте де, «Дженнет — аналарнынъ аякълары алтындадыр», дениле. Ананъыз, заманынъ зейлинен, окъумагъан къадын олгъанына бакъмадан, меним «академигим», «профессорым», эр бир ишимде меслеатчым эди. Эвде де, эр шей элинден кельген аджайип къадын, ана, битадыр.

Санием! Озюнъ бильгенинъ киби, сандыгъымызынъ бир кошесинде эки алтын юзюк, бир къач капикъ пара бар. Юзюклер Азизнен Таурге хатире оларакъ эдие олсун. Пара, дефи ве дуалардан артса, къалгъаныны илериде озюнъе келишкени киби масраф этерсинъ.

Сайгъылы эвлятларым! Бу дюньяда, Аллахкъа джан эманетимден гъайры, меним бир кимсеге борджум, бир кимседен де оладжагъым ёкътыр. Дуа-сеналарымда арткъач исрафлар япманъыз. Бу — динимизге коре де, догъру дегиль.

Къомишуларымыз, сой-акърабаларымыз акъларыны элял этсинлер!

Сагълыкънен къалынъыз!

Сизлерни омюр бою северек яшагъан акъайынъ, бабанъыз, къартбабанъыз:

Бекир Хайредин.

О, васиетнамесине сонъки нокътаны къойып, имза чекер экен, Сание аптеге:

— Чантада зарф олмакъ керек. Ма, буны онынъ ичине къой да, туткъалла. Дженаземнинъ онунджы куню ачып, бутюн эвлятларымызнен берабер окъурсынъыз, — дие къагъытны къадынына узатты.

Къоджасынынъ бойле лафларындан Сание апте-

нинъ козьлери торланды, янакъларындан ашагъы бир къач яш тамлады. Ичинде окюнч, элем далгъасы котерильди, амма, оны дуйдырмамагъа арекет этип, нефсини ичине ютты.

Санге апте кягъытны элине алды. Анда нелер язылгъаныны окъумагъа джурьат этмеди. Лякин, сатырларнынъ тертипсизлиги ве арифлернинъ бираз къыйыш-къонъур язылгъаныны корип, къоджасынынъ эппейи талыкъкъаныны анълады да:

— Энди бираз раатланыгъыз, ёрулдынъыз, — деди.

Санки бу тевсиени беклеген киби, Бекир Хайредин козьлерини юмды. Арадан чокъ кечмеден, енгилден хурулдамагъа башлады...

Бу арада, тошюндеми, эсиндеми, онынъ къулагъына бойле бир сес кельген киби олы: «Ана ойле, Бекир бей, яшамакъ гузель, аят татлы нимет. Иште, бу дерт — сангъа Аллах тарафындан ёлланылгъан бир сынавдыр. О сынавдан шимдилик кечтинъ деп эсап эт. Лякин, эр сефер бойле къолай сынав олур беллеме. Эндиден сонъ, козюнгъни яхшыджа ачып, къалгъан омюрингъни биллип яша!..»

Бекир Хайредин бу сёзлерден бирден сескенди. Къальбинде бир джошкъунлыкъ, яшамакъ арзусы далгъалангъан алда, козьлерини ачты. Этрафына бакъынып, Санге аптени араштырды. Буны дуйгъан къадыны еринден турды, онынъ янына келип отурды.

— Не айтасынгъыз, сув берейимми? — деди. Бекир Хайредин разылыкъ аляметини бильдирип, башыны къыбырдатты. Эки ютум сув ичти де, Аллахтан неджат сорап, дуа этмеге башлады:

— Эй, ады гузель Аллахым! Мен бир гуняхкяр къулынъым. Мангъа бу дертни сынамакъ, джезаламакъ ичюн бергенигъе сёзсиз инанам. Ве япкъан бутюн хатарларымны, къусур ве гуняхларымны багъышламангъны, мени афу ве магъфирет этменгъни сорайым. Кечкен омюрим ичинде Сангъа келишмеген, динимизге зыт нелер япкъан исем, бильмеден, диний джаиллигимден яптым. Бу гуняхларымны багъышла, мангъа магъфирет эйле! Сен — Рахимсинъ, мангъа да рахим эт, Сен — Рахмансынъ, мени де, джумле муминлернен берабер, шейтан шерринден, душманлар хасединден къорчала, Раббим! Сенинъ мерхаметингъ бол, къахрингъ къаттыдыр. Биз аджиз къуллаарынгъа мерхамет эйле,

къахр этме, Аллахым! Бала-чагъамнынъ бахтына мени, баба-аналарынынъ бахтына эвлятларымны багъышла! Сенинъ эмирлерининъ сынъырларындан кечмейип, эял ёллардан юрмемизни, эял къысметлер тапмамызны насип эйле. Алемлерни яраткъан, ер, кок, олар арасында олгъан бутюн мевджудатны яшаткъан Озюнъсинъ, Мевлям, джумленен берабер, мангъа да омпор, сагълыкъ, хайырлы яшайышлар, дертлеримизге дерман, хасталыкъларымызгъа шифа бер, Раббим! Къач сенедир, миллетимизге сенинъ ёлунъны, эки джиан сервери Азрет-и Мухаммед Мустафа (саллаллааху алейхи веселлем)нинъ ахлякъыны тергъиб ве тешвикъ этмеге бельсендим. Бу ишлеримни девам этмеге фырсаат ве имкъанлар ярат, Аллахым!

Бекир Хайредин, козылеринден яш ийген алда, дуасыны бойле екюнледи:

— Субхаанс Раббике Раббийль иззети амма ясифун ве селямун алей мурселиин. Вельхамду лилляахи Раббийль аалемиин. Эль-Фатиха.

О, Фатиха суресини окъугъан сонъ, козылери яш толгъан, юреги ташкъан Сание апте де, дуагъа ачкъан эллерини, къоджасынен берабер, «Амин! Амин! Аллахым!» дие, юзюне сыйпады ве:

— Дуагъызыны Раббимиз къабул-макъбул этсин, тез вакъытларда дертлеринъизден арынып, сагъ-селямет юрмеклер насип эйлесин! — деди.

— Сание, — деди Бекир Хайредин, ильтиджалы козылерини къадынынынъ юзюне тикип, — Рабби къысмет этип, бу хастаханелерден чыкъсам, Аллах ризасы ичюн бир къоюн къурбан чаладжам. Бундан да гъайры, эвлятларымызнынъ хызметлерини эяллайджам. Огъул-къызларымыздан, киев ве келинлеримизден Аллах разы олсун! Ёлларыны ачыкъ, къысметлерини бол-берекетли этсин. Агъыр кунълеримде янымдан бир адым кетмейип, бутюн чарелерни коръди, дердима дерман къыдырдылар. Раббиге бинълердже шукюр, эвлятларымыз эял сют эмгенлер. Бундан бу яна да юзюмизни ерге бакътырмазлар беллейим. Бала-чагъаларынынъ ферахы ве бахтыны коръсинлер.

— Аллах ниетинъизге еткизсинъ! — деди къадыны.

Куньлер пешинден куньлер кечти. Бекир Хайрединнинъ юрек агърылары яваш-яваш савушмагъа башлады.

Афтанынъ джума куню эди гъалиба, хасталарны сабалыкъ «обход» янып юрген эким, невбетинен, онынъ палатасына кирди. Къан тазыйыгъыны ольчеди, сагъ элини тугъып, къан дамарынынъ урушыны сайды, юрегининъ чалышувыны дингълеп бакъты. Сонгунда:

— Машалла, эр шей кереги киби девам эте. Иляджларнынъ, уколларнынъ тесири, файдасы гузель токъунгъаны сезиле. Бугуньден башлап тешегингиз ичинде белингизни догърултып, учь-дёрт дакъкъа отура билесингиз. Аякъларынгызны шимдилик ашагъы салындырмангыз, кескин аркетлер япмангыз. Къан тазыйыгъынгыз даа ерине кельмей. Лякин бу хавфлы дегиль, къоркъмангыз. Бу — иляджларнынъ тесиринден. Юрип, гузельдже аш ашамагъа башласангыз, о ерине келир. Барып да, башынгыз дёнген киби олса, янынгызда олгъанлар ярдым этип, яткъызсынлар, — дие, эм рух берди, эм тенбиеледи.

Аман-аман он беш куньден берли козьлерини тавангъа тикерек яткъан Бекир Хайредин, баарь гузелликлерини, тереклернинъ япракълап, чечек ачкъаныны корьмек истеп, биринджи кере пенджеренден тышкъа бакъты. Хастаханенинъ азбары адамлар ве машиналарнен къалабалыкъ. Кестанелернинъ япракълары рузгярдан титрей, даллары эгиле.

Бабасынынъ табият гузелликлерине сукъланып бакъкъаныны корьген къызы Сельвиян:

— Биз тарафта эрылгъанлар, шефталилер дюльбер чечек ачтылар. Сизинъ азбардаки мейваларнынъ устьлери юкли, — деди.

— Я, — деди баба, кокюс кечирип, — бу йыл тереклерни будап да оламадым. Бу дертке огърамадан эвель, ава сувукъ, тереклер даа уянмагъан эди. Азбар да сачылмайып къалды...

— Анам айтмадымы, ярын торунларынгыз къартоп сачмагъа ярдымгъа бараджакълар. Яшлар иштен къоркъмазлар. Сиз о тарафыны къасевет этменгиз.

— Ойле дейсиньми? — деди талыкъкъан баба, денгь-

ишик сеснен. — Сен, къызым, энди мени яваш-яваш яткъыз.

Бекир Хайредин узанып, аркъасы устуне яткъанынен, козылерини юмды. Сельвиян, бабасынынъ ратланмагъа истегенини дуйып, къаршы тарафтаки курсюге отурды, элине китап алып, сес-солукъсыз окъумагъа башлады. Бираздан бабасы сагъ элини сол кокюсининъ узерине къойып, бир шейлер фысылдамагъа башлады, лякин кызы онынъ не дегенини аныла-ламаса да, она кедер этмеге истемеди.

Бундан бир къач йыл эвель Бекир Хайрединнинъ юреги токътап-токътап урмагъа башлагъан эди. Бунъа тиббиятта «аритмия» дениле экен. Юрегининъ урувдан токътагъаныны дуйгъан ильки дакъкъаларда о зияде къоркъты, чырайы агъарды. Поликлиникада онга насылдыр аплар ичирип: «Хавфлы бир шей ёкъ, бир-раз сакът олмакъ керексинъиз» деп, эвге озгъардылар.

О заман Бекир Хайредин юрегине мураджаат этмек, оны тынчландырмакъ истеген, тиошюнген фикирлерини беян этиджи бир къач сатыр да язгъан эди. Шимди, юрегининъ янъы агърылары тесиринде, о языларны тазертмек къарарына кельди ве «хаялий» къалем иле «язмагъа» башлады:

— Ах, меним Аллах тарафындан ихсан этильген буюк ниметим, къыйметли юречигим, дюньягъа кельгенимден та сонъки нефесиме къадар федакяр ёлдашым! Санъа нелер олды, не себеплерден бугунъге келип, яраландынъ, мени къоркъузып, азапларгъа огъраттынъ?

Бекир Хайредин бойле дер экен, гуя юреги тильге кирип, ондан бойле нида кельген киби олды:

— Менден, насыл азапларгъа огъраттынъ, деп сорайсынъ. Я сенинъ энъ муим бир азанъ оларакъ, кечкен омюринъ девамьнда къувансанъ — къувангъанымны, кедерленсенъ — азап чеккенимни акъылынъа кетирмейсинъми?! Эх-е, бельки олып кечкенлернинъ эписи афызангъа сакъланып къалмагъандыр, истесенъ хатырлатайым. Акъылынъны тоглап, бир тиошюнип бакъ: балалыгъынъдан бу яна башынъдан нелер кечти, нелер! Дженк йыллары, та бала экенде ильки азапларнынъ «леззетини» татмагъан эдинъми?!

Акъикъатен, инсан кечирген омюрине, кечкен ёларынынъ айланчыкълы дёнимлерине сыкъ-сыкъ на-

зар быракъса, учурымлар къаршысында, билип я да бильмейип, юрегини не киби азаплагъа къойгъаныны анълар эди. Языкъ ки, бунъа итибар бергенлер пек аз.

Шимди юрек нидасы Бекир Хайрединге балалыгъыны акъылына тюшюрди.

— Я мен балалыкъны коръдимми, онынъ нешели зевкъыны сюрдимми? — дие сорады о озь-озюнден. Озюнинъ суалине джевап арап, хаялгъа далды. Ниаест, козю огюнде балалыкъ йылларындаки вакъиалар жанландылар...

О, мемлекетте ачыкъ, хасталыкълар зуур эткен йылнынъ къатты къышында дюньягъа кельди. Акърандаш койдешлеринен берабер челик, топ, сакъланмакъ киби оюиларнен балалыкъ зевкъыны татаджакъ бир девирде, лянети дженк башланды, балалыкъ битти. Чокъкъа бармай, мельун немсе фашистлерининъ айдутлары, бир къуршун биле атмайып, оларнынъ коюне де келип кирдилер. Яш бала олса да, о манзара аля даа козюнинъ огюнде. Рахметли бабасы койнинъ устасынен берабер таштан къургъан эвлери Акъяр-Ялта буюк ёлу четинде, тютюн араилары янында эди. Койге кирген адамнынъ козю, биринджи небетте, кой меркезине алып баргъан ёлнынъ сол тарафында ерлешкен, тёпеси кираметли эвге тюшер эди.

Куньлернинъ биринде, Акъяр беткеми, Ялта тарафкъаamy кеткенлери шимди акъылында ёкъ, совет аскерлери, бутюн сияларыны алып къачтылар. Учъ куньден сонъ, оглерине агъыр, устюне насылдыр язылар язылгъан зынджырлы демир бельгилер асылы учъ немсе аскери мотоциклетни «пат-патлатып», Бекирлернинъ эви янына келип токътады. Олар озьлериндже бир шейлер айтып, азбаргъа кирди ве «партизан, партизан» деп, эвнинъ ханелерине бирер-бирер кирип чыкътылар. Аскерлерден къоркъкъан къардашчыкълары ве озю къартанасынынъ артына сакъландылар. Тамам бу саатте бабасынен анасы койнинъ юкъары мааллесинде, дагыгъа якъын ерде яшагъан Афизе битасына кеткен эдилер.

Немселер эвлерининъ ичини, тыштан бутюн этрафыны козьден кечирип чыкъкъан сонъ, «Гут, гут!» деди ве мотоциклетке отурып, койнинъ меркезине догъру кеттилер. Сонъундан анълашылгъанына коре, олар

Байдар тарафтан кельгенлер. Бекир Хайрединлернинъ эвини штаб япмакъ ичюн сечкенлер.

Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ, койге бир сюрю даа немсе аскери келип толды. Олар базы койлюлернинъ эвлерине учер-дёртер олып ерлешмек ичюн, бошатылмасыны эмир эттилер. Биринджи кунълери Бекир Хайрединнинъ къорантасы Ислям къартбасынынъ кой меркезине якъынджа ердеки эвинде яшады.

Балалыкъ да, эвлерини сагъынган Бекир, кунълернинъ биринде, бир кимсеге бильдирмеден, чубукъларнен орьме къоралы азбарларынынъ ашагъы башындан, балалыгъынынъ ильки бешиги — эвлерине козь ташлады. Эвге киреверештеки таш басамакъ устюнде бир немсе аскери буюк силеджекнен сюртюне, къую башында да, экиси беллеринедже союнып, салкъын сувнен ювуна, бири-бирлерининъ устылерине сув сычратып, тисиндире, ойнашалар.

Бекир азбар бою юрип, ёл къапугъа якълашты. Немселер оны корьгенлеринен:

— Ком! Ком! — дие, пармакъ ишаретинен, ичери чагъырдылар. Шейтан ёлдан урдымы, балалыгъына бардымы, о азбаргъа сокъулды. Басамакъ устюнде турган аскер, элини саллап, янына якъынлашмасына ишарет этти. Бекир онынъ янына барган эди, аскер агъыр чызмаларынен, онынъ янбашына къатты бир тепме яндырды. Баланынъ козьлеринде къыгъылчымлар ойнады. Зияде къоркъкъянындан, артына чевирилп, табана къувет, койге догъру къачты. Немселер баланынъ йылдырым киби кеткенини корип, шакъылдап кулоштилелр...

Бир къач вакъыт халкъ бомба патлавы, топ ве къуршунларнынъ «увулты» ве «выйылты»ларысыз яшады. Амма, чокъ кечмеден, Акъяр беттен къуршун сели «ягъып» башлады. Совет аскерлери фашистлерге дарбе бермеге, оларны Кырымдан къувып чыкъармагъа аркет этелер. Кой ёл боюнда ерлешкени себебинден, эр кунъ этрафына топлар, бомбалар тюшип патлай. Кой халкъы бу атышувлардан къоркъкъянлары себебинден, эвлерини быракъып, къоранталарынен юксек орманлы дагъларнен сарылы, хавфсызджа койлерде яшагъан сой-акърабаларына кетелер. Хайредин

акъайнынъ къорантасы да, къомшу Хайто коюнде яшагъан Къуртбике татасынынъ къорантасына барып къошулды. Яхшы ки, олар эвлерининъ янында ертоле къазып етиштиргенлер. Атышувлар башланса — эр кес анда чапа, тынса — эвге кире.

Бойле яшайыш совет ордусы немселерни Къырымдан къувып чыкъаргъангъа къадар девам этти. Халкъ:

— Шукюр, бизимкилер къайтып кельди, — деп къуванып етишгирмеди, бир фелякеттен, белядан къуртулып, экинджиisine тутылды. Миллет сюрюнликке огъратылды.

Тувар ташылгъан вагонлардан тизильген эшелонда бир айгъа якъын ёл азабы чекерек, авасы сыджакъ, ёллары тоз, топракъ, эвлерининъ дамлары тюз Озбекистангъа келип чыкъкъан Бекир Хайрединлер, Къырымда азбар къомшулары Мемет къартбабанынъ дёрт джан къорантасынен, кене къомшу оларакъ, он-он эки эвден ибарет Мешан къышлагъына тюштилер. Колхоз анбарханеси огюндеки учъ тарафы ачыкъ бастырмада отура, геджелейлер. Июнь авасынынъ кундюзю бир джорукъ олгъанына бакъмадан, геджелери салкъын ола. Бу себептен, анбарджы, ады Балтабай экен, анбар ичинден чыкъарып, баягъы эскирген, астары, шильтеси йыртыкъ, ичиндеки памукълары созакълангъан, кирли-кифослы тёшек-ёргъан берди.

Бекир — къоранталарында уйкен эвлят. Даа он бир яшыны толдурмагъан олса да, зекки, зийрек. Корьгенкечиргенлерини нч де унутмай, акъылында тута.

Мемет къартбабанынъ къорантасы дженк башланаджакъ йылы бир, немселер Къырымда ат ойнаткъан вакъытта экинджи фаджианы башындан кечирген эди.

Озю омюринде мектеп корьмеген, язмагъа-окъумагъа бильмеген къартнынъ буюк огълу Амет комсомол, къияфетче гузель, атик бир огълан эди. Кой меркезиндеки, бем-безаз киречленген мектепнинъ единджи сыныф талесеси эди.

Куньлернинъ биринде Мемет къартбаба саба эрте телаяшы, къоркъудан чырайы ап-акъ кесильген бир везиятте, Бекирнинъ бабасыны келип чагъыра. Хайредин акъай аджеле кийинип, эвден чыкъаяткъанда, бираз эвель уянып, тёшек ичинде козьлерини окъалап отургъан Бекир де, бабасынынъ пешинден кете.

Оны эки къомшу да абайламай. Мемет къартбабанынъ софа къапусундан башыны ичери сокъкъан къомшу сагъ тарафына чевирилип бакъса, не коръсин ки, Амет озюни аскъан. Бойнында сыртмакъ, башы сагъ омузы тарафкъа эгильген, аякълары ерге тиймеден, эйкель киби, къатып тура. Манзараны корип, тисинген, бираз да къоркъкъан къомшу тезде тышкъа чыкъа. Бу эснада бу алны бала да корип къала.

Кунеш дагълар артындан котерилип башлагъанда, бу хайырсыз хабер койге шемшек тезлигинде даркъай. Колхоз, кой шурасы, мектепнинъ буюклери келелер, Мемет къартбабадан вакъианынъ себебини сорайлар. О, бир шей айтып оламай, омузларыны сыкъа, эллерини эки тарафкъа яйып:

— Бир шей бильмейим. Акъшам: «Мектепте комсомоллар топлашуву бар, бельки кеч къайтарым», — деп кеткен эди. Саба турып, тышкъа чыкъайым десем, иште, бу ал, — дей.

Байдардан, Балыкълавадан кельген милиционерлер, соргъуджылар, безъ халатлы экимлер олюни тешкерди, о яна-бу яна чевирип бакътылар. Сонъра Алимнинъ озь элинен язылгъан бир къыгъытны тапып окъугъан сонъ, мерхумны дефн этмеге изин бердилер.

Мектеп оджалары, талелелер, эллеринде гульчемберлер, топ-топ гуллер кетирдилер. Аметнинъ дефн мерасими Мемет къартбабанынъ азбарында дегиль де, мектеп огюндеки майданда кечирильди. О заманларда атеизм зияде кучлю олгъанындан, бу ерде оджалар сёзге чыкъты, Амет акъкъында гузель сёзлер айттылар.

Тапылгъан къыгъытта нелер язылгъаны, Амет озюни не себептен аскъаны, ойле де бир кимсеге белли олмады, сыр онынъ озюнен кетти.

Къоранта башына тюшкен экинджи фаджиа Къырымны экинджи кере немселер ишгъаль этип тургъанда юзь берди. Мемет къартбабанынъ къапусы огюнде, бомбалав, топлардан къорчаланмакъ ичюн япкъан ертолеси бар эди. Бир акъшам, койни долашып юрген немсе айдутлары догъру Мемет къартбабанынъ эвине келе, ертоледе отургъан Шемсур къызыны тышкъа чагъырлар. Сонъра машинагъа отур-

тып, къайдаларгъадыр алып кетелер. Ана-баба, къоран-танынъ кучюги Селим, меселенинъ не олгъаныны англамай, немселерден бир шей сорап оламай, къызларынынъ артындан агъызларыны ачаракъ, бакъып къалалар.

Немселер Шемснурны тангъга якъын, кене шу алып кеткен машиналарында, азбар янына кетирип, ташлап кетелер. О ертолеге киргенге къадар бир кимсе козюни юммай: «Ана келир, мына келир» деп, беклеп отуралар. Оны корьгенлеринен:

— Къайдаларгъа алып бардылар, не олды? — деп сорайлар бир агъыздан. Шемснур ич бир шей демеден, ертоленинъ кошесине барып, диваргъа таяна, эки авучынен юзюни къапатып, окюр-окюр агъламагъа башлай.

Ана-баба бири-бирине бакъкъан алда, башларыны ашагъы эндирилелер.

* * *

Мешанлылар анбархане огюнде пейда олгъан адамларны ойле пек хошнутлыкънен къаршыламадылар. Энь эвеля, оларны сейир этмеге беш-алты бала кельди. Олар да, сакъланмакъ ойнагъан киби, коше-кошеден бакъалар. «Янъы мусафирлер» оларнынъ не ичюн бойле япкъанларыны англамайып, анбарджыдан себебни сорамакъ истедилер. Ерли халкънынъ тилини даа яхшы бильмеселер де, бир чаре этип анлаштылар.

Белли олгъанына коре, койде акъылгъа ятмайджакъ лакъырды даркъагъан. Ерли халкъкъа: «Янъы кочюрилип кетириледжеклер кийиксыфат адамлардыр. Олардан мукъайт олунъыз, балаларынъызны янларына баргъызманъыз», дие анълаткъанлар.

Арадан бир къач кунъ кечип, эки къомшу къорантаны бир азбардаки эки бош эвге кетирип ерлештирдилер. Бекирнинъ алты яшында къыз, дёрт яшында огълан къардашчыкълары бар. Олар тез вакъытта кой балаларынен достлашты, озьбекчени огрендилер. Малле сокъакъларында берабер чешит оюнлар ойнай, акъшам къаранлыгъы тюшкенге къадар чапкъалап юрелер. Буюклер де къолум-къомшунен танышты, бири-бирлерине къатнашып башладылар.

О асырларда совет ордусынен фашистлер арасын-

да шиддетли чарпышмалар девам эте, совет ордусы уджюмде, немселер чекиле эди. Мешанлыларнынъ аман-аман бугюн эркеклерни дженкке алынган. Олардан базылары яраланып, эвлерине къайткъан олса, даа чокъ къоранталар я баба, я да эвлятларынынъ муаребеден сагъ-селямет къайтмасыны беклейлер. Дженкнинъ эсарети себебинден, мемлекетнинъ башкъа ерлеринде олгъаны киби, Озбекистанда да, халкъ ачлыкъ, хасталыкъ азабыны чеке. Сытма хасталыгъы кирмеген эв ёкъ. Бу лянет хасталыкъ уйле сыджагъында тута, эки-учь саат инсаннынъ ичи-багърыны ойле чалкъалта, къалтырата ки, териси астындан къабыргъалары корюнген, азып-тозгъан базы сабий-субьянлар эджель панджасындан къуртулып оламайлар.

Койнинъ аллы-такъатлы, тедбирли адамлары факъыр-фукъарелернинъ урба, басма, алтын-кумюш киби эшьяларына эки-учь куньлик захире авуштыралар. Эбет, ачлыкъ, ёкъсузлыкъ ерли халкъкъа нисбетен, вар-вариетини, эви-баркъыны быракъып чыкъмагъа меджбур этильген кырымтатарларны даа зияде азап атешинде якъты. Сюрюгюникнинъ ильки йылы ичинде Мемет къартбаба, онынъ къадыны, кызы ве огълу ачлыкътан олип кетти. Къоранта бир къалмай кырылды.

Бекирнинъ бабасы Хайредин акъай, Кырымдан сюрюгюн этильгенлеринде, даа кыркъ яшына кельмеген, узун бойлу, кенъ омузлы, азнавур киби адам эди. Оны колхозгъа ат бакъыджы этип ишке алдылар. Атахане анбарханелер олгъан азбар ичинде. Анбарджы эр саба атларгъа ем бергенде, Хайредин акъайнынъ озюне де, бир къач авуч арпа, кимерде богъдай айыра ве:

— Ал, эвде ярма-курпе этип ашарсынъыз, — дей. Хайредин акъай оларны буюк огълунен эвге ёллай. Бу хайырны къоранта кимерде къомшу къартый Саври халанынъ дёрт пармакъ къалынлыгъында, элек киби эки тегерек пляке таштан ибарет къол дегирменинде чеке, дегирменнинъ саибине бир авуч капсанушюр ташлай, къалгъаныны эвге кетире. Эбет, бунъа къоранта къувана. Чюнки, къазан къайнатмагъа имкян догъа. Ягъсыз, этсиз олса да, къарынгъа шинген бир шейлер тюше.

Хайредин акъай кимерде анбарджынынъ авучлап бергенини эки-учь кунь девамьнда бир торбачыкъ-

къа джыя. Оны огълунынъ элине туттырып, къомшу койнинъ сув дегирменинде ун чектирип я да озьбек пителерине авуштырып кетирмеси ичюн ёллай. Къоранта бойле этип яшай, зар-зорнен кунъ кечире.

Лякин, орталыкъта зуур эткен сытма, тиф, исал хасталыкълары Хайредин акъайнынъ къорантасыны да четте къалдырмады. Екяне къызы Мунсвер ве кичкенеши Заирчик, бири-бирининъ артындан, козьчиклерини эбедий юмдылар. Койде эркек заты ёкъ десенъ оладжакъ. Чокълары дженкте. Койде къалгъан къартлар исе, меджалсыз, тешекте хаста яталар. Ольгенлерни комеджек бир ярдымджы биле тапылмай. Бу себептен, Хайредин акъай эки эвлядыны да бир озю топракъкъа берди: эвде оларны озю йикъады, беяз басмагъа сарды, озю къабир къазып, дженазе намазсыз комъди.

Энди къорантада дёрт джан — къадын-къоджа, Хайредин акъайнынъ анасы Рукъие битай ве уйкен огълу Бекир къалдылар. Рукъие битайгъа бу ерлернинъ табияты, авасы келишмедими, къартлыкъ себебинденми, тешекке тюшти, бутюн бедени шишмеге башлады. Бу ал Хайредин акъайны зияде раатсызлады. Хастаны экимге косътерейим десе, район меркези узакъ, алып бармагъа арабалам башкъа накълнят, койге чагъырмагъа да, имкян ёкъ. Койдеки хасталарны юкъары маалледе яшагъан Марьям атын деген къадын «кочюрме» япа, «кинна» къоя, насылдыр дуалар окъуп, «куф-шуф»лей. Бу тедавий усуллары не олгъаныны Хайредин акъай бильмей, ич бир вакъыт корьген де дегиль. Онъа бу фикирни къомшусы Саври хала берди:

— Марьям атынны чакъырып келинъ, ука, — деди о Хайредин акъайгъа. — Унинъ къолы енгиль, агъызы шифалы. Бир кочирма къылып, «шуфласа», Худонинъ изни билан, онанъыз тузалип кетар иншооллох!

Хайредин акъай атыннынъ эвине огълуны чаптырды. Арадан чокъ кечмедн, Марьям атын босагъада пейда олды. Селям берип ичери кирди.

— Бисмиллохи Рахмони Рахим. Къани, къани, касални бир корип къояйлик-чи, — деп, Рукъие битайнынъ сагъ тарафында тешевли миндерге отурды. Хаста, козьлери юмукъ, зорнен нефес алып ята. Марьям атын битайнынъ элини туткъан эди:

— Бай, бай, бай! Кампир огъыр дартка чалиништи, — деди де, озюнен алып кельген бельбагъ богъча ичинден «тедавий алетлери»ни чыкътарып, ишке киришти. Башта эки элининъ пармакълары арасына кыыскъан йигирми-йигирми беш сантиметр къадар узунлыкъ-таки дёрт чубукънен «тедавийлемеге», хастаны «чубукъламагъа» башлады. Омюрлеринде боёле усулны ич бир заман корьмеген къоранта азалары атыннынъ арекетлерини, агъызларыны ачкъан алда, сейир этелер. Бундан сонъ, Марьям атын бир пиялагъа бираз куль къойып, оны безнен сарды. Пияланы терс чеви-рерип, хастанынъ кокрегинден ашагъысына догъру токъундыра-токъундыра:

— Шайтондан кирган болсанъ — чыкъ, джиндан кирган болсанъ — чыкъ, ундан кирган болсанъ — чыкъ, бундан кирган болсанъ — чыкъ, — дей ве агъызыны керип-керип эсней. Атын «тедавийлев»ини битирир экен, козылерини юмды, эки элини юкьары котерип ачаракъ, дуа этти:

— Э, Худойым, шу бечара кампирнинъ дардига шифо бер! — Сонъ Хайредин акъайгъа чевирильди. — Ука, хар нарса Оллохдан. Яна Яратганнынъ озни биледи-ю, хар холда тайёргарлик корип къойинълар. Кампир «мехмон»га охшайди, — деди.

Хайредин акъай Марьям атыннынъ «хызмет акъкъы»ны богъчасына кыыстырып, азбар къапугъадже озгъарды.

Эки куньден сонъ, Рукъие къартанайнынъ дженазеси кыылынды. Бир йыл ичинде эки эвляды ве анасыны гъайып эткен Хайредин акъай, гъам-къасевет юкю астында, дуоладжакъ дереджеде чёкти, бенъзи сарарды-солды.

* * *

Эр кес лянетидженкнинъ тездже битмесини арзулай: ерли халкъ дженкке кеткен эвлятларынынъ къайтмасыны беклесе, Хайредин акъайнынъ къорантасы Къырымгъа къайтарылмасыны истей.

— Эй, Аллахым! — дие дуа эте Хайредин акъай. — Биз гунахкяр бенделерини озы юртумызгъа къавуштыр!

1945-нинъ майысында: «Совет ордусы Берлинни алгъан. Рейхстагнынъ къуббесине совет байрагъы

асылган. Гъалебе! Гъалебе!» хабери даркъады. Койнинъ бир къач къорантасы дженкчи эвлятларынынъ сагъ-селямет къайтып кельгени себебинден, дуа, шенгълик япса, базы къоранталар я огълунынъ, я да акъайынынъ «къараманларджа эляк олгъаны» акъкъында къара хабер алып, яс тутты, дуаларыны кечирдилер.

О сенеси де халкънынъ яшайышы, алы тюзельмеди. Бичаре койлюлер аятнынъ хышымындан къуртулмакъ, такъдир сынавларындан кечмек ёлларыны араштыра. Къарныны тойдырмакъ ичюн чешит тедбирлер къыдырып тапа.

Июль айынынъ орталарында арпа, богъдай башакълары къатмагъа башлай. Эгер о енгильден къоргъа булгъалап алынса, ойле лезетли ашала ки, онъа не етсин. Бекир бу хусуста кимдендир эшиткен эди. Шуннынъ ичюн, куньлернинъ биринде мааллелеринден чокъ узакъ олмагъан богъдай ызаны янындан кечкенде, бир тутам богъдай юлкъып алмагъа истеди. Ызаннынъ четинден узанып, юлкъмагъа башлады. О эснада, къайдан-мараздан келип чыкъты, колхоз реиси Ташхан апа ат устюнде онынъ янында пейда олды. Бала урукти, къачаджакъ олды, амма етиштиралмады. Реис, эркеклер киби, куфюр сёзлернен сёгип, къамчысыны баланынъ аркъасына салады. Бекир неге огърагъаныны бильмеди. «Вай, вай»лап, эвлерине догъру агълай-агълай къачты.

Хайредин акъай реиснинъ бу япкъанындан зияде ынджынды, атта козлерине яш кельди. Амма бир шейлер айтмагъа не чареси, не акъкъы бар эди.

—Эй, сени фелек, — деди о, элемли бир сеснен. — Бир авуч пишмеген, хам богъдай башагъы ичюн, баланынъ аркъасы къызараджакъ дереджеде къамчы урылырмы?! Раббим! Къуртар бизни бу азаплардан! Балам, бир даа бойле шей япма! Аллах башкъа тарафтан бизим къысметимизни берир.

Бекир, бабасынынъ кокюсине башыны таяп, мунгур-мунгур агълады...

Лякин, не япаджакъсынъ, яшамакъ ичюн ашамакъ, ашамакъ ичюн де, ыдырынмакъ, чарелер къыдырмакъ керек.

Бекирнинъ башындан бойле вакъиалар чокъ кечти. Бир кунь маалле балаларынен берабер колхоз аранларынынъ тюз дамлары устюнде чапкъалап юргенде,

дамнынъ бир кошесинде татлы чокюндир къабукъларынынъ къурусыны таптылар. Эписи, тозлу-пусюрлигине бакъмадан, агъызларына къапчып, чайнамагъа башладылар. Лезетини таткъан сонъ, эр бир бала озюне джыймагъа башлады. Араларында яшы буюкче, узун бойлу, топал Атакъозы аман балаларны янына топлды ве:

— Сен, къырым, токъта, лавлагига тетма! — деди. — Мусофирнинъ дуасыны Худованда Карим къабул къылады, дейдилер. Уруш тюгаганига неча ай болды. Лекин, менинъ Исхокъаджан акамдан халигача хабар ёкъ. Къолинъни ачып, дуа къыл, «Аканъ урушдан тезракъ къайтсин!» де.

Бекир озъбек тилини яхшы огренген эди, Атакъозынынъ эмирге бенъзеген риджасыны ерине кетирди, юзюни къыбла тарафкъа чевирип, дуа этти:

— Омин! Эй, Оллохим, Атакъозынынъ Исхокъаджан акаси урушдан сагъ-саломат тезракъ къайтсин. Уйдагиларини къувантирсин, ханадонлари къуванчга толсин, той болсин! Омин!

Онынъ дуасына башкъа балалар да къошылды, «Омин! Омин!» деп, эллерини юзлерине сюрдилер. Атакъозы аякъдашларына ишмар этип:

— Йыгъгъанларининъ хаммасини унга беринълар! Бечора, кельгинди халкъ булар. Къорны явгъонга тоймай яшашяпти. Уйига олып барсин, саваб болады.

Атакъозынынъ лафы башкъаларына кечкени ичюн, оларнынъ эписи топлагъан чюкюндир къабукъларыны Бекирнинъ этегине тёктилер.

«Кельгинди»нинъ юреги далгъаланды, козьлери торланды. Бир балаларгъа, бир къабукъларгъа бакъаракъ:

— Рахмат, ашналар! — деди, титреген давушнен.

Баланынъ бахтына, чокъкъа бармадан, Атакъозынынъ агъасы, хабер-теберсиз, эвлерине къайтты. Атакъозы къувангъанындан бабасына:

— Къырымнинъ дуосини Оллох къабул этти, ота. Уни чакъырып, хурсанд къылайлик, — деди. Атакъозынынъ бабасы Атрыкъбай ака Хайредин акъайнен энди чокътан достлашкъан, къырымлынынъ башындан кечиргенлеринден хабердар эди. Шунунъ ичюн де:

— Хурсанд къыламыз, огълум, бироз шошмай тур.

Хайридин амакинъ, лянати уруш туфайли огълининъ шукран тойини къилолмагъан экан. Уканъни яткъызганда, бирга къолыны халоллаймиз къоямиз-да! — дей.

Баласынынъ «тойы»нда Хайредин акъай эки чешигъ эеджан дуйды: бири — къуванч, экинджи — элем. О, мусафирлер отургъан эвнинъ бир кошесинде озь тюшонджелеринен мешгуль алда сусып отура. Бир тарафтан, огълунынъ суннет олгъанына севинсе, экинджи тарафтан, эвлядыны озь Ватанында суннет эттирип оламагъанына окюне.

— Бунъа бакъ я, такъдирнинъ чембери насыл чевириле. Ким эдик, ким олдыкъ, нелер корьдик, даа нелер кореджектирмиз, — дие тюшюне о, теренден кокиос кечирип. — Ябаний инсанлар бизлерге бойле эйилик япалар. Шунинъ ичюн: «Дюнъяда яманлардан яхшылар чокъ», дегенлер.

* * *

Язнынъ якъыджи сыджакълары бираз сеникмеге башлагъан эснада, арпа, богъдай ызанларында ашлыкъ чалув башланды. Кой халкъы машакъкъа чыкъты. Бекир, анасы Алимэ аптенен берабер, эр Аллахнынъ вермиш кунь машакъкъа бара. Куньде беш-алты кило ашлыкъ чыкъаджакъ къадар машакъ топлайлар. Бу, эр алда, къорантанынъ бир къач кунь кечинмесине ете.

Бир кунь Бекир башакъ джыймагъа бир озю кетти. Ярым торба толдыргъан сонъ, болдырды гъалиба, биджагъыны ерге тешеп, устюне янбашлады. Шу эснада козю бойле манзарагъа тюшти: эки сычавул агъызларында учъ-дёрт богъдай башагъынен бир тешикке кирди. Бираздан тышкъа чыкъты, этрафларына бакъындылар. Ич бир хавф ёкълугъына эмин олгъан сонъ, ызан бойлап башакъ къыдырып кеттилер.

Бекир меракъланып, кевдесини котерди. Лякин, сессолукъ чыкъармадан, козетювни девам эттирди. Сычавуллар «ударник»лер киби чалышалар.

— Иш бойле экен, — дие тюшонди Бекир, — оларнынъ «анбарларында» баягъы башакъ топлангъан олмалы. Демек, шимди меним вазифем — сычавулларнынъ юваларыны тапмакъ, анбарларыны «ачмакъ».

О, еринден турды, деминки сычавуллар кирип-чыкъкъан тешикни тапты. Элине бир таякъ алып, онынъ

этрафларьна сокъмагъа башлады. Бир ерде таякъ «лоп» этип, енгилъден ерге кирди. Бекир аман о ерни къозгъалап, эллеринен топракъны четке сюрди. Бир даа бакъса, не корьсин, богъдай башакълары «анбар»гъа ойле тертипнен, бири-бири устюне обалангъан ки, инсаннынъ бойле япмагъа бир заман сабыры чыдамаз, элинден де кельмез.

Бекир башакъларны торбасына толдырды. Бу «анбар»нынъ янындан экинджисини, учюнджисини тапты. Кунеш къонмасына ярым саат даа вакъыт къалгъанда, торбасыны толдырып, къувана-къувана эвлерине къайтты.

Алиме апте огълунынъ семерели ишини корьгеннен:

— Бу къадар башакъларны бир озюнь джыйдынъмы?
— дис сорады.

— Ёкъ, анам, янъы «ярдымджылар» таптым. — деди де, олгъан вакъананы сейлеп берди. Экиси шакъллдап, къатып-къатып кулюштилер

Бойледже, яшайыш эп девам эте. Мешан къышлагъындан дженкке кеткен йигитлернинъ эджель панджасындан, душманнынъ серсери къуршунундан, бомба, топ патлавындан къуртулгъанлары эв-къоранталарына къайтты. Къайтып оламагъанларынынъ «къара хабери» кельди.

Атакъозынынъ бабасы Артыкъбай ака дженк башлангъанынынъ экинджи йылы къайтып келе. О, койдешлерине дженк вакъиалары, сол элининъ насыл «яралангъаны» акъкъында саатлернен икяе эте эди.

Дженкнинъ не олгъаныны озь козюнен корип, дешетинден отю патлагъан койли йигит, бир чаресини тапып, эджель панджасындан къуртулмакъ ниетине келе. Аз вакъыт тюшонеме, чокъ вакъыт тюшонеме, бир «ёлуны» тапкъан киби ола. Ротанынъ ашханесинден бир фурун отьмегини «айындыра». Дере бир ерге бара ве отьмекни сол элининъ билегине къойып къуршунлай. Къуршун отьмекни кечип, онынъ элине сткенде, къветини баягъы джоя. Ойле олса да, билегининъ бош ерини тешип кече. Ярасынынъ устюни мукъайтлыкънен темизлей ве: «Душманнынъ серсери къуршунуна огърадым», — деп санчакъа чапа.

Дженкте эр шей ола биле. Эмширелер аман онынъ

ярасыны спиртнен темизлей, илядж кьоя ве бинтнен саралар. Бундан сонъ, оны госпитальге ёллайлар. О ерде тедавийлене, ярасы он-он беш кунъде тюзеле. Лякин, элининъ пармакълары джансызлана кьыбырмайджакъ алгъа келе. Бойле олгъан сонъ, арбий госпитальнинъ тиббий комиссиясы Артыкъбай аканы «дженклешмеге яракъсыз» деп таный, эвине кьайтмагъа изин бере. Шунунъ ичюн де, койде онъа «Артыкъбай чолакъ» дей эдилер.

Артыкъбай аканынъ бу икяесини эшиткен Хайредин акъай да онъа, Къырымда экенлеринде олып кечкен, тыпкъы бунъа бенъзеген, бир вакъианы икяе эте:

— Коюмизде Мевлют адлы бир йигит бар эди. Дженк башлангъан ильки айларда оны арбий комиссариаткъа чагъыралар. Амма о да, сиз икяе эткенинъиз киби, дженкке бармагъа истемей. Къуртулмакъ ёлларыны кьыдыра. Бунунъ ичюн бойле бир нйле уйдыра. Озю кучъли-къуветли огълан эди. Сагъ элининъ пармакъларыны топлап, юмругъыны туюе. Арбий комиссариатнынъ тиббият комиссиясында: «Меним сагъ элимнинъ авучы ачылмай» — дей. Оны тешкерип бакъалар: пармакъларыны ачаджакъ олып, бар къуветлеринен тырышалар. Лякин, чаресини тапалмайлар. Меселени психолог эким чезе.

— Юмругъынъ догъма бойле эдими, ёкъса, сонъундан юмулдымы? — деп сорай эким.

— Сонъундан, — дей Мевлют.

— Ойле олса, юмулмадан эвель элинъ насыл эди? — текрар сорай эким. Бу ерде Мевлют экимнинъ айнеджилик япкъанынынъ фаркъына бармай да, пармакъларыны ачып:

— Мына бойле эди — дей. Къыскъасы, онынъ «айнеджилиги» куф олып чыкъа. Йигит дженкке кетмеге меджбур ола.

4.

Бекир Хайрединнинъ хастаханеге тюшкенине йигирми кунъ олгъанда, тедавийлейиджи эким янына кельди, къан тазыйыкыны ольчеди. насыл гедже-легенини сорады.

— Аллахкъа бинълердже шукюр, — деди хаста, экимге миннетдарлыкъ бильдирир экен. — Эвелькине бакъ-

къанда, бир джорукъым. Дюнъ элли метр юрдим. Лякин, янымда кызым булунды. Яры ёлгъа баргъанда, башым бираз айлангъан киби олгъан эди. О, аман къолтугъымдан тутты.

— Янгъыыз юрмегенингъиз догъру, — дие, айрыджа къайд этти эким. — Бугунъ юз метр юрсенгъиз, ярын кардиология клиникасына авуштыралджакъмыз. О ерде тедавийлев девам этеджек, юрегингъизнигъ ярасы насыл тюзелеяткъаны мутехассыслар незарети алтында оладжакъ.

Иигирми кунъдир, Бскир Хайредин шу «апсхане»-ден тышкъа бир адым чыкъкъаны ёкъ. Ялынъыз къадыны, кызы, дигер зияретчилернигъ лафларындан тереклернигъ чечек ачкъаныны, азбарларда баарълик сачув ишлери битмек узьре экенини апылады. Темиз авада, мейвалы тереклернигъ къокъулы чечеклерине бакъа-бакъа нешеленмеге истеди. Истеди амма, бунъа чареси де, имкяны да ёкъ.

Бир тарафтан о, бойле тюшоне:

— Кырымгъа асрет оларакъ яшагъан сюрюнликинигъ сонъки йыллары озь халкъыма темелли бир ярарлыкъ япып оламадым. Бутюн миллетимиз киби, генчлик кучь-къуветимни озьбек илининъ шап ве шуретини котермек ёлунда сарф эттим. Бир къач авескъяр къалем тербиеледим. Шимди олар таньылгъан озьбек язджылары олдылар. Эгер бу дженк чыкъмайып, сюрюнлик олмагъанда, озь Ватанымда яшагъан, халкъыма хызмет эткен олур эдим...

Онынъ мийинден бойле фикирлер кечер экен, Кырымгъа авдет олмадан бир къач йыл эвель, Ватангъа къайтып, бир къач йыл да озь миллетине элинден кельгенине коре, хызмет этмеге, кечкен омюриндеки элемли бошлукъны толдурмагъа дуа ве ниет эткенини хатырлады.

Юдже Рабби онгъа ниетине коре берди. Кырымгъа къайтып кельгенинен, бир дегиль, бир къач вазифени бойнуна алды.

Озбекистанда чалышкъанда, эви-баркъына насыл бакъалмагъаны, балаларынынъ къачындыжы сыныфта окъугъанлары, анги ольчиде урба, аякъкъап кийгенлерини акъылда туталмагъаны киби, Кырымда да, эвге мына сангъа ярдымы токъунмай. Даа бир аджыныкълы тарафы шу ки, огълан-къызлары эвли-баркълы

олдылар. Буюги Азиз келеджек сене элли, кучоги Таир кыркъ яшкъа толаджакълар. Энди нидже замандыр эвлятларнен бир ерге топланып, миллет тарихы, ана-бабанынъ кечмиш яшайышлары, башларындан кечиргенлери акъкъында кереги киби субетлешкенлерини хатырламакъ кыйын. Эбет, эвлятлары озылерининъ балалыкъ йыллары насыл кечкенини, талебелик девирлерини яхшы хатырлайлар. Лякин, ана-бабаларынынъ дженктен эвель, дженк ве сюрюнлик йылларында башларындан нелер кечкенини бильмейлер. Екъ, ёкъ! Бу меселеде яшларны къабатламакъ догъру дегиль. Олар бойгъа етип, эвли-баркълы олгъан сонъ, озь къоранталарынынъ итияджларына сарылды, озь дертлеринен яшап башладылар. Кырымгъа кочкен сонъ да, бири ашыкъта, бири машрыкъта ерлешти.

Бекир Хайредин экинджи юрек агърысыны кечирген, хастаханеде яткъанына он кунъ кечкен сонъ, кунъ бою янында булунгъан кызы Сельвиянгъа, зияретке сыкъ-сыкъ келип, оны эглендирген огулларына башындан кечирген, базы аларны икяе этмеге, бугунгеге келип, хастахане тешегинде кыбырдамадан, тавангъа козь тикип яткъанынынъ себеплерини анылатмагъа тырышты.

— Шимди айтаджакъларым сангъа бир бала лафы, лятифе киби келир, — дие икяесине башлады о кызына. — Лякин, о девирнинъ шараитини козь огюне алгъанда, япкъан арекетлерим, корьген тедебирлерим яшайышта мангъа чокъ керелер ярдым этти, файда бердилер.

Сельвиян бабасыны зорландырмамакъ ичюн, элинде окъуп отургъан китапны пенджеренинъ тахтасы устюне къойды, скемлесини бабасынынъ кровати янына кетирип отурды ве оны дикъкъатнен динълемеге азырланды.

— Билесингъми, кызым, — деди баба, — асылында, чарем, меджалым олмагъанда, бельки пек чокъ шей айтып оламам, лякин, айтмагъа меджбур эткен себеп, бу ерде сынап бакътым, ана-бабангъызнынъ омюрлери насыл кечкени акъкъында баягъы хаберсиз къалгъансынгъыз. Я барып да, ярын-обирси кунъ козьлеримиз юмулгъан киби олса, «къапакълы къазан — къапакълы» къаладжакъ да!

Къызы онынъ айткъанларына зияде меракъ эткенини корьген Бекир Хайредин:

— Санъа, энъ эвеля, институткъа кирген вакътымда башымдан кечкенлерни айтайым, — деди. — Яшагъан коюмизде олмагъаны ичюн, район меркезиндеки орта мектепте окъудым. Узакътан кельгенимиз ичюн, сескизинджи сыныфтан башлап, мектепнинъ интернатында яшадыкъ. Ятакъта он талебе эдик. Уйледе сыджакъ аш, акъшамына отьмекнен шекерли чай берелер. Сабалары чайханеге барып, эвден кетирген пите-леримизнен чай ичемиз.

Докъузынджи сыныфкъа кечкен йылым анам — Алиме битанъ къыркъ яшында вефат этти. Мен район меркезинде мектепте, бабам — Хайредин къартбабанъ койде пайнозю къалды. О вакъытларда демирджилик устаханесинде чалыша, атларгъа нал ясай, адамларнынъ чапа, балталарыны таптай. Колхоз тракторлары, арабаларынынъ копчек, сабанлары къырылса, оларны тамирлей.

Кечмишни хатырлар экен, Бекир Хайредин эеджанланды, бала киби джошып башлады. Сельвиян онъа бойле япмакъ мумкюн олмагъаныны хатырлатып:

— Баба, бираз раатланынъыз, юрегинъизни кыйнаманъыз, — деди ялварып. Амма икяенинъ девамыны да динълемеге истей. Чюнки, бу вакъиалардан ильк невбетте, о хабердар олмакъта. Баба итааткъярлыкънен, къызынынъ козьлерине бакъты ве:

— Яхшы, къызым, яхшы. Бираздан девам этерим, — дие сусты. Бу арада козьлерини юмды. Юкъугъа далды.

Сельвиян бабасынынъ бенъзине айрыджа эвлят севгиси, мерхамет иле бакъты. Уйкен огълунен къызы дюньягъа кельген девирден итибарен, ог сачлары тѣкилип башлагъанындан, кенъ манълайыны «донаткъан» сызыкълар чокълашкъанлар. Эбет, оларнынъ эр бири аят ёлларыны хатырлата. Къыз саатине бакъты, бабасынынъ не къадар вакъыт раатланаджагъыны къайд этмеге истеди.

— Бу дертке огърамадан эвель, бабамыз хасталаныр да, бу дередже азар-тозар, деп ич биримизнинъ акъылымызгъа кельмеген эди, — дие тюшюнди Сельвиян. — Юрегининъ экинджи кере агърысы туткъан

вакытта бизлерни де зияде кьоркьузды, озю де кьоркьты. Аллах Таала бахтымызга сагълыгъыны, омюрини берсин!

Хаста баягъы юкълады. Козьлерини ачкъанда, акъшам саат бешке якъын эди. Сельвияндан вакытны сорады. Сонъра:

— Э, кызым, ананъ келеджек вакыт якълашкъан да. Икъяемнинъ сонъуна чыкъалмадыкъ. Айды, девамыны ярын динълерсинъ, — деди. Кызы разы олды ве эвине къайтмагъа тедарикленди.

Акъшам небетчилигине кельген Сание апте кызыны хастаханенинъ къапусына къадар озгъарып къайтты. Бекир Хайредин къадынындан эв янъылыкъларыны, къолум-къомшуларнынъ азбарда нелернен огърашкъанларыны сорады.

— Эвде сабадан акъшамгъадже не янъылыкъ ола биледжек? — деди Сание апте, къоджасынынъ акъшамлыкъ ичеджек иляджларыны азырлар экен.

— Азбарда одыр-будыр иш яптым. Орталыкъны сипирдим. Копек-мышыкъкъа аш азырлап бергендже, вакыт кечти-кетти, иште.

— Догъру айтасынъ, Сание, — дие, къадынынынъ сёзлерини тасдикълады о. — Шимди кунълер де не къадар узун дейсинъ? Айт-уйт дегендже, акъшам ола. Бир шей япмайып, козюни тавангъа тикип яткъан мен ичюн вакыт агъыр кече. Лякин, билесинъми, бугунъ онынъ да чаресини тапкъан киби олдым. Кызынъа башымыздан кечиргенлеримизни икяе этмеге башладым. Бунъа бакъ ки, балаларымыз ана-бабаларынынъ кечмишлеринден чокъ хабердар дегиллер.

Сание, бираз йымшакъ тавурнен:

— Я оларгъа тарих сёйлемеге бу замангъадже сининъ вакытынынъыз олдымы? Девлет иши, джемаат вазифелери... — деп ташлады.

— Бу меселеде де акълысынъ, къадын, — дие, разы олды Бекир Хайредин. Сонъра не ичюндир, озь-оюзюнде бойле тюшюнди: «Эй, сени дюнья! Аят дегенлери, иште бойле экен. Эр бир инсаннынъ такъдири — бирер дестан, бирер китап. Лякин, бизим миллет озь тарихыны озю аля даа кереси киби язып оламай. Себеби белли: кунъделик къоранта яшайышы, кочювлер, эв къуруджылыгъы, топракъ давасы, даа бир такъым «снясий оюнлар». Буларнынъ эписи миллетни

богъурдакътан тоюрды, тёньюльтти, ёрды. Халкъымыз не къадар чыдамлы, даяныкълы экен я! Эписине чыдап келе я!».

* * *

Эртеси куню анасынынъ ерине невбетчиликке кельген Сельвиян бабасынынъ янына якъынджа отурды ве:

— Икяенъизни девам этинъиз, баба, — деди.

— Къасерге келип токътагъан эдим, — сагъ элинен манълайыны сыйпай-сыйпай сорады баба.

— Институткъа насыл киргенинъизни икяе этеджек эдинъиз, — деди Сельвиян.

— Эбет, эбет, хатырладым, къызым, — деди бабасы ве «хатыралар богъчасы»ны къарыштырмагъа башлады. — Лякин, дюнки икяемде орта мектеп аятымдан базы бир шейлерни айтмагъа унуткъаным. Башта оларны динъле.

Баба бойле деди де, бираз кулюмсиреди. Сельвиян, бабасынынъ кейфиети баягъы котеринкилигини анълап, онынъ янына бираз даа якъынджа кельди.

— Яшлыгъымдан эдебияткъа авесли эдим, — дие девам этти о. — Секизинджи сыныфта окъуп юрген вакътымдан газеталаргъа хаберлер, шиирчиклер язмагъа башладым.

Сельвиян бабасындан «Къайсы тильде?» дие сораиджакъ олды, амма, шимди онынъ лафыны больмеге истемеди. Бабасы онынъ фикрини анълагъан киби:

— О вакъытларда ана тилимизде газета, меджмуа ёкъ, ондан да гъайры, озь тилимизден зияде, озьбекче ни яхшы биле эдим. Шунунъ ичюн, озьбекче яза эдим, — деди. — Олар басылып башлагъанынен, даа да рухландым, чокъча язмагъа арекет эттим. Мектеп директорымыз эдебиятчы эди. Базида аджеле бир иши олса, дерске азырлангъан дефтерини манъа бере ве: «Мына буларны окъуп, талелелерге яздыр!» дей эди. Ойле вакъытларда къальбимде ис-эеджан насыл далгъалангъаныны шимди санъа анълатып оламам. Дейджемим, оджанынъ якъын ярдымджысы эдим. Бойле ишанч менде эдебият оджасы олмакъ арзусыны догъурды. «Онунджыны битирсем, университетке кирелдем, эдебият оджасы оладжам», — дие ниет эттим.

Мектебимизнинъ физика-риязиат, бу сёзни бель-

ки анъламазсынъ, «физика-математика» дегени, оджасы, къазанлы, баягъы яшкъа баргъан адам эди. Тахтагъа теоремаларнынъ исбатыны озъ башына сёйлене-сёйлене язар, тахтаны толдыргъан сонъ талобелерге ялынъыз: «Дефтерлеринъизге кочирип язып алынъыз», деген вакътында, чевирилип бакъар эди. Не себептен олгъаныны аля даа анълап оламайым, мени чокъ бегенмез эди. Атта куньлернинъ биринде бутюн талобелер огюнде, насылдыр бир къабаат ишледим гъалиба: «Сенден адам олмаз», деди. Бу лаф беденимни тельчелеген киби олды. Мектеп софасынынъ диварында аляджы талобелер сергисинде ресимим тургъан бир вакъытта, бу сёзлер мангъа акъаретлев киби кельди. Элемимни ичиме юттым, тишлеримни сыкъын, тилимни тыйдым. Тыйдым амма, о куньден итибарен зенаат сечюв ниетим денъишти.

— Эгер институтнынъ физика-математика шубесини битирип келип, шу оджама: «Таныш олунъыз, математика оджасы Фелянчаев олам» деп селям бермесем. адымны денъиштирерим», дие ант эттим.

Омюрде инсан инатлыкъ да япмакъ керек экен. Эгер салпырап юрсенъ, бир заман макъсаткъа иришип оламазсынъ...

Бекир Хайредин бу ерде икяесини кести. «Хатыралар багъчасы»на терендже далгъан ве анда янъы бир шейлер тапкъан киби, къызына дикъкъатнен бакъты да:

— Институткъа кирген вакътымда бизим миллетке не къадар къылынгъанларына бакъ. 1952 сенеси комедантнынъ берген «изиннаме»синен виляет меркезиндеки оджалар институтына весикъаларымны теслим эттим. Сонъундан бильсем, менден башкъа, дигер районлардан дёрт къырымтатар ве бир месхети тюрки даа кирмеге кельген.

Къырымтатарлардан бирининъ сойады Къуртбекиров экен. О, орта мектепни битиргени акъкъында весикъаларыны къабул комиссиясынынъ кятиби, узун бойлу, бичимсиз къадыннынъ элине бере. Кятибе весикъаларны ала да:

— Мына, буларны не ичюн сюргюн эткенлер! Атта сойадларыны биле немселернинъкине бенъзеткенлер: «Курт, Куртбекиров!» Я не ичюн Бекиров легиль?! Бу сёзлерни эшиткен Къуртбекиров зияде ындыжына,

козьлеринден элемли козьяшлар акъыза...

Бойле бир ал, кириш имтианы вакътында, меним башымдан да кечкен эди. Учъ имтианны мувафакъиетли теслим эттим, дёртюнджиси — мутехассыслыгыма аит — риязиат — математика. Язмасындан «учъ» алгъаным. Энди небет агъыз имтианына кельди. Абитуриентлерни эки группагъа больдилер. Бир сабадан, экинджи уйледен сонъ имтиангъа киреджек. Мен экинджи группагъа тюштим. Августнынъ сыджакъ авасы, беклев сыкъынтысы баягъы эзген олмалы, билеттеки суаллерге джевап бергенден сонъ, оджа манъа къошма бир суаль берди. Бизлер институткъа кириш имтианларына орта мектеп программасы боюнджа азырлыкъ корьген эдик. Берильген къошма суаль исе, алтынджи сыныф программасына аит экен. Мени де, яхшы окъугъаным ичюн, о вакъытларда бойле шейлер ола тургъан, окъув йылынынъ ортасында бешинджи сыныфтан алтынджигъа кечирген эдилер. Бойледже, бешинджининъ экинджи, алтынджынынъ биринджи ярысыны окъумагъан эдим.

Берильген суаль, сонъундан бакъсам, ойле къолай бир шей экен ки, дакъкъада джевабыны айтмакъ мумкюн. Я, къана, чыкъмай да! Оджа эп беклей, тюшонсе, дей. Лякин, мен ич бир шей япып оламайым. «Олды» деди, оджа ве элиме баалар къоюлгъан къагъытны узатты. Ачып бакъсам, «неуд» къойгъан. Башымдан буз киби сув текюльди. Тышкъа чыкъып, аудитория къапусы янында отуруп, агъламагъа башладым. Имтиан биткен сонъ, папкасыны къолтугъына къысып, оджа чыкъты. Мен аман еримден турдым. Козьлерим яшлы.

— Не олды, не агълайсынъ? — дие сорады оджа, янымда токътап. Мен анылатмагъа башладым:

— Оджам, мектепни «5», «4» бааларнен битирдим. Анасыз, етим балайым, балалар эвинде тербиелендим. Койге насыл юзьнен къайтып бараджам. Эр кес: «Аляджылыгъынъ бу эдими, институткъа кирип оламагъансынъ да!», деп устюмден куледжек.

— Я буны эвельдже не ичюн айтмадынъ, — деди оджа ве элимден имтиан веракъамны алып, «неуд»нынъ устуне сызды да, онынъ янына «уд» деп язды. Амма, къабул комиссиясында бу иш ичюн мен къабаатлы олып чыкътым. Не ичюн дегенде, оджа янъы къойгъан «уд»нынъ къаршысына имза чекмеген, мен

де кьувангъанымдан, аман кьабул комиссиясынынъ кятибине алып чапкъаным.

— Буны озюнъ догърулткъангъа бенъзейсинъ! — дие, устиеме джекирди кятибе. Мен: «Ёкъ», дейим, о бир шей анъламагъа истемей. Энди, оджа да эвине кьайткъан эди. Кятибе имтиан веракъамны кьайтарып элиме узатты да:

— Эгер оджа бунгъа «тюзельтильгени догъру» деп, имза кьоймаса, ишинъ бар, — деди. Юрегиме кьоркьу кирди. Сабаны тапкъандже башыма ал янашты. Тангъа институтнынъ кьапусы янында эдим. Бахтыма оджа ишине баягъы эрте кельди...

Сельвиян бабасынынъ башындан кечиргенлери ни дикъкъатнен динълер экен, озюнинъ талебелик девирлерини хатырлады. Онынъ мийинден: «Бизлер окьугъан вакъытлар чокъ гузель, сербест вакъытлар экен», — деген фикир кечти. Бабасыны зияде ёрмакъ ниетинде, онынъ сёзюни боледжек олды. Лякин, Бекир Хайредин «хатыралар богъчасы»ндан янгы вакъиаларны тапып чыкъарды.

— Къызым, энди сен бундан сонъ нелер олгъаныны динъле. Бойлеликнен, кириш имтианларыны теслим этип битирдим. Амма, оджа баамны денъиштирген вакъытта: «Балалар эвинде тербиеленгенинъ акъкъында кягъыт кетирсенъ, стипендия да алырсынъ, окьугъанынъ ичюн пара да одемезсинъ», — деген эди.

— Я о да насыл одев? — тааджипленип сорады Сельвиян.

— Бакъ, иште, о заманларда асиялы Авропада, авропалы Асияда окьуса, о вакъытнынъ парасынен, эр бир окьув йылы ичюн беш юз рубле пара одемеси шарт эди. Онынъ манасы не олгъанына аля даа акъыл этиштиралмайым. Лякин, ойле эди. Сонъундан бу тертип къь олды.

Бекир Хайредин бу ерде бираз сусты, сёзюни кестти, къызы бабасына джиддий назар быракъты. Онынъ сезекли бакъкъаныны анълагъан бабасы:

— Абдырама, къызым, бираз тыныш алайым, — деди ве сув сорады. Сельвиян пластик шишеден стакангъа газсыз минерал сув тёкип узатты. Хаста ондан бир къач ютум ичти. Бираздан сонъ, сёзюне девам этти:

— Лянети дженк чокътан-чокъ инсанларнынъ ястыгъыны кьурутты. Нидже-нидже кьоранталарда етим-

есирлер, оксюзлер ёллар ичинде къалдылар. Бу себептен, дженктен узақъ улькелерде «Балалар эвлери», даа догърусы оксюзлер, етимлернинъ эвлери мейдангъа кетирильдн. Бу джумледен, бизлер яшагъан районда да, дженк башлагъан ильки вакъытта, эки етимхане ачылгъан. Бизлер сюргюн этильген йылымыз оларны бир ерге къошып, район меркезиндекини къалдыргъанлар. Мен окъугъан орта мектептеки интернат да, бахтыма, шу «Балалар эви»нинъ филиалы — шубеси экен.

Базарэртеси куню саба «Балалар эви»нинъ мудирри Рахим Мехмановнен корюшмек, ондан справка алмакъ ниетинен, район меркезиндеки юксек тепеликте ерлешкен буюк бинанынъ къапусыны ачтым. Кениш софанынъ диварлары чешит шиарлар, плакатлар, тербиелениджилернинъ ишлеген ресимлер сергилеринен донатылгъан. Сагъ тарафтаки буюк пенджерелер арасындаки бош ерлерге дивар газеталары асылы. Мен оларнынъ мундериджеси, безетилиши акъкъында хабер язмакъ ниетинде, къоюн дефтериме бир шейлер къайд этмеге башладым.

Адети узьре, Рахимджан ака ишке эр вакъыт тербиелениджилерден он беш-йигирми дакъкъа эрте келе тургъан. Не ичюндир бугунь, саат докъуздан кечкенине, тербиелениджилер мектепке кеткенлерине бакъмадан, о аля даа ёкъ. Ишимни битирип оламайджагъымны тюшонип, тарсыкъмагъа башладым. Акъылыма чешит олмайджакъ фикирлер келе. Чюнки, справканы бугунь алып бармасам, лафым бош олып чыкъаджакъ. Кене «сасыкъ лакъырдылар» эшителджем.

Ниает, Рахимджан ака къапудан келип кирди. Корьгениминен, санки, бир асретинен къавушкъан инсан киби, юзюмде къуванч, тебессюм иле, онъа догъру адымладым. О да, бекленильмегенде къаршысында пейда олгъаныма тааджипленип:

— Ис, ис, мухбир йигит, хош кельдинъ, — деди. Бизлер баба-бала киби самимий селямлаштыкъ. Рахимджан ака мени эвельден таный, яхшы биле эди. Бундан эки йыл эвель халкъ тасили болюгининъ мудирлигинден шимдики вазифеге авуштырылгъан эди. Мектебимизде сыкъ-сыкъ булуныр, юкъары сыныф талелеринен субетлешир эди. — Бизим тарафларгъа

насыл олып тиштинъ? Газетагъа бир шейлер язмагъа истейсинъ, гъалиба? — деди о, элимдеки къалем ве дефтерге ишарет этип.

— Тербиелениджилер азырлагъан бир къач дивар газетасыны, джумледен, «Яш къувет», «Гульхан»ны бергендим. Безетилуви ве макъалелернинъ ерлештирилуюи дикъкъат чеке. Пионерлер газетасына бир хабарчик язмагъа истейим.

— Сагъ ол, сагъ ол! — деди Рахимджан ака, омузымны таптап. — Яз, яз. Бизлернинъ аятымызнен де таныш олсунлар. Къана, юр, ичериде сёйлешейик.

Мен утангъан алда, озюмни бираз четке алмакъ истедим. Лякин, Рахимджан ака иш одасынынъ къапсыны ачар экен:

— Буюр, буюр! Сен, эр алда, мусафирсинъ, — деди, мени огге кечирип. Отурдыкъ. О, мангъа дикъкъатнен тикилере, сорады:

— Сонъ, институткъа кирдинъми? Бааларынъ гузельдир, эбет. Орта мектепни яхшы битиргенлерден бирисининъ Сёйле, бакъайым...

Мен бир кокюс кечирип алдым ве къысыла-къымтына онынъ суаллерине джевап берген сонъ, «дердимни» ачтым, бутунъ онынъ узурьна теширфимнинъ себебини анылаттым.

— Ойле десе, — деди Рахимджан ака, бираз джиддийлешип. — Шимди къадрлар болюгининъ мудири не риджа этермиз, о меселени бакъып чыкъар.

«Балалар эви» мудирининъ авалесине коре, балалар эвинде тербиеленгенлернинъ джедвелини козьден кечирип чыкъкъан болюк мудири Рахимджан аканынъ одасына кирип:

— Домла, бизде тербиеленгелернинъ джедвелинде Бакирджаннынъ ады ёкъ, — деди.

Апансыздан бойле хайырсыз джевап эшиткенимден, къальбим къырылды, бир сескенип алдым. Рахимджан ака юзюмдеки денъишювни корьгенинен, мангъа теселли бермеге аракет этти:

— Махбубахан бу вазифеде чалышып башлагъанына энди бир къач афта олды. Ишининъ бутюн инжеликлерини огренмеге даа бираз вакъыт бар. Сиз, Махбубахан, Зарбдар къышлагъындаки тюкетильген, тербиелениджилери бизим «эв»ге кечирильген балалар эви ве 11-иджи орта мектепнинъ интерантында тер-

биеленгенлернинъ архив джедвеллерини де бакъынъыз. Анда олмасы шарт.

Арадан ярым саат кечер-кечмез, къадрлар болугининъ мудирни, элинде бир десте къыгытнен, текрар мудирнинъ одасына кирди ве:

— Мектептеки шубемиз — ингернатта тербиеленгенлер джедвелинде бар экенлер, — деди.

— Ана энди справканы яз да кетиринъыз, — дие эмир этти Махбубахангъа Рахимджан ака. — Сонъ мангъа чевирилип:

— Иш пишти, мухбир йигит! — деди, кулюмсиреген алда.

Бекир Хайредин икяесни бу ерде екюнледи:

— Иште, къызым, аятымдан бир муим вакъианынъ даа шааты олдынъ.

5.

Апрельнинъ айны нешели, тереклер чечек ачкъан, гуллер озъ дюльберликлерини нумайыш этип башлагъан кунълери. Тышта аванынъ къокъусы биле денишкен. Хастаханеде яткъанынынъ он секизинджи куню Бекир Хайредин къадыны ве къызыны янында невбетчилик вазифесининден «азат этти».

— Энди экинъиз де ёрулдынъыз, — деди о. — Сагъ олунъыз! Бала киби бакъты, аякъкъа турмама ярдымджи олдынъыз. Къызым, сенинъ эв къуруджылыгынъ баягъы чаналагъандыр. Чюнки, къорантада къадын кишининъ ролю ве вазифеси пек буок. Ананъны да анылайым: азбарда бир такъым сачув, темизлев ишлери бири-бирининъ устюне обаланып къалды.

— Сиз бу тарафыны къасевет этменъиз, — деди Сание апте. — Иш бир якъкъа къачмаз, эрте олмаса, бираз кечке къалыр. Сиз озюнъизге бакъынъыз.

— Анам догъру айта, — дие тасдикълады Сельвиян. — Дюньянынъ иши битмез. Сагълыкъ олсун!

Экимлер, бундан дёрт-беш кунъ эвель турып, он беш-йигирми адым юргеге рухсет эткен сонъ, Бекир Хайредин энди гъайрыдан аякъкъа къайткъанына инанып башлады. Рухы бираз котерильди. Эр адым аткъанда, алгъан нефеси, кечкен дакъкъалар ичюн Аллахкъа бинълердже шукюрлер айта, дертлерине дева, хасталыгъына шифа тилеп, Раббине дуа эте, ялвара...

Эбет, инфаркт инсан омюрини кыыскъарткъаныны, эгер башындан бу дертни кечирген инсан озюни тутмагъа бильмесе, акъибети не оладжагъына акъылы еткен Бекир Хайредин озы-озюнен лакъырды эте. Илериде насыл яшайджагъы, чалышаджагъы акъкъында пошюнир экен, терен ойгъа дала, хаяллана. «Айды, — дие пошюне о, — Саниенигъ айткъаны киби, энди биз къартларгъа чокъ шей керекмей. Азбарнен огърашмамыз, торунлар сачар, берекетини алырлар. Бизден тиль ярдымы корьселер етер, эбет. Лякин, инсанларнен мунасебетлердеки кергинликлерге не киби чарелер корерсинь? Эр алда, Юдже Яратан омюр, сагълыкъ берсе, кене инсанлар арасында оладжакъсынъ, муреккеп яшайышнынъ проблемаларынен, истесенъ де, истемесенъ де, юзь-юзьге келеджексинъ. Бу — яшайыштыр. Олардан къачып къуртулмакъ мумкюн дегиль. имкянсыз да!»

Бойле къоркъунчлы фикирлер онынъ къафасыны ёрар экен, кене озы-озюни тынчландыра:

— Не япаджакъсынъ, иште, бир чаресини тападжакъсынъ! Энди чешит даваларгъа, интригалы меселелерге аит мунакъашаларгъа къошулмайып, къулагъынъ сагъыр, козюнъ корьмеген адам оларакъ юреджексинъ. Экимлернинъ тенбиеси де — шу! Къыскъасы, эвде де, джемаат арасында да, табиятынъны денъиштиреджек, эр арзымагъан шейге, лакъырдыгъа къулакъ асмайджакъ, синъирленмейджек, лякъайдджасына мунасебет косътереджексинъ. Бундан да гъайры, эр бир элементини юта бермейджексинъ. Керек еринде, эгер субетдешинъ «къалыптан чыкъса», сен де, эдеп черчивесинден чыкъмагъан алда джевабыны береджексинъ, дертлерни, элемлерни ичинъе ютмайджакъ, юрегинъе юк этмейджексинъ...

(Девамы бар)

С. КЕРИМОВА

**«А.С. ПУШКИНИНЬ
МУСУЛЬМАН ХАЛКЪ-
ЛАРЫНА ВЕ МУСУЛЬ-
МАНЛЫК ЫК ЪА
БАГЪЫШЛАГЪАН БИР
СЫРА ЭСЕРЛЕРИ
БУЛУНМАКЪТА.
ОНЫНЪ ЭСЕРЛЕРИНДЕ
КЪЫРЫМ, КАВКАЗ,
ТАТАРИСТАН КИБИ
ТОПРАКЪЛАР ВЕ
ОЛАРДАКИ
МЕДЕНИЕТ АЙРЫ-
ДЖА ЕР ТУТМАКЪТА».**

**ЭДЕБИЯТ ВЕ ТЕАТРИНЬ
ТАРИХЫНДА**

А.С. Пушкиннинъ «Саран пехливан»ы къырымтатар тилинде

1899 сенеси 26 майыс куню «Терджиман» газетинде басылган бир парчада¹ дегиле ки, шу куньлер бутюн Русие кендисининъ энъ меишур шаири А.С. Пушкиннинъ 100 – йыллыгыны кьайд этмекте. Илимлер Академиясы, университетлер, окъув юртлары, гимназиялар ве чешиит джемиетлер бу топракынинъ улу огълу олган шаирни анъмакъта, оны ше-рефлемектелер. Анта дигер мемлекет ве халкълар бу байрамгьа къошулып озь хошгониюялигини къоштермектелер, оны кендилерининъ юрек тимсали шеклинде таньмакъталар ве онъа нисбетен сыджакъ ислер дуйдурмакъталар.

Пушкиннинъ образлары тар бир черчиве ичинде булунмайлар, оларда Украина, Кавказ, Литва халкъларынынъ аят левхалары корюнемекте. Онынъ эсерлери чокъ тиллерге чевирильди. Терджиме олунган эсерлер миллий эдебиятларда айрыджа роль ойнамакъталар. Айны шей Къырымгьа да аит. Пушкиннинъ эсерлери къырымтатарджагьа чеврилirken, онынъ образ системалары, яраткъан левхалары къырымтатар миллий эдебиятына кирсетилип, онъа тесир эткендирлер. Шу джумледе Пушкиннинъ драматургиясы къырымтатарджагьа терджиме олуньиркен, драманынъ бир жанр оларакъ хусусиетлери де языджыларымыз тарафындан менимсениле, жанрнынъ инджеликле-

ри, услоп чешитлери, диалогтынъ озьюнликлери огрениле. Шунынъ ичюн терджиме иле фиаль озьраикъан языджыларнынъ кенди эсерлери де пишкынлиги ве бедийи сыфаты иле айырылын туралар.

Ама эр алда эсериниъ теренлиги, бедиеги бир тарафтан миллий озьюнлик ве экинджи тарафтан дигер миллерден алынган эдебий меджрибеге эсаламакъта. Пушкиннинъ эсерлери XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында кырымтатарджагъа чокъ дефа чевирильдилер. Илк чевирме меджрибелери XIX асырнынъ орталарында Къырым Ховаджа тарафындан япылгандыр. «Багъчасарай чешмеси» ве «Талисман» киби эсерлери исе, 1899 сенеси О. Акъчокъракълы тарафындан терджиме олунъ, айры китап шеклинде нешир этильгендир.

А.С. Пушкиннинъ бедийи сёз яратма санаты, онынъ меджрибе къувети истер-истемез яваи-яваи кырымтатар бедийи эдебиятына да сингендир. Къырымтатар драматургиясы терджиме олунган эсерлерден зенгиленшип, инсаннынъ маневиятынъ огренме, онынъ зайыфлыгъы ве зехин кучюни анылама бильгилери де менимсениле.

Ама бедийи эсериниъ буюк кучю догърудан-догъру тильнинъ озюнен багълыдыр. Терджимелер не къадар истидатлы япылса да, олар миллий левханы, миллий аныны кереги киби косьтермейлер. Шунынъ ичюн бир англиз алимнинъ атта бойле сёзлери де бардыр: Фирдоуси (940 – 1020), Хафиз (1325 - 1390) яхут Саадининъ (1210 - 1292) эсерлерини окъуп зевкъ алмакъ ичюн фарсиджени огренмеге лайыкътыр.

Дигер тарафтан джихан эдебияты классиклери бир чокъ миллерге чевирилип бели бир тильде язылган эсер дигер халкъларгъа да бели ола ве дюнья медениет хазинесини зенгилендире. Бу манада А.С. Пушкин иле багълы бойле меракълы бир мисаль кетирмек мумкюн. И. Гаспринскийнинъ язысында расткельген бу мисаль буюк ибретке маликтир.

1828 сенеси А.С. Пушкин Тюркиени зиярет эте. Анда оны бир тюрк пашасы иле таныштыралар. Тюрк пашасы Пушкинни буюк рус языджысы олганыны бильген сонъ, бойле гузель бир фикир сёйлеген. Деген ки, истидатлы языджылар кенди виляетлерининъ инджи сюслери олсалар да, олар бутюн джиханнынъ малыдыр.

А.С. Пушкиннинъ мусульман халкъларына ве мусульманлыкъкъа багъышлагъан бир сыра эсерлери булунмакъта. Онынъ эсерлеринде Къырым, Кавказ, Татаристан киби топракълар ве олардаки медениет айрыджа ер тутмакъта.

Иште, шу буюк языджынынъ 100 йылыгъына багъышлан Осман Заатов онынъ «Саран пехливан» («Скуной рыцарь») эсерини кырымтатарджагъа чевирип нешир этти. Мезкюр китابнынъ джылытында бойле язылар булунмакъта: Саран

пехливан. Русчадан мютерджими Акъмесджитте русча ве татарджа муаллими Осман Захатов. Багъчасарай: «Терджиман» таи ве хуруфат басмаханесинде басылмыштыр. Сене 1901. ²

12 санфели бу китапченинь бир нухасы бугуньде С. — Петербургда Русие Миллий кутюпханесинде «к — тат / 3 - 711» шифри алтында булунмакъта. Инвентарь номери: 2369.

Китапченинь алт къапында русча оларакъ: «Дозволено цензурою, 13 марта 1901 г., С. — Петербургъ» - дие язылгандыр.

Ама меракълысы шу ки, 1899 сенеси (А.С. Пушкининь 100 йыллыгына багъышланьт) Багъчасарайда ойналган «Саран пехливан» баита Исмаил Лютфи Умеров тарафындан чевирилгендир. Эм бу терджиме назм дегиль де, несир экен. Бу акъкъында спектакльнинь иштиракчиси Джелиял Меинов хабер бере. ³ Спектакльни сахнада шу артистлер къойган эдилер: Джелиял Меинов, Осман Заатов, Сеттар Мисхорлы, Исмаил Лютфи Умеров ве Абдулла Терликчи. Сырасы кельгенде, шуны да къайд этмек истеймиз. Бу артистлер акъкъында библиографик малюматлар профессор Исмаил Асаногълу Керим тарафындан нешир этильген эди. ⁴ Ама соь вакъытлары биз Акъмесджиттеки гражданд архивинден артистлернинь бири — Сеттар Мисхорлы иле багълы бойле къоьма малюматлар эльде эттик. Мегер Сеттар Мисхорлы сиясетте де фааль иштирак эткени ичюн артындан гизли оларакъ чар охранкалары козете эди. Месея, бир весикъада Таврия жандарма идаресининь хадими /реис муавини/ рот-мистр Леус Багъчасарай полициймейстерине 1911 сенеси июнь 16-да бойле риджада булуна (русчадан терджимедир): «Бир люзюмиет чыкъкъаны себебинден, сиз эфендизадемизге Сеттар адлы кимсе Багъчасарай кредит банкларынынь биринде хадим оларакъ хызметте булунамы, ве эгер де булунган киби олса, онынь толу ады, унваны, прописка ве хызмет ери, яшы ве адресини огренип хабер берменъизни риджа этерим». Экинджи куню, яни 1911 сенеси июнь 17-де, Багъчасарай полиция надзиратели Багъчасарай полициймейстерине джсвабен бойле хабер бере: «Сиз эфендизадемиз вердигинъиз вазифе узерине хабер этем ки, анъдыгынъыз шахс асылында Сеттар Мисхорлы олып, яшы 32-де, Багъчасарай кредит банкынынь директоры вазифесинде ве Багъчасарайда Къайтазан махаллесинде кенди эвинде яшамакътадыр». ⁵

Джелиял Меинов язганы киби, пьеса метни (тексти) ве роллер мукеммель огренильди. Эсер сахнада ойналыркен, «Багъчасарай эхалисини буюк бир мемнуиет ичинде быракъмыш иди. Атта халкъын риджасына ве теклифине бинаэн, артистлер «Саран пехливан»ны икинджи куню текрар ойнамагъа меджбур олмуш идилер» (Меинов Дж. Къырымда татар те-

атросы // Енби дюнья.-1925.-ноябрь 17).

А.С. Пушкининиң бу эсери кырымтатарджа бир чокь керелер ойналды. Бир дефасында бу акъта атта рус газетинде де хабер берильди. Ама газетке малюмат ёллаган рус корреспонденти меселени там аныламаганы ичюн буны «темиз татарджа ойналган биринджи спектакль» киби фикир юрсете. Эр алда шу хаберде де меракълы шейлер тарифлене. Русча макъаледё айнен шойле дениле: «Залдаки отур-гъычларнынъ номерлери олмаганындан, сейирджилер арасында анылашымамазлыкълар олды... Эм де халкъ театрге яшыджа алынамаганы ичюн, базълары залгъа киргенде, аякъгъапларыны чыкъара ве багъдаш къурып отура, дигерлери темаша вакътында шекерлемелер тюкянындан алынган франзоллернен къапына эдилер». ⁶ Хабернинъ девамындан спектакльде баш роллерден бириси олган Барон ролюни Джелил Меинов ойнап мувафакъиет къазанганы, ве Гаспринскийнен Акчурун эфендилер спектакльнинъ тешиклине ярдым эткенлери анылашыла.

Асылында Заатовнынъ терджимеси де там оларакъ назм жанрында дегильдир. Ялынъыз кыскъа олган джумлелер белли бир услюпте ифаде этильсе, эсерде везин уйгунлыгъы дуюлмакъта. Ама образлар гузель ишленгени, меракълы эпитетлер, кыяслар истидат иле иджат этильгени ачыкъ корюнемкте.

Бугуньде Осман Заатовнынъ терджимесини арап уруфатындан кирилгджеге транслитерациясыны япар экенмиз, эски метининъ бутюн хусусиетлери ве инджеликлерини сакъламагъа тырыштыкъ. Иште, 104 йылдан сонъ А.С. Пушкининиң кырымтатарджагъа чевирильген «Саран пехливан» янъыдан дюнья юзюни корьмекте.

Къулланылган эдебият:

1. Гаспринский Н. Александр Сергеевич Пушкин // Терджиман. — 1899. — 26 мая.
2. Пушкин А.С. Саран пехливан. Русчадан лютерджими Осман Заатов. Багъчасарай: «Терджиман» таи ве хуруфат басмаханеси. — 1901. — 12 с.
3. Меинов Дж. Кырымда татар театросы // Енби дюнья. — 1925. — ноябрь 17.
4. Керим Н.А. Сахна къараманлары // Ыылдыз.-1997.- № 6.- С. 176-181.
5. ЦГАК, Ф.- 706.-оп. 2.-д. 35.-л. 251, 390.
6. «Скуной рыцарь» на татарском // Крымский вестник.-1901.- № 17.

САРАН ПЕХЛИВАН

◉ ФАДЖИА ◉

Эшхас (шахслар): барон, огълу, герцог, файзджы яхудий, хызметкяр Иван.

Биринджи перде

(Кёшкте Альбер иле Иван)

Альбер - Хэр насыл олса да, турнире мен китеджегим. Манъа демир башлыгъы косьтер! Иван!

(Иван башлыгъы вершор)

Ортасындан делинмиш, бозулмыш, буны киймек мумкюн дегиль, манъа енъисини булмакъ лязим. Бу насыл уруш! Аллах белясыны версун граф Делоржине!

Иван - Сиз де онъа къаршулыгъыны гузель яптынъыз. Насыл онынъ озенгилеринден сиз оны фырлаттыгъынъыз киби, бир кунь бир гидже олю киби тёшекте ятмыш. Эйи олурса андже.

Альбер - Ойле исе де, кене онынъ бир зарары ёкътыр. Венецианский кокюслиги мукеммельдир, лякин кенди коксю онъа бир пара этмез. Ве дигерини кендине сатун алмаз. Ничюн орада икен, мен онынъ узеринден башлыгъы алмадым! Герцогдан ве ханымлардан манъа айып олмамыш исе, мен алырдым. Огъурсыз граф!

О, меним башымы парламыш олса, манъа бундан эйи иди. Ве манъа эльбисе (урба) да лязим. Сонъки дефада джумле пехливанлар атлас ве къадифе рубалар кийинюп бурада отурмыш идилер. Мен исе ялынъыз зырхым (демир урбам) иле герцогын софрасы башында идим.

Куреште тесадуфен булундыгъымдан мен кенди ми магъдур (хакъсыз) косьтердим.

Ама бугунь не сёйлердим? Ах, факъырлыкъ, факъырлыкъ! Насыл къырыор юреклеримизи?

Делорж кендининъ агъыр мызрагъыле башлыгъымы делюп ве янымдан шагъырдап кечтиги вакъыт, мен де ялынбаш олдугъым халда атымы (Эмирими) тешюп ель киби учтым. Ве герцогны та йигирми адым кериле быракътым., санки бир кучюк чоджугъы киби. Шу вакъытта джумле ханымлар аягъа калкътыкълары киби, Клотильда да кендиси юзюни къапаюп багъырды, ве хэп менадилер (мендиллер, явлукълар) меним шеджаатымы (къараманлыгъымы) алгъышладылар. Шу вакъытта хич кимсе меним такъатымы ве джесюрлигиме фикир иттилерми!

Мен о сакъатланмыш башлыкъ ичюн акълымы чылдырдым.

Джесюрлигим не манада олды? Факъырлыкъ!

Ойле я! Бабам иле бир ханеде отурдыгъымызда онынъ сараплыгъы манъа сирает итмиш (юлккъан). Кучъ бир шей дегиль. Насылдыр меним заваллы атым?

Иван - О хэп хастадыр. Ве сизе даха оны минмек мумкюн дегильдир.

Альбер - Ойле исе олмады, дигер бир тору ат алырым, ойлесини уджуз вериюрлар.

Иван - Уджудыр ама, бизде пара ёкътур ки.

Альбер - Масхара Соломон не сёйледиди?

Иван - О сёйлиюр ки, бир даха сизе рехинсиз (одюнч), къарз пара вермиеджек имиш.

Альбер - Рехинми! Я, мен рехни нереден буладжакъым?

Иван - Мен де ойле дедим.

Альбер - Я, о не сёйледиди?

Иван - Омузларыны къысыюр.

Альбер - Я, сен меним педеримин сервет (зенгинлик) сахиби ве кендиси де яхуди киби олдугъыны ве мен исе, эрте-кеч бу мираса наиль оладжакъымы сёйлее идинъ.

Иван - Мен огъа сёйледим.

Альбер - Я, о?

Иван - Омузларыны къысмадан маада бир ший.

Альбер - Не де мусибет!

Иван - О кендиси келеджек.

Альбер - Аман, Ярабби шукюр. Мен ондан бир ший алмайындже быракъмам.

(Къану чалыныюр)

Ким о?

(Яхуди Соломон ичерие киришор)

Яхуди - Бенденъиз.

Альбер - А, достум! Огъурсыз яхуди, хурьметли Соломон, буторынъыз ичерие. Мен шойле ишидиюрым ки, сен къарз пара вермеге ишанмыорсынъ?

Яхуди - Ах, иззетлю пехливаным, емин идерим сизе ки, мемнюним, догърусы, идемиюрым.

Парайы нереден алмалы? Мен хэп кахраманлара ярдым иде-иде текмиль харап олдым. Кимсе борджуны вермиюр. Сизе риджа итмее кельдим. Хич олмаз исе бир парчасыны веремезмисинъиз?

Альбер - Шашкъын! Эгер менде пара олса, хич сенинъ иле огърашырмы идим? Етер. Инатлама меним севгили Соломоным. Алтун вер, узеринъи ахтармадан эввель, юз дане.

Яхуди - Юз данеми! Юз алтуна мен не вакъыт малик олмушым?

Альбер - Динъле, кенди достларынъы мушкюлю вар икен, оны санъа къуртармамакъ айып дегильми?

Яхуди - Емин идерим сизе

Альбер - Артыкъ етер. Сен рехинми (одюнчми) истиюрсынъ? Бу насыл шашкъынлыкъ! Мен санъа рехин оладжакъ не верейим? Джанымымы? Меним рехин вереджек эшьяларым (шейлерим) олса, чокътан сатардым, ёкъса бу сёйледиклерим санъа азмы, копек?

Яхуди - Сиз сагъ икен, сизин сёйледиклеринъиз чокъ замана етер, ве корюнмеен хазине къапуларыны тылсым киби сизе ачар ве сиз де онлары мен факъыр яхудие верюп де терк-и-хаят идсджек (омиюринъизден кетеджек) олсанъыз, мааз-Аллах (Аллах сакъласын) онлар да меним элимде денъизе атылмыш къасе анахтарына бенъзер.

Альбер - Хэнуз (энди) педерим (бабам) менден сонърамы яшайджакъ?

Яхуди - Ким бильсун? Омрюмизин муддети бизе намалюмдир: Сабах хаятга олан генчи акъшам вефатга бели букюльмиш дёрт ихтияр дефине котюриюрлар. Барон сагъламдыр бельки он, он беш, йигирми беш, ве бельки де отуз сене яшар.

Альбер - Сен ялан сёйлиюрсынъ, яхуди! Отуз сенеден мен элли яшына келеджем, ве шу заман мен парайы не япа билирим?

Яхуди - Парайымы? Пара хэр заман ве хэр яшымызда бизе лязим олур. Генч адам парайы, кендине хэр шейи битирен хызметкяр булыюр да, кыызгъан-маяракъ кенди ишлеринде къулланыюр. Ихтияр адам исе, онлары гуя кендининъ садыкъ досту занн идерек, козюнинъ нуру киби сакълыюр.

Альбер - О! Бабам онларын не достлугъыны кориюр, не де хызметкярлыгъыны, бельакис (аксине) онлары бир такъым кибар (буюк) эфендилер сырасына къойыюр да кенди де онларын хызметинде булуныюр ве насыл чалышыюр! Араб эсири киби, зынджырланмыш копек киби. Согъукъ сув ичерек, къатты экмек (отъмек) парчаларыны кемирюп ве бутюн гидже уюмаюп хавлап кезиюр. Алтунлар исе сандыкъта рахат-рахат юкълаюрлар. Сабыр эт! Не заман олса да, онлар меним элиме кечер. Ве меним ишиме ярар. Уюмадан вазгечерлер.

Яхуди - Ойле я! Бароннынъ дженазесинде паралар козь яшларындан зияде акъар. Иляхи! Тезден бизе мирас вер!

Альбер - Аминь!

Яхуди - Мумкюн олса.

Альбер - Недир о?

Яхуди - Мен шойле занн иттим ки, дигер бир чаре булмакъ мумкюндир

Альбер - Насыл чаре?

Яхуди - Меним бильдигим ихтияр факъыр эджзаджы (аптекарь) яхуди вар.

Альбер - Сенинъ киби бир матрабазмы (одюнч бериджими), ёкъса бираз инсафлымы?

Яхуди - Хайыр (ёкъ), пехливаным! Товий дигер бир теджаретле мешгульдир. Ойле тамлалар теркип идиюр. Шакъасыз ве баис (себеп олгъан) хайреттир ве насыл да инсана тесир идиюрлар.

Альбер - Онлары мен не япмалыйым?

Яхуди - Бир къаде суя. Учъ тамласы къяфи. Хич бир дамы ве ренки дуюлмаз. Инсан хич бир агърысыз санджысыз ве юреги буланмадан терк-и-хаят идиюр.

Альбер - Сенинъ бильдигинъ ихтияр зехэр сатыюрмы?

Яхуди - Окъ зехэр де.

Альбер - Насыл ший? Къарз пара ерине сен мангъа

ики юз кьаде зехэр теклиф идиормысын? Кьадеси-не бир алтун, ха! Ойлеми?

Яхуди - Сиз истер исенъиз, манъа кулюнъиз, хайыр. Мен истедим Бельки сиз Мен бароннынъ эджели кельмиштир дие занн иттим.

Альбер - Насыл! Бабамы зехэрлемекми?! Ве хэм огьлунамы сёйлемеге джесарет иттинъ!!! Иван! Тут шуны. Сен манъа сёйлединъми? Билиормысынъ кяфир яхуди? Копек! Мен сенинъ шимди ахырын кьапусына астырырым!

Яхуди - Кьабахатлыйым! Афу идинъиз, мен сизе лятифе иттим.

Альбер - Иван, йипи кетюр!

Яхуди - Мен мен лятифе иттим сизе, ве мен сизе пара кетирдим, эфендим.

Альбер - Деф ол, копек!

(Яхуди отеден чыкъыюр)

Иште, бабамын саранлыгъы меним башыма не халлар кетирюр! Яхуди манъа насыл теклифлере джесарет идиюр! Манъа бир кьаде шарап вер! Меним джем (бутюн) вуджудым титриюр. Иван, лякин манъа пара лязим. Вар, кьавуш хаин яхудининъ аркъасындан, ал шунынъ алтунларыны. Тур, дивиди (мереккепни) вер де шу хилекяра бир тезкере язайым. Шу хайинни бир даха бурая сокъма Ха! Ёкъ, кетме, онынъ алтунлары зехэр кьокъумыштыр кенди киби. Мен шарап истемиштим.

Иван - Бизде шараптан бир кьатра ёкътур.

Альбер - Я! Ремоннынъ манъа Испаниядан хэдис ёлладыгъы шарап?

Иван - Мен онынъ сонъки шишесини акъшам хаста демирджие котюрмиштим.

Альбер - Ха! Хатырымда, билиюрым Ойле исе, сув веринъиз. Не фена яшайыш! Хайыр, анъладым; герцогдан бир чаре арамая китейим. Варуп анълатсунлар бабама. Манъа алтында догъуп яшаян сычан киби дегиль, мени огьлу киби бакъсын.

Иккинджи перде

(Килер ве махзен (бодрум) кьапусы)

Барон - Хилекяра, ве ховардалыкътан кезен бир кьа-

дын иле корюшмейи беклесен ве онынгле алданмыш бир шашкын генч киби, мен де бутюн кунь гизли магъазада олан хакъикъатлы сандыкъларыма наиль олмакъ дакъикъасыны бекледим. Бу не саадетли кунь! Бугунь алтынджи сандыгъыма (алтунле даха толмамыш) топладыгъым алтундан бир авуч даха къояджагъым. Бу аз олса, чокъу аздан догъар.

Мен бир китапта окъумыштым ки, падишахын бири кенди аскерлерине косътердиги бир ере бирер авуч топракъ кетирмелерини эмир итмиш.

Бу авуч иле топланан топракълардан ойле бир юксек тёпе олмуш ки, падишахын бунынъ узеринде отуруп этрафлара беяз чадырлар толмуш чёллери, ве узеринде гемилер ялдаян денгизлери темаша идиюрмыш. Шунынъ киби къазандыкъларымы мен де авуччыкъ-авуччыкъ оларакъ бурада (подвалда — О.З.) топлаюп кендима бир юксек тёпе яптым. Онынъ узерине чыкъаракъ, кендимин тахт-и-табийестимде оланлары мен де темаша иде билюрдим. Манъа таби олмаян не вар? Отурдыгъым ерден дивлер киби дюньяе хукюм иде билюрим, истедигим аныде къоджа биналарым олур ве меним алий ве буюк багъчаларыма хурийлер топлануп сюрю иле шадлануп кезерлер, перилер де кенди борджларыны манъа кетирирлер. Сербест ве истидатлы джан фикирли — хэп манъа чалышыюр. Уйкъусыз эмерте фазилетле, ихтирам иле меним хэдиеми беклерлер. Багъырдыгъым киби къоркъакъ ве итаатле къана буланмыш бир залым огюмде тиз чёкер. Козюме бакъуп эмир идеджегими анылар. Бутюн дюнья манъа итаат идиюр. Меним итаатым кимсее ёкъ. Мен джумле мурадларыма наиль ве рахатым. Мен кенди къадрими билиюрим. Манъа бунлар да етер

(Кенди алтуналарына бакъыюр)

Гальба аз, не къадар инсанларын гъайретиле, козь яшыле, хайыр, дуасыле, гъафлетиле беддуасыле (гъамы иле) ве даха нидже тюрлю халлар иле мейдана кельмиштир. Бурада къыйметли эски алтунар да вар. Иште, бугунь манъа бир тул къадыннынъ кетирдиги. Эввелькиси кунь бу къары бутюн кунь пенджере огюнде тиз чёкюп агълаяракъ, учь чоджугъыле ориюр иди. Ягъмур ягъмагъа башлады. Токътады. Кене де ягъды. Бу къары хич еринден къымылдамады. Мен оны

орадан деф иде билирдим. Лякин къоджасынынъ борджуны кетирдиги акълыма кельди. Ярын хапете ятмая истемемиш.

Я бу? Буны манъа Тибо кетирди. О тенбель хилекар буны нереден алмыштыр? Эльбетте, бир ерден огъурламыштыр (хырсызлагъандыр). Лякин гидже дагъда буюк ёлда икен Ойле я! Меним бурада сакъладыгъым алтунларын ёлуна акъыттыгъым къанлы козь яшларым ве тектюги терлерим эгер ерин алтындан бир аныде юкъары чыкъаджакъ олса, кене бир туфан зухур идерди, мен де бу азиз, бу севгили сандыкъларымын янында гъаркъ олурдым (богъулыр эдим). Вакъыт олды.

(Сандыкъларын ачмая истиюор)

Мен сандыкъларымы ачаджакъ заманда, мени бир атеш къапльюор вуджудымда бир титреме хасыл олыюор. Аджеба, къоркъумы? Уф, хайыр, мен кимден къоркъаджакъым?

Янымда къылычым хазыр турыюор. Алтунлардан та раф о джевап виреджектир. Уф, юрегими бильмедигим бир шей сыкъыюор.

Хэкимлер сёйлиюорлар: Ойле бир инсанлар вар имиш ки, оледжек вакъытта, кендилеринде бир сефа яхут бир севинчлик булуныюор имиш. Мен анахтары элиме алуп килиди ачмакъ истедигим заманда, шунлар киби менде дахи бир сефа ве бир севинчлик хасыл олыюор. Къоркъу иле сефа икиси бир ерде.

(Сандыкълары ачыюор)

Иште, меним саадетим! *(Паралары сандыгъына къойыюор)*. Китингиз инсанларын джумле ишлеринге ве мешакъатларына чалышуп, дюньяйы кезюп, долаштыгъынъыз етер, куньдюзлери юксек кок юзюнде рахат рахат уюян йылдызлар киби сиз де бурада рахат олунъыз. Такъатынъызы топланъыз.

(Сандыкъларыны ачуп)

Мен бугунь кендима бир буюк зияфет япмакъ истиюорым. Ве хэр бир сандыгъымын огюнде бирер чыракъ якъаракъ, онларын арасындан кунеш киби парылдаян алтун обаларыны сейир идеджегим.

(Чыракълары якъуп сандыкълары сырассыле ачыюор)

Мен буюк бир падишакъым! Бакъ, насыл тылсым киби парылдыюорлар, бу алтунлар манъа табиийдирлер.

Меним девлетим буюктир, меним бахтиярлыгъым бунда! Рагъбетим (арзум) ве саадетим — хэп бунынъледир. Мен буюк бир падишахым! Лякин менден сонъра бунлара хахим ким ола биледжектир? Меним варислеримми? Акъылсыз, хайляз (ярамаз), диване чоджукъ! Ховардалыкъта (кейфине коре) кезен эдепсизлерин башы! Олюдюгим киби, бурая къонар. Бу тильсиз ве миосеккин (сакин тургъан) сандыкъларын башына чёксе керектир. Олюмин янындан анахтарлары огъурлаюп, бир такъым ачкъозлер иле келиюп севинерек, сандыкъларымы ачар.

Алтуналарым онынъ делик-тешик джебине сув киби къуйылуп тёкюлир. Бу мубарек ве мукъаддес сандыкъларымы парчалар ве падишахларда олан гузель къокъулы ягълар иле ерлери биле тоюрыр. Бу параларын харабына чёкер, не хакъ узьре? Аджайип, бунлары мен хич бир захметсизми къазандым? Бунлар курек иле топланмыш киби къолайлыкълемеи топланыр? Ким билир ки, мен бунлары не къадар къайгъы-къасеветле гидже ве кунъдюз уюмаяракъ, емеюп-ичмеюп джем иттим (топладым)?

Меним юрегиме не къадар ёсун битюп сары сув толдугъыны бельки огълум сёйлер, хич бир шиё хош олмадыгъымы ве намусымда мени асла рахат итмеништир. Ай, намус! Йыртыджы джанавар, юрек хырпалайыджы, ах, намус усандырыджы дост, бордж верен ахмакъ. Эй, сихирбаз (тылсымджы). Эй, санясыны (иджадыны) зульметте (къаранлыкълта) быракъан, къабирлери къарыштыран, мевталары булаян. Хайыр, иптида (башта) кендинъе сервети чалышуп, къазануп бул да, сонъра корюриз.

Заваллы къанынъы, теринъи акъызуп булдугъынъ сервети дагъыттыгъа джесарет идермисин?

О дегерсиз, ляйыкъсызын назарлардан магъарайы гизлемеге мен къадар олсам да, эгер мезардан чыкъуп къарагъл киби кольгем иле сандыгъымын узеринде отыруп да инсанлардан хазинеми бугунъки киби сакълая билъсем!

Учюнджи перде

(Сарайда. Альбер иле герцог)

Альбер - Инанынъыз эфендим. Мен факъырлыгыы ве зюгюртлик (акъчасызлыкъ) белясыны чокъ вакъыт чектим. Эгер хадден (сынъырдап) таджавуз дегиль исе (кечмеген олса), затынъыз меним шикъяетими ишидемездинъыз.

Герцог - Мен инанынъорым, инанынъорым хурметлю пехливаным, нихает дереджеде захметте олмаз исенъыз, педеринъизи (бабанъызны) айыпламаз идинъыз. Ойле уйгъунсызлыкълар азмы Рахат олунъыз, бабанъызы тенхаде насихатларым. Мен оны беклинъорым. Чокътандыр корюшмедигимиз. Ихтияр педеримин досту имиш. Чоджукълыгъымдан бери хатырымдадыр ки. мени кенди атынънъ аркъасына миндириюп гъает агъыр чанъа бенъзер демир башлыгъыле орътерди. (Пенджерее бакъаракъ). Бу ким? О дегильми?

Альбер - Эвет, эфендим, одыр.

Герцог - Варынъыз обир одая корюнменъыз. Мен сизи чагъырырым.

(Альбер китиюр, барон кириюр)

Барон! Мен сизи сагъ ве селямет коръдюгиме гъает мемнуным.

Барон - Даветинъыз иле келе бильдигимден бахтиярым.

Герцог - Чокътан, барон, чокътан корюшемеден, сиз мени унутмадынъызмы?

Барон - Менми, эфендим? Мен шимдики киби билинъорым. Ве сиз пек шенъ ве шаз (шад) чоджукъ идинъыз. Манъа рахметли герцог хэп Филипп диюрды (даима мени Филипп /дие/ чагъырыюрды). Сен не сэйлиюрсынъ? Ха? Йигирми сенеден сонъра сен де, мен де бу чоджугъын янында ахмакъ олурыз. Сизин андынъызда диеджегим.

Герцог - Биз шимди достлугъынъызы бакъалым. Сиз меним сарайымы унуттынъызмы?

Барон - Ихтиярым мен шимди, эфендим, сарайда мен не япа билирим? Сиз генчсинъыз, турнирлер ве байрамлар севиюрсынъыз. Мен шимден сонъра онлара ярамам. Дженап Аллах бир мухаребе (дженк) косътерсе, мен хазырым. Къалтыраяракъ ата бир даха

мине билирим. Сизин ичюн эски кылычым кылатгы-
раян эллериме бираз кыуввет верир.

Герцог - Сизин гыйретингыз, барон, бизе малюм-
дир. Сиз меним ихтияр педеримин досту идингыз. Пе-
дерим сизе рагъбет идер иди. Мен сизи даима садыкъ,
шеджаатлю (кыараман) бир пехливандыр диюрдым.
Отуралым. Барон, сизде чоджукъ вармы?

Барон - Бир огълум вар.

Герцог - Ичюн мен оны бурада коремюрюм?
Сизин сарайда джанынгыз сыкылынюр, лякин онъа
бизим янымызда булунмакъ шанына ве яшына коре
мунасиптир.

Барон - Меним огълум кибарие яшамагъы ве дже-
миетлерде булунаракъ эхбаблар (достлар) иле корю-
шип кыонушмагъы севмиюр. О кийик ве серт табиат-
лыдыр, тавшан яврусы киби даима сарайнынъ этра-
фында дагъда долашиюр.

Герцог - Эйи дегиль, кийик оладжакъмы, биз оны
чабик шеньликлере, баллара, турнирлере алыштыры-
рыз. Сиз оны манъа ёллангыз, шанына коре масраф-
лыкъ пара верингыз. Сиз чехренгизиди денгиштири-
юрсынгыз. Ёлдан ёрулмыш олмалысынгыз, ихтимал-
дыр?

Барон - Эфендим, мен ёрулмадым, лякин сиз ме-
ним юрегими буландырыюрсынгыз. Мен сизе гонъ-
люмде оланлары сёйлемее истемииюрдым, лякин сиз
мени огълумын хакъкында сизден гизлемее исте-
диклерими шимди мени сёйлетмее меджбур идиюр-
сынгыз. Эфендим, онынъ бедбахтлыгына биле къад-
ри ёкъ, не меним мерхаметиме, ве не сизин дикъкъа-
тынгыза лаяыкътыр. О, кенди яшлыгыны буюк фена-
лыкъта ве хайлязлыкъта кечирииюр.

Герцог - О, барон, онынъ ичюн ки, ялынгыздыр.
Ялынгызлыкъ ве бошлукъ генчлери гыйып идиюр. Сиз
оны манъа ёллангыз, ялынгызлыкъта олан табиатла-
рыны унутыр.

Барон - Афу идингиз мени, догърусы, эфендим, бун-
лара хич разы оламыюрюм.

Герцог - Ичюн я?

Барон - Азат идинъ ихтияры?..

Герцог - Разы олмадыгын себебини сорииюрюм?

Барон - Огълума мен даргыным.

Герцог - Не ичюн?

Барон - Фена бир кьабахаты ичюн.

Герцог - Асыл кьабахаты недир сёйленгыз?

Барон - Быракъынгыз, герцог.

Герцог - Бу пек тааджипли бир ший! Ёкъса онынъ ичюн сиз уганыорсынгыз?

Барон - Эбет айып.

Герцог - Не япты о?

Барон - О. О, мени ольдюрмее истеди.

Герцог - Ольдюремекми? Ойле исе, оны мен махкемее веририм кьатиль киби.

Барон - Джаныма кьаст итмек истедигини билюр исем де, исбата кьалкышмыорым. Манъа не яптыгыны билюр исем де..

Герцог - Насыл?

Барон - Чалуп-чырпыдыгыны!

(Альбер одая атыларакъ)

Альбер - Барон, сиз ялан сёйлиорсынгыз?

Герцог - *(Бароннынъ огьлуна)* Бурада сен не япыорсынъ?..

Барон - Сен бурадамы! Сен, сен манъамы сёйлиорсынъ! Сенинъ хаддинъ бармы бабанъа бойле лакъырды этмеге, мен ялан сёйлиормыйым, (эм) бу эфендининъ хузурындамы?.. Манъа, манъамы Зира шимденгеру (шимдиден сонъ) пехливан дегилем мен?

Альбер - Сиз яланджысынъыз!

Барон - Ве кокте даха корюльмеди, Иляхи Ярабби! Буны кьалдыр да бизим давамызы фасл эт (боль), кылыч.

(Кьолчагъыны ере атыюр, огьлу да аджеле аларакъ)

Альбер - Тешеккюр идерим. Иште, бабамын манъа ильк хэдиеси!

Герцог - Мен не кориюрым? Меним хузурымда нелер вакъи олду? Эвлят иле ихтияр педерин чатышмасына бакъ! Насыл кунъде манъа вердилер герцог лагъабыны.

Сус акъылсыз. Ве сен де кьаплан яврусы! Етер (огьлуна) быракъынгыз оны, верингыз манъа кьолчагъы.

(Элинден аларакъ)

Альбер - (Бир тарафа чекилюп) Языкъ!

Герцог - Тырнакъларыле насыл яралды? Хайван! Китингиз, козьлериме бакъмая джесарет итменгиз,

чагырылмайиндже къащар бир даха сизи бурада корь-
мийим, кельменъиз.

(Альбер китиор)

Сиз бир бедбахт *(бахтсыз)* ихтиярсынъыз, сизе
айыш дегильми?

Барон - Эфендим, афу идинъиз.. мен аякъта тура-
мынорым.. тизлерим чёкиортюшеджегим, сыкъылы-
юрим!.. Байылдым!.. ... Нереди анахтарларым! Анах-
тарларымы? Меним анахтарларымы?

Герцог - О кечинди! Ярабби! Къоркъунчлы заман-
лар, къоркъунчлы юреклер!..

Сонъ.

*(Пьеса иле багълы араштырма ишлерини кечирген,
аран уруфатындан кириллджеге транслитерациясыны
яккъан ве глоссарийлерни азырлагъан санатшынаслыкъ
кандидаты, доцент Севиль Керимова).*

**Джемиле
СУЛЕЙМАНОВА,**
ТМУ къырымтатар
эдебияты
кафедрасынынъ
оджасы

«ДЮНЬЯ ТАРИХЫНДА МЕШУР ОЛГАН ТИМУРНЫҢ ШАХСИЕТИ ДЕГИЛЬ ДЕ, АДЫ ВЕ ОНЫҢ ТОПЛАМ (СОБИРАТЕЛЬНЫЙ) ОБРАЗЫ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫҢ «УЯНУВ ДЕВИРИ»НДЕН БАШЛАПА ТА 1920-ДЖИ СЕНЕЛЕРГЕ КЪАДАР КЪАЛЛАП АЛГАН ЗАМАНДА РАСТКЕЛЕ.»

**КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДА
ТИМУРЛЕНГ ОБРАЗЫНЫҢ
ПЕЙДА ОЛУВ СЕБЕПТЕРИ**
(XIX асырнынъ сонъу – XX
асырнынъ биринджи чериги)

Къайд этильген мевзугъа мураджаат этмекни И. Бунинининъ «Тимурленг» эфсанесини окъуп чыкъкъан сонъ ляйыкъ корьдик. Эфсанеде эски койининъ къавесинде къадимий бир къарт сазыны чалып, тюркюсини йырлап, кельген мусафирлерни эглендире. Къаwege айланган мусафирлер бу тюркюни эшитип, кимиси айретте къала, кимиси тошонджеге далып, апансыздан козьлерини торландыргъан козьяшлардан сакъынмайып гъайыпларгъа яныкъ, кедер ве кечмиштен толайы асыл олгъан гъурур дуйгъуларыны ис этелер. Бу кедер ве гъурурнынъ манасы исе йырлангъан сёзлерде сакълы эди: «О, Тимурхан, говорила песня, не было в подлунной отважней, счастливей и славнее тебя, смуглоликий, огнеглазый — светлый и благостный, как Гавриил, мудрый и пышный как царь Сулейман!» (О, Тимурленг, дей эди йыр, ер юзюнде сенден де зияде батыр, сеадетли ве шевкетлиси ёкъ эди, эсмери юзью, атеш бакъышлы — Джеб-раиль киби ве мудждели султан Сулейман киби).

Къырымтатар эдебиятында XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ биринджи черигинде язылган эсерлерини козьден кечирир экенмиз, тарихий шахыс олган Тимурленгининъ (бойле шекильни А.Кабаклы «Тюрк эдебияты» китабында къуллаанган) образына сыкъ-сыкъ расткелемиз. Бу девирде иджат эткен язьджы ве шаирлеримиз тарихтаки Тимурнынъ образыны эсернинъ гъассини даа толу ве терен ачмакъ ичюн кирсеткенлер, меселя, И. Гаспринский, А. Гирайбай, Б. Чобан-заде, А. Къадри-заде, А. Одабашнынъ назм ве несир эсерлеринде корьмек мумкюндир. Кимер муэллифлер акъсакъ Тимурны (бойле шекильни И. Гаспринскийнинъ «Дар уль-Рахат мусульманлары» романында расткетирдик) атта эсернинъ баш къараманы оларакъ косьтердилер.

И. Бунининъ эфсанесинде исе Тимурленг халкъ агъыз яратыджылыгынынъ жанры олган тюркюннинъ къараманыдыр.

Земанвий тарих илиминде Тимурнынъ тарихий шахсетине ве аркетлерине чешит-чешит ве къапакъаршы къыймет кесиле. Базы тарихчылар менфий, базылары да мусбет шахыс оларакъ косьтерелер. Озьбекистанда Тимур бугуньде миллий къарамандыр.

Ишбу, теклиф эткен, ишимиздеки макъсадымыз тарихий шахыс — Тимургъа къыймет кесмек дегильдир. Ялынъыз бу шахысны къырымтатар эдебиятындаки бир сыма оларакъ косьтермектир. Бу меселени айдынлатмакъ ичюн бираз тарихкъа далмакъ лязим.

Къырым ярымадасынынъ тарихындан белли олгъаны киби, Русие оны запт этип алгъандан сонъ, дюнья харитасында бир девлет ёкъ олды. Бу вакъиа саесинде ярымадада яшагъан халкънынъ такъдири буюк бир фаджиагъа огъратылды.

Бунынъ нетиджесинде, ерли халкъ тарафындан душманнынъ сиясетине меджбурий бойсунувы онынъ омюринде бир сыра глобаль денъишмелерге ёл ача, булардан: топракъ статусы денъише ве топракълар кельмешек зенгинлернинъ шахсий мулькюне кече башлай, ерли халкъ исе топракъсыз къала (1). Джемиетте диннинъ туткъан ери ве дегери денъише, яни даа дюнь душман олгъанлар бугунь укюмет башына кечип, озьлерине ят корюньген диннен багълы меселе-

лерни кенди нокътан-назарларындан чезмеге тырышалар (2). Арбий кучьлер де энди душманнынъ ордусында ве душманларнынъ менфаатлары огърунда курешмели эди.

Янъы укюмет тарафындан миллий тасильге хусусий дикъкъат айырыла. Шубесиз, бойле дикъкъатнынъ макъсады миллетнинъ темельташы олгъан маарифни олдукъча асабийлештирмек эди. Буларнынъ эписи миллий седжиемизни (менталитет), дюньябакъышымызны зайыфлатты. Халкънынъ яшайышы ойле кергинлеше, земберек (пружина) ойле сыкъыла ки, чаресизликни сёкмек ичюн ёллар араштырмалы эди. Белли тарихчы Л. Гумилёв къулангъан терминнен айтаджакъ олсакъ, пассионар къувет (3) топланды ве халкънынъ арасындан акъыллы, идракли, басиретли, меселени кунъ-эвель коребиледжек яшлар кенди фаалиетлерини тасильге, миллетнинъ айдын истикъбалине феда этмеге азыр чыкътылар.

1850 - 70 сенелерде онларнен яш йигитлер чет иллерге: Тюркие, Алмания, Мысыр, Франса ве дигер мемлекетлерге бильги арттырмакъ макъсадынен кетелер. Илим алмакънен берабер Къырым генчлери дюньядаки буюк сиясетни огренип, дигер миллетлернинъ аятынен таныш олалар, янъы гъаелер, арзунитлер иле Ватанларына къайталар.

1893 сенеси илим дюньясында, тюркшынаслыкъта гъает меракълы ве дегерли кешфият (открытие) алемни тепрендирди. Данимаркалы алим Томсен къадимий тюрк языларыны окъуй бильди. Кене шу йыллары рус алыми Радлов буюк «Тюрк Лугъатыны» азырлай. XIX асырда франсыз шаркъшынасы Leon Cahun «Асия тарихына кириш» адлы китабында тюрклернинъ кечмишинден дегерли адиселерни ачыкълай. Бу адиселер джемиси тюркий миллетлер ичюн янъы догъув девири оларакъ бельгиленди.

Шу сырада Русие империясында яшагъан ве дигер тюркий халкълар ичюн де къайд этильген вакъиялар пек тесирли олды, чюнки тамам XIX асырнынъ орталарында тюркий халкълар мутхиш ичтимайисиясий борандан эзильмекте эдилер. Бойлеликнен, анъылгъан пассионарлыкъ энергиясы озь хусусиетлерини косътере башлай. Мешур оджамыз адландыргъан «Русие мусульманлары»нда (шимдики кунъде

бойле сѣз бирикмеси башкъа мана ташый) миллийлик дуйгъулары пишкинлеше ве негидже оларакъ миллий идеологияны тешкиль эте (4) (Э.Измайлов «Идеология угнетѣнных» ГК 2000 г. № 50).

1908 сенеси Тюркиеде де фикир инсанлары арасында Тюркие девлетини сакълап къалмакъ макъсады иле янъы гъаселер, ёллар араштырыла. Къатты мевамыны (позиция) джояткъан Халифат ичюн ислямджылыкъ гъаеси стерли къувет берип оламайджагъы белли ола башлай. Тюркиеде XX юзйыллыкънынъ башларында ислямджылыкъ гъаесинен бир сырада тюркчилик гъаеси инкишаф эте.

Эгер Тюркиеде тюркчилик идеологиясынен девлетни сакълап къалмакъ, миллетни бирлештирип гъайрыдан илериге ёл косьтермек макъсады олса, Кырым муневверлери тюркчилик гъаесиле Русиеде яшагъан айры-айры тюркий къавмлар сырасында олгъан къырымтатарларны буюк «тюрк-татар» халкъынынъ байрагъы астында бирлештирип, энди баягъы асабийлешкен ве дагъылгъан къавмларгъа тазе нефес бермек ниетинде эдилер. Русиеде яшап иджат эткен тюркий халкъларнынъ илери кеткен зиялылары И.Гаспринский, Ю.Акъчора, С.Макъсуди, дин адамлары Ш.Марджани, К.Насири, М.Бигиев, Н.Челебиджихан ве дигерлери чаресизликте къалгъан халкъына айдынлыкъкъа догъру ёл костериджи ышыкъ олдылар.

XX асырнынъ башларында тюркий халкъларда артыкъ миллий идеология бир усулгъа келе. Белли олгъаны киби, бу халкъларнынъ миллий идеологиясы учъ амилден ибареттир: ислямджылыкъ, тюркчилик ве миллетчилик. Биринджи ве экинджи амилдерге токъунмайып миллетчилик амилинде тафсиятлыджа токъталайыкъ. Къайд этильген анълам халкънынъ шуурыны, анъыны янъы дереджеге котерильгенининъ косьтергичи олып къавм (этнос) миллет дереджесине къадар инкишаф этмесининъ исбатыдыр.

Вуджукъа кетирильген миллий идеология халкъны азатлыкъкъа, медений инкишафкъа, акъ-укъукъларыны кенди эллерине кечирмек ичюн курешке азырламалы эди. Бу енъишлерни эльде этмек ичюн халкъкъа ве бахусус яш несильге миллий тербие аш-

лап, Ватангъа федакяране севги, джемистиниъ бир къысмы оларакъ шу джемистке нисбетен месулистлик дуйгъуларны уяндырмакъ лязим эди.

Осеяткъан несильде кенди тарихы, кечмишке нисбетен гъурур дуйгъысы тербиелемек асыл макъсаттан бири эди. Къайд этильген ис-дуйгъулар тюркий миллетлер ичюн янъы бир шей дегиль эди ки, тек сонъки 150 йыл дживарында ер алгъан сиясий вакъиялар — вахшийджесине баскъы ве эскенджелер астында къалгъан яшайыш бу дуйгъуларны асабийлештирди, миллий анъ зайыфлады. Миллий гъурур къадимий тюрк аскери ичюн онынъ дженкяверлигинен берабер къавийлешкен олса, месулистлик ислямнынъ эсасларындан бири олса, тарихкъа кельгенде, тарих халкъ дюньябакъышынынъ асылы эди ки, халкъ тарихий вакъияларнынъ аркъа сокъакъларында дегиль де, алд мейданында кендиси иштиракчи ола эди. Тарих халкъ агъыз яратыджылыгында — эфсане, эртеге, дестан, масалларда къалып, халкънынъ рухуны косътере эди.

Бойлеликнен, олдукъча къыйметли, артыкъ ич бир вастанен денъиштирильмейджек адисе — несиллернинъ узюльмейджек багълары асыл ола. Ишбу багъларнен чокъ асырлы аят теджрибеси, аят билъгиси ве халкънынъ руху теслим этиле эди.

Теэссюф ки, индже рухий йипчиклер бугунге къадар эп зайыфлашмакъта, атта ёкъ олып кетмектелер. Юкъарыда къайд этильген ис-дуйгъуларны керек деджеге котермек миллий тербиенинъ вазифесидир. Миллий тербие — ичтимаий адиселерде догъгъан ихтияджларнынъ огге сюрюльмеси иле япыла-япыла алышкъанлыкъ алына кирген дуйгъуларгъа заманнынъ ихтияджына коре шекиль ве мундеридже берип къавийлештирмектир. Бунынъ ичюндир ки, ичтимаий илимлернинъ ярдымы олмадан миллий тербие алынып барылмаз, деп яза белли языджи, сиясетчи, тарихчы ве оджамыз Абляким Ильминъ озь макъалесинде (5). Шубесиз, тарих ве эдебият миллий тербиени гыдаландыргъан къуветли ярдымджылардыр. Миллетнинъ седжиеси (менталитет) о миллет беслеген тарихий гыдаларнынъ микъдарыле пропорциональ къуветлешир я да зайыфлашыр (6). «Уянув девиринде» иджат эткен зиялыларымыз тарих ве эде-

биятнынъ миллий тербие ичюн эмнети аныла-
гъанлар ве озь иджатларында бойле бошлукъны тол-
дурмагъа тырышкъанлар.

Дюнъя тарихында мешур олгъан Тимурнынъ шах-
снети дегиль де, ады ве онынъ топлам (собиратель-
ный) образы кырымтатар эдебиятынынъ «Уянув
девири»нден башлап та 1920-джи сенелерге къадар
къаплап алгъан заманда расткеле. Сонъки араштыр-
маларымызда бу сума фольклор эсерлеринде де бел-
ли бир ер алгъаны акъкъында малюматлар эльде эт-
тик, лякин бу материаллар теклиф этильген ишимиз-
нинъ мевзусы олмайып, келеджектеки айры тедкъи-
къларгъа мунасиптир.

Къоюлгъан месслени бельгилемек ичюн «Уянув де-
вири»нинъ шах эсерлеринден бири И. Гаспринский-
нинъ «Дар уль-Рахат мусульманлары» романындан
башламакъны лайыкъ коръдик. Бу романында эмир
Тимур акъкъында сёз чыкъкъанынынъ себеби илим-
табие (догъабилем), яни илимининъ яшайыш ичюн
файдасы ве бу, шубесиз, буюк файда дереджелери че-
шитлигининъ бахс этильмеси олды. Сечилип алын-
гъан парчада Гаспринский «Туркистанда» джогъра-
фик адыны къуллашып, умум мусульманлар акъкъында
фикир юрсеткендир. XIX асыргъа келип мусульман
халкълары маариф ве медениет дереджесинде баягъы
кери къалгъанлары къайд этилип, «Тимурленг зама-
ны ве, бахусус, огълу - Улугъбек заман — султанында
Самаркъанд илим ве фенун ве санайы джеэтлиринде
ильм-исляметин биринджи бельделеринден (мем-
лекетлеринден)» олганыны айта. Бу биринджиликнинъ
себеплерини анылатмакъ макъсадыле муэллиф бойле
фикирни беян эте: «Адындан анылашыладжагъы узь-
ре Тимурленгин топал ве акъсакълыгъы насаф (къа-
рышыкъ, пис) дюньяйы запт итмее мани олмамыш». Гаспринский Тимурнынъ заферлерининъ себеплери-
ни онынъ басирети (предчувствие) ве илиминде коре
ве, девам этерек, «Тимур басиретсиз, козьсюз яни илим-
сиз олмыш олса иди, дюньянынъ ярысына малик ола-
маз иди, джанль ве наданлыкъ (тербиесизлик) иле
фетихат (гъалебе) ве шеджаат (джесюрлик) бир за-
ман мейдана кельдиги ёкътыр».

И. Гаспринский романынынъ эсас гъаесини илим
ве маариф дюньясыны илери юрсетеджек, миллетни

яшатаджакъ къувет олгъаныны исбатламакъ ниети иле Тимурнынъ салтанатлыкъ заманына мураджаат эте. «Бир девлет я миллет хараб оладжакъ исе, энъ иптида илимсииз ве маарифсииз къалыр. Бу алда къош айваны киби, фехимсиизлениб (акъылсызланыш) озь башларыны озьлери узатыб туралар. Нишлесинлер ки, козьлери багълыдыр!»

И.Гаспринский айдын истикъбальни маариф ве ислямиеде корьмекте. Романнынъ баш къараманы Мола Аббас — «Маариф ве муневвер оларакъ, кема-лат ислямие (ислям бакъымындан инсаннынъ бильги ве ахлякъ гузеллиги) ве инсаниеге ашна» оладжагъына муэллифининъ шубеси ёкъ. И.Гаспринский эр анги укюметнинъ тюшкюнлигини, бербатлыгъыны зевкъ ве эгленджерге арткъачтан зияде берильмекте, илим ислямиетке нисбетен джеалетте олгъанында коре.

Романда мисаль оларакъ къулланылгъан эмир Тимурнынъ ады, онынъ султанатлыкъ заманы маариф ве ислямиет джеэтинден идеал шекилинде косьтериле. Муэллиф эсерде илим адамынынъ хусусиетлеринде токъталып, дей ки, «къыяс ве \имсаль\ илимнинъ буюк васталарыдыр. Эгер яш инсан илимни огренсе, тасили къувветли олса, басиретнинъ де саиби оладжакъ-тыр».

Бойлеликнен, И.Гаспринский романда ислям ве илимнинъ эмиетини анълатып, оларны къулланув васталарынен окъуйыджыны таныш эте, бунынънен берабер окъуйыджыгъа халкънынъ тарихындаки сымаларны хатырлата ве афызасына синъдире.

Экинджи муэллифимиз — А.Одабаш, онынъ 1918 сенеси «Миллет» газетасында «Къурултай къурулсын» серлевалы шири басыла. Эсерде татарлыккъа хас олгъан Къурултай къурулувы къануны тасвирлене. Вакъианынъ баш къараманы кене де тарихий шахыс Тимурдыр. Юкъарыда къайд этип кечкенимиз киби, акъыкий тарихий шахсиетине токъунмайып, муэллиф онынъ джыйма образыны косьтере. Эсернинъ баш къараманы — «Айтувлы Хан Акъсакъ Тимур» деп такъдим этиле. Айтувлы Ханнынъ аятындан бири-бирининъ мантыкый девамы олгъан адиселерни муэллиф усталыкънен джанландыра. Тасвирленген левхаларда Тимур мусульман «Танърыдан башкъа ич

бир кучьни бир чѣпке де саймагъан» дей, чюнки о шанлы мусульман татар аскери:

*«Шанлы ады кенъ коклерни яшындайын
чынълаткъан,
Къарт дюньянынъ тик башына буйругъыны
тынълаткъан...»*

Эсерде Акъсакъ Тимурны характеризлеген сыфатлар олдукъча мусбет: «къызыл кокион, болат юрегин, арслан юрегин, къарувлы Хан, ерни кочеринден салландыргъан» ве ил. Бунынънен берабер муаллиф Тимурнынъ заманыны ве замандашларыны тасвирлегенде, джемнетте пейда олгъан «хасталыкъларынынъ» аляметлерини къайд эте:

*«Чевресинде отургъанлар не айтмасын тапмайлар,
Эси сускъан, о не дейджек, къулакъ салгъан,
тынълайлар...»*

Джемнетте менфий аляметлернинъ пейда олув себеплери татарлыкынынъ баш китабы — Яса къанунларынынъ унутылып башлагъанындан себеп мейдангъа кельгени эсернинъ эсас гъаесидир. А.Одабаш баш къараманны Чингизлернинъ вариси олдукъыны косъ терип, Тимурнынъ олардан бир къач адым илери кеткенине дикъкъатны джелъп эте, дервиш мектеп кетирикен:

*«Улу Ханым, унутма ки сен де Танъры къулусынъ,
Хакъ Танърынынъ буйругъыны тутмагъа сен
борджлусынъ...», дей.*

Яни Тимур мусульманлыкыны къабул этип, ислям динини дюнья юзюне яйдырмакъ макъсадынен сеферлерге чыкъа. Эсерде эсас гъае оларакъ Тимурнынъ Шанлы татарлыкъ заманында укюм сюрген къанунлардан олгъан Къурултайлар къурмакъны догъру сайып, айны шу теджрибеге кене къайтмакъны ляйыкъ коре:

*«Тарханларым, бизге бунъа керек мытлакъ баш
эглек!..»*

*Беринъ давуш, орталыкъкъа давул урсын,
Эр бир якътан халкъ джыйылсын, бир кзурултай
кзурулсын!»*

Эльбет де, бу ширде Тимурнынъ образы идеал-
лештирилип тасвирленген. Абибулла Одабашнынъ
тасавурында Акъсакъ Тимурнынъ эдебий образы та-
тарларнынъ мазийини яхшы билген ве онъа буюк
уръмет иле янашкъан, акимлигинде олгъан халкънынъ
такъдирине месулиетлик иле бакъкъан бир шахыс
киби тасвир олуна, шаирнинъ кендиси яшагъан за-
манында актуаль меселелерни чезмеге ярдым эткен
характер чизгилери ашлана. Одабаш ватандашлары-
ны, халкънынъ тарихий теджрибесини буюк дикъкъ-
атле огренип, онынъле келеджегимиз огърунда фай-
даланмагъа чагъыра:

*«Онъа бир хат узаткъанда дервиш титрек къолуман,
«Унуттынъмы, аталарынъ кзурултайлар кзуарды,
Озю якъан ишлеричюн халкъ фикрини сорарды!..»
Хан буларны окъугъан сонъ чевре якъкъа бакъынды,
Лякин дервиш бир сыр болгъан, ерге синъип
кеткендай.»*

*Иште, бугунъ диванында Хан бу хатны тюшине,
Джынъгызларнынъ кзурултайы келе козю огюне!..»*

Эдебиятымызда озюнинъ ватанперверлик ве мил-
летсеверлик гъаелеринен белли олгъан А.Гирайбай
да, Тимурнынъ эдебий образыны иджадында кулан-
гъан шаирлерден биридир. 1920 сенеси язгъан «Къаль-
бимнинъ давушы» шииринде муэллифининъ атешин
кальбинден чыкъкъан мергин сёзлер, окъуйыджынынъ
юрегинде силинмез излер къалдыралар. Шиирнинъ
биринджи сатырында Тимурнынъ адыны расткети-
ремиз:

*«Бизим Шаркънынъ арсланлары, Джынъгыз,
Тимур уллари,
Къарт дюньягъа давур саргъан, Танърыннынъ урь
кзуллари.»*

А.Гирайбай бу шииринде озюни ве ватандашларыны Джынгызларнынъ, Тимурларнынъ ерлерини гуткъанлардан сая, замандашларынынъ бойле варисликке муъасип олгъанларына ич шубеси ёкъ. Корьгенимиз киби, Тимурнынъ заманы мефкюре шекилинде къабул олуна, муъллиф бу мукеммелликнинъ исбатыны Тимурларнынъ Таньры тарафындан сечильгенлеринде корьмек истей:

*«Союмызны яраткъанда кучьни берген Таньрымыз,
Джав алдында ярдым къолун бизге керген
Таньрымыз».*

Шубесиз, Джынгыз ве Тимурларнынъ шахсиетлери умумиетликни ташыйлар, бу адларда А.Гирайбай татарлыкынынъ энгъ яхшы, мундериджели сыфатларыны, яни «сырлы малюматыны» (кодовая информация) корьгенини ис этемиз:

*«Эй, Алтайнынъ тазеленген, солмагъан (ал) гуллерин!
Узакълардан бир-бирине джырлагъан бульбуллерин!
Арамызда джокъмы джигит: «Айдынъыз!» - деп
айтмагъа,
Джуйрюклерни айландырын, къарт девирге
къайтмагъа? ...
Эт бир эмир! Туранлылар Къурултайы джыйылсын... ..».*

Екюн оларакъ даа бир классицизмнинъ эсеринде токъталмагъа истер эдик. Бу Бекир Чобан-заденинъ 1920 сенесине ант олгъан «Индемез Джелиль» серлевалы икъясидир. Икъенинъ баш къараманы - Джелиль акъай. Б.Чобан-заде Индемез Джелильнинъ характерининъ эсас чизгилерини бойле тасвирлей: «Джеллякъай не палитик, не де къара севда эди. О, обирлеринден даа зияде къырымлы, эски къырымлы эди Месея, огъа бундай худжур, хаста къарай эдилер. Бату Дженгиз, Тимур яд корюнген кишилерге, эльбет, Джеллякъай да яд эди.»

Анълагъанымызгъа коре, Джелиль акъай Джынгызларнынъ, Тимурларнынъ мирасчысыдыр. Юкъарыда къайд этильген чешит-чешит девирлерге ант ве фаркълы муъллифлер тарафларындан тасвирленген Тимурнынъ мефкюре образына хас олгъан чизгилер-

ни Чобан-заде Индемез Джелильнинъ образында теркип (синтез) эте. Лякин, занымызджа, меракълы тарафы ве дегери шунда ки, муэллиф бу джыйма, яни тюркий миллетлерге хас дюньябакъышны косътериджи хусусиетлерни бирлештирип, къараманнынъ джанлы образында акс эте. Ишбу тенденцияны Б.Чобан-заде иджадынынъ бир хусусиети оларакъ косътермек мумкюн. Языджы икяе эткен вакъиалар «Шамда кечсе биле, оларнынъ михвери (ось), этрафында айландыкълары кочер агъачы, шубесиз, Къырым, къырымтатар Къырымыдыр» (7). «Индемез Джелиль» икяесининъ баш къараманы: «Айса согъушырмыз. Къырымны аладжакъ болсакъ» дей, бу сёзлерни Чобан-заде авдет эткен къырымтатарлар ичюн бир гъасе киби къалдыргъандыр, деген умюттемиз.

Къулланылгъан эдебият:

1. В.Возгрин «Этноконфликтная ситуация в довоенном Крыму» / Г К ,6.11.1996 г.
2. А.Кричинский «Очерки Русской политики на окраинах»/ГК, 1995 г.
3. Л.Гумилев. Древняя Русь и Великая Степь / Москва 2002 г.
4. Э.Измайлов. «Идеология угнетённых» / ГК, 2000 г. № 50.
5. А.Ильмий. «Миллий тербие» / Ыылдыз,2002 \ № 6.
6. Айны менба (5).
7. Н.Сеитяхья Б.Чобан-заденинъ «Нурай» повести. /Ыылдыз 2003 № 2.
8. А.Кабакъ. Търк edebiyatъ. Istanbul. 1997.

Лилия
ЗИНЕДИНОВА

**«КЪЫРЫМТАТАР
ХАЛКЪЫ ШУ БИР
БУЧУКЪ АСЫР ИЧКИ
ДЕКИ РУХУНЫНЪ
ИСТЫРАГЛАРЫНЫ,
АЧУВЫНЫ, БАШЫ-
ДАК КЕЧИРГЕН БУТОН
ФЕЛЯКЕТЛЕРНИНЪ
АДЖАЖЫЛАРЫНЫ
ЙЫРЛАРДА АКС ЭТТИ,
БОИКИ ЙЫР – ХАЛКЪ-
НЫНЪ ДУХЛИНЫ
ТАРИХЪАДЫР».**

КЪЫРЫМТАТАР ИДЖРЕТ ЙЫРЛАРЫНЫНЪ МЕВЗУАТЫНА ДАДР ВЪЗЫ МУЛЛАДАЛАР

*Кечмиши олмагъан миллет-
нинъ келеджеги де олмаз.*

«Къара асыр» девамында (1783 – 1883) белли себеплерден долайы халкъымызда тарих илими инкишаф этмеди. О девирде халкъымызнынъ фаджиалы кечмиши онынъ агъыз яратыджылыгында (риваетлер, тарихий икяелер ве йырларда) сакълангъандыр. Бунынъ киби кечмишимизнинъ энъ адджы, гъам чектириджи саифеси, халкъымызнынъ иджретлери муаджирлернинъ йырларында акс олунгъан. Бу йырларнынъ топланмасынен, огренювинен бу вакыткъадже пек аз адам огърашты. Биринджи араштырмаларны А.Н.Самойлович, А.К. Кончевский, А. Олесницкий, С. Ефетов, В. Филоненко ве А. Озенбашлы киби тедкъикъатчылар кечирдилер. Тедкъикъатларында иджрет йырлары кениш суретте огренильмесе де, базы къыйметли ве муим тафсилятлар ёкъ дегильдир. Бу алимлер къырымтатар фольклор эсерлерининъ ве шу джумледе иджрет йырларымызны топлады, лякин йырларнынъ мевзусыны ве шекиллерини талиль этмедилер. 1920 – 30-нджы сенелерде чыкъкъан А. Рефатовнынъ ве Я. Шерфединовнынъ халкъ йырлары джыйынтыкъларында кене де йырларнынъ мевзулары талиль

этильмей, тек метнлери бериле. Ялынъыз дженктен сонъки йылларда бу мевзу боюнджа чалышкъан фольклоршынаслар иджрет йырларынынъ мевзуларыны талиль этип башладылар. Бу сырада А. Бари, А. Араслы, Ф. Алиев, Э. Озенбашлы, Э. Къуртумеров ве башкъаларынынъ тедкъикъатларыны къайид этмек мумкюн. Бойлеликнен, кунюмизге къадар тедкъикъат эсас оларакъ йырларнынъ топланмасына ёнетильген эди. Бугунъ оларнынъ бедий талилини кечирмеге вакъыт кельди, деп саямыз. Иште, бу себептен иджрет йырларынынъ огренильмеси бугунъ гъает актуаль, деп саямыз. Макъалемизнинъ макъсады иджрет эснасында яратылгъан халкъ йырларымызнынъ эсас мевзу ве мундеридже хусусиетлерини косътермектир. Буны япмакъ ичюн йырларнынъ метнлерини топлу суретте огренип, мевзулары ве мундериджелерини талиль этмек керектир. Иште макъалемиз бу меселеге багъышлангъандыр.

Къырым, къырымтатар халкъы, иджрет йыллары, къара йыллар Гирайларнынъ Алтын асырларындан сонъ бу гузель юрт русларнынъ элине кечти. Русие империясы юз йыллар девамында къурулып кельген медениетни гъайып этти, куль ве харабелерге чевирди, ярымадада яшагъан къырымтатар халкъына аселе чыдап оламагъан вазиятлер яратты. Халкъымыз яваш-яваш, сув киби Ватанындан акъып кете, «топракъны опелер, агълайлар, амма эп кетелер». А.Лятифзаде язгъаны киби, «иджрет фелякети халкъны эр кунь бираз даа сарскъан, факъырлаштыргъан... Бу девирде ялынъыз иджрет тюркюлери догъа биле Бу девирде халкъ ялынъыз агълай» [8, 3].

Фольклоршынасларымыздан Абдураман Бари иджретлерининъ дёрт далгъасыны айыра:

- 1) 1785 — 1800 сенелери;
- 2) 1820 — 1840 сенелери;
- 3) 1856 — 1860 сенелери;
- 4) 1870 — 1930 сенелери (1935 сенесине къадар).

Дигер тедкъикъатчыларнынъ чокъусы иджретлерининъ тек учъ буюк далгъасыны косътерелер:

- 1) 1784 — 1786 сенелери;
- 2) 1804 — 1805 сенелери;
- 3) 1860 — 1862 сенелери.

Корьгенимиз киби, ракъамлар бир-биринден бир аз фаркъ эте. Амма, умумен, олар эписи догърудыр, чюнки меджбурий кочювлер Къырымнынъ чешит шеърлери ве койлеринде чешит вакъытларда олып кечти.

Къырымтатарларнынъ биринджи иджрети Къырым Русие империясына къошулгъан сонъ (1783) башлады. Меджбурий кочювлернинъ башында улемалар тура, халкъны «Иджрет ваджин!» деп юртуны ташлап кетмеге тешвикъ эте эдилер. Сафдилъ ве юваш, пек диндар халкъымыз оларнынъ бутюн айткъанларына инана ве яваш-яваш Къырымны терк этип, Османлы девлетине, мусульман мемлекетине кете эди. Экинджи иджрет (1820 — 1840) Акъяр (Къырым) дженки (1853 — 1856) башланмаздан эвель олып кечти. Учюнджи иджрет далгъасы Акъяр дженкинден сонъ башланды ве 1862 сенесине къадар девам этти. Сонъки, дёртюнджи далгъа XIX асырнынъ 70-нджи сенелеринде къырымтатар йигитлери аскерликке алынаджакълары акъкъында манифест чыкъкъан сонъ башланды ве тап XX асырнынъ 30-нджи сенелеринедже девам этти.

Къырымтатар халкъы шу бир бучукъ асыр ичиндеки рухунунъ истырапларыны, ачувыны, башындан кечирген бутюн фелякетлерининъ аджджыларыны йырларда акс этти, чюнки йыр — халкънынъ джанлы тарихыдыр. Умумен йырларымызда эр шей бар: кедер ве къуванч, козьашлар ве оюн-культю; гъам, къасевет, къыйын яшайыш ве бахт. Лякин иджрет йылларында догъгъан йырларымызгъа кельгенде, олар ялынъыз гъам-къасевет, кедер, ачув ве козьашларнен толу. Бу девирнинъ йырлары халкъымызнынъ энъ фаджиалы йырларындандыр, чюнки XVIII — XIX асырлар девамында олып кечкен кочювлер, акъикъатен де миллий тарихымызнынъ энъ фаджиалы саифелеринден биридир. Халкъымызнынъ юрегиндеки бутюн аджджылар, оксюз къалгъан балаларнынъ ве аналарнынъ агълавларындан догъгъан козьашлар Къырымнынъ чешит кошелеринден ирмачыкълар киби акъып, бир буюк озенге чевирильдилер. Бу озеннинъ тузлу сувлары эр бир къырымтатарнынъ къальбине тийип алды ве даима сызлап тураджакъ бир яра къалдырдылар.

Иджрет йылларындаки йырлар къырымтатар та-

рихий йырларынынъ арасында муим бир ер туталар. Олар тарихий вакъиаларнынъ пешинден, тамам иджретлер эснасында догъып халкъымызнынъ хор, агъыр, чаресиз вазиятини толусынен акс этелер. Оларнынъ арасында энъ кениш даркъалгъан ве энъ чокъ йырангъанлары шулардыр:

1. «Биз кетермиз Къырымдан!»,
2. «Сувукъ-сув»,
3. «Кочъ йыры» ве
4. «Къырым дестаны» («Дестан тюркю»).

«Биз кетермиз Къырымдан!» йырында халкъымызнынъ Ватанындан кеткени тасвирлене:

*Биз кетермиз Къырымдан, эй яр,
джыйындай, тойдай, айтыр да агълерим.
Тувгъанларымыз къаладжакъ, эй яр,
магърашкъан къойдай, айтыр да агълерим.
От бастырып кетермиз, эй яр,
къануны чеклен, айтыр да агълерим.
Къаерлерде джуремиз, эй яр,
къалентир беклен, айтыр да агълерим.*

Йырнынъ лирик къараманы (бир муаджир) арына мураджаат этсе де, дуйгуларыны бутюн дюньягъа бильдире, халкъынынъ вазиятини тасвирлей, тюшонджелерге дала, козьяшлар тѣке:

*Къалды чызма астында, эй яр,
бабайлар къабри, айтыр да агълерим,
Буны коръген байгъушнынъ, эй яр,
къалмады сабры, айтыр да агълерим.*

Яш къызларнынъ хызметкяр олып къалгъаныны, аналарнынъ даяларгъа чевирильгенини, акъайларнынъ ыргъат олып къалгъаныны йырнынъ шойле сатырларындан огренемиз:

*Акъайлар ыргъат болгъан сонъ, эй яр,
бабалар кахъя, айтыр да агълерим,
Джааш татайлар хызметкяр, эй яр,
аналар дая, айтыр да агълерим.*

Тувгъан ерини терк этмеге меджбур олгъан халкъ

ачувыны чар укюметине ве моллаларгъа тѣке:

*Татарны юрттан айыргъан, эй яр,
къазакънынъ полкы, айтыр да агълерим...
«Иджрет ваджиси» – дедилер, эй яр,
улемалар, айтыр да агълерим.
Ох болсын шимди озълери, эй яр,
зар къыалар, айтыр да агълерим*

«Сувукъ-сув» тюркюсининъ пек меракълы, дикъ-къатымызны джелъп эткен мундериджеси бар. 1904 сенеси июнь 4-те Сувукъ-сув коюнунъ 120 къорантасы кочип кете, къалгъанлары исе бу йырны яраталар.

*Кетеджекмиз кой ташлап, дерьялар ашып,
Къальтеджекмиз бильмеймиз, къалдыкъ шашып.*

Халкъ бутюн сой-соп, достлар, танышларындан, Ватанындан айырыла, параходкъа минип, «къаршыгъа», Тюркиеге догъру ёл тутат:

*Параходкъа мингенде айланды башым,
Къырымда къалды, эй достлар, къыз къардашым.*

Параходкъа минген сонъ да, халкънынъ азаплары битмей, тек башлана. Чокъусы алларда гемилер бата ве адамлар бинълернен денъизде богъулып къалалар:

Дерьяда ольсек оломизни балыкълар юта...

Сагъ къалгъандары исе, Тюркиеге стелер, амма анда оларны къыйын яшайыш беклей:

*... Ашагъанымыз арна боса да, татай,
Акъшамдан сонъ пенджереден маймунлар къарай.*

«Кочь йыры» адлы тюркюде халкъымызнынъ мушкюль алы табиат адиселеринен къыяс этилип тасвирлене:

*Денъизден чыккъан бир булут, эй яр,
Кезлевге де явгъан, айтыр да джыларман.
Къырымдан да халкъы мусульман, эй яр,
Къырышгъа да авгъан, айтыр да джыларман.*

Табиат «агълай», халкъ да агълай. Иджрет эткен халкъ булуткъа бенъзетиле. Булут киби топлана ве денъизден кельген булуттан ягъмур ягъгъаны киби «къаршыгъа», яни Тюркиеге ягъа.

Чар укюметнинъ зулумы миллетимизнинъ хаты-расындан ич бир вакъыт силинмейджеги йырнынъ бойле сатырларындан анълашыла:

*Эстен чыкъмай Къырымнынъ, эй яр,
Джыйыны да тою, айтыр да джыларман.
Джав элинде деврюккен, эй яр,
Джылкъысы да, къою, айтыр да джыларман.
... Кимиси джандан айырылгъан, эй яр,
Кимиси де малдан, айтыр да джыларман.*

Гъурбет — пек мушкюль, агъыр шейдир. Бу алны йырнынъ лирик къараманы шойле тасвирлей:

*Падшаа да берген эки огуз, эй яр,
«Кях!» десем джурмез, айтыр да джыларман!
Къырылдыкъ, биттик, къалмадыкъ, эй яр,
Айтмакънен битмез, айтыр да джыларман!...*

Ярымаданы терк эткен эр бир къырымтатарнынъ агъызында «Ватан» ве «Юрт» сёзлери долашыр:

*Мусульманлар магъараша, эй яр,
«Ватан» дею, айтыр да джыларман.
Аналарымыз джылаша, эй яр,
«Джуртым» дею, айтыр да джыларман.*

«Кочь йыры»нынъ даа эки варианты бар. Олар мундеридже бакъымындан бири-биринден аз фаркъ эте, ялынъыз башкъа шивелерде йырлангъандырлар.

Миллетимизнинъ гъурбетте яшайышы пек агъыр олгъаныны башкъа йырларнынъ мундериджесинден де агълаймыз. Бу меселе «Отургъан ерим сорасанъ...» сёзлеринен башлангъан Романиягъа кеткен яшларнынъ мектубинден алынган йырында пек ачыкъ косътериле:

*Эртен, акъшам тюй шорба,
Уйледе бибер.*

*Буклесиниъ туттырын
Олюъни сѣгер!*

... Къалтыр-тенгир джуремиз... [10, 101].

Чокъусы йырларнынъ мевзулары Кефе, Ялта Алу-
ка, Судакъ, Кезлев, Керчь ве башкъа шеэрлернен багылы,
чюнки халкъымызнынъ гъурбетлик ёлу бу шеэрлер-
нинъ искелелеринден башлана эди. Буны «Судагъын
ёллары», «Ялы боюнынъ алы», «Судакъ тюркюси» ве
башкъа йырларда корьмек мумкюн.

«Судагъын ёллары» адлы йырда шойле сатырлар бар:

*Судакъ бизге арам олды (аман, аман!)
Айырыламам, Судакъ, сенден, ах аман!
Антым олсун сени сармакъ (аман, аман!)
Айырыламам, Судакъ, сенден, ах аман!*

Аджеба, Судакъ не ичюн сакинлерине арам олды?
Бу суальге джевабыны шойле сатырларда тапмакъ
мумкюн:

*Ялан сѣйлен, бойным урма (аман, аман!)
Тиреклери верир хурма, ах аман!
О ал олды, бу ал олды (аман, аман!)
Корьдиклеримиз ялан олды, ах аман!*

Юкъарыда анъылып кечкен эсерлерден гъайры бу
дешетли йылларда башкъа йырлар да яратылгъан эди.
Олар догърудан-догъру иджрет акъкъында олмасалар
да, халкъны иджрет этмеге меджбур эткен алларны
тасвир этелер.

Базы йырларда («Эмине къыз», «Эмине - Шери-
фе», «Фатма») шу девирдеки яш къырымтатар къы-
зынынъ агъыр вазияти акс этиле. «Эмине къыз» йы-
рыннынъ лирик къараманы, къырымтатар къызы Эми-
недир. Оны бир рус майоры бегене ве озюне алып
къача. Майор къызны христиан динине дѣндюреджек
ола, амма Эмине буны ред эте. Эр кунь гъарип къыз
яслар багълап агълай, халкъынынъ буюклеринден яр-
дым истей:

*Меним адым Эминедир, Эмине!
Атыш къушакъ долардым белиме.*

*Шимди тюштим бир майорнынъ элине.
Керем этинъ, эй агъалар, меним бундан къуртарынъ .*

Демек, къызларымыз ичюн де къара кунълер башлана. Алып къачмадан гъайры, оларнынъ чокъусыны богъып орманларда къалдыра эдилер. Бойле вакъиа «Эмине-Шерифе» йырында акс этиле.

Айрыджа «Къырым дестаны» адлы йырда токъталмакъ истер эдик. «Къырым дестаны», халкъымызнынъ тарихий санфелерини энъ тафсиллятлы акс эттирген эсердир. Онынъ бир къач варианты бар. Энъ толу ве догъру вариантыны А. Олесницкий Коккозлю бир койлюнинъ агъызындан язып алды. Тедкъикъатчынынъ малюматына коре, «Къырым дестан»нынъ муэллифи халкътыр, амма бу эсер пек джиддий олгъанындан себеп, онынъ белли олмагъан муэллифи (миллетимизнинъ векили) пек окъумыш, истидатлы, диндар инсан олгъаныны анъламыкъ мумкюн. Дестаннынъ эр бир дёртлюгинде сонъки мысра текрарлана: «Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!». Метнден аналар огъуллаарыны аскерликке бермеге истемегенлери ачыкъ-айдын корюне:

*Москоф къыралынынъ кельди бир эври,
«Татардан аскер алымалы гъайры».
Къырым мемурулары ей, еди деври,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!
...Ялварып къыралгъа, тюштим фигъангъа,
Сёзюмиз кечмеди сары Ивангъа.*

Амма чар укюмети оларнынъ ялварууларына къулакъ асмай, озь ишини девам эте:

*Къара мемурулары олуп сювари
Гездилер къасаба, шеэри, дживары.*

Ондан гъайры Русие империясы къырымтатарларны ислямдан чекмек, христиан динине дёндюрмек ичюн аракетлер япа эди:

*Чектилер мейдангъа талим алмагъа,
«Вакъыт буламайыз намаз къылмагъа.
Умарыз бу усул бойле къалмая»,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

Корьгенимиз киби, бу къара сенелерде чар укюмети озюнигъ панджаларыны эр бир кырымтатар анлесине узатты: кырымтатарларны догърудан-догърунджрет этмеге зорлагъанындан гъайры халкъымызнынъ буюк кысымыны, эксериетле къадын-къызларыны, генчлерни ольдюрюп ёкъ этмеге тырыша эди..

Бойделикнен, иджрет йылларында яратылгъан халкъ йырларымызнынъ мевзулары бир-бирине багъланып келелер. О къара девир йырларынынъ эсас мевзуларыны иджрет, халкъымызнынъ башына тюшкен фелякет, хор аллар, бутюн Къырымнынъ фаджиасы тешкиль этмектедирлер. Тарих китапларыны язмакътан марум къалгъан мазлум халкъымыз бир бучукъ асырлыкъ вазнетини бедний сёз вастасынен иджрет йырларында буюк тесир этиджи тарзда тасвир этти.

Файдаланылгъан эдебият:

1. Алиев Ф. Антология крымской народной музыки. – Симферополь, 2002. – С. 70 – 81.

2. Araslı A. Muhacir Türkleri // Emel. –1970. – Ocak – İubat. – S. 298.

3. Бари А. Крымские татары под властью царизма (труд народного историка) – СРМ РКБ им. И. Гаспринского – Ф. 1., Дж. 1., Досья 59. – 207 я.

4. Baılangıcından Gьnyьmьze Kadar Tьrkiye Dьююndaki Tьrk Edebiyatları Antologisi (Nesir – Nazım) – 13. с.: Tьrk-Tatar Edebiyatı. – Ankara: Kьltьr Bakanlıęı. 1999. – S. 56-64.

5. Бекиров Дж. Кырымтатар халкъ агъыз аратыджылыгы. – Ташкент, 1998. – 278 с.

6. Ефетов С.Б., Филоненко В.И. Песни крымских татар / ИТОИАЭ. – 1927. – I (58) дж. – С. 69 – 84.

7. Концевский А. Прошлое и настоящее в песнях Крыма // Забвенно не подлжит. – Казань, 1992. – С. 250 – 253.

8. Кырымтатар иджрет эдебияты. Окъув къулланмасы / Къуртумеров Э.Э., Усеинов Т.Б., Харахалы А.М. – С.: Кырымдевокъувпеднесир, 2002. – 256 с.

9. Музафаров Р. – РКБ им. И. Гаспринского. – Ф. 1., Дж. 1., Досья 59. – 207 я.

10. Озенбашлы А. Кырым фаджиасы. – С., 1997. - 256 с.

11. Озенбашлы Э. Отражение трагической судьбы крымских татар в переселенческих песнях ХVХ века // Голос Крыма – 2004. – апрель 23.

12. Sanat, Tarihi, Edebiyat ve Musikisiyle. Kьrьm Edetir Prof. Dr. Oktay ASLANADA / ЪNGЦR: Yeni Tьrkiye yayınları, 1922.

КЪЫРЫМТАТАР ИДЖЕБЪЕТ ЫРААРЫНДАН ШУМЕДИСЕДЕР

Биз кетермиз Къырымдан!

Биз кетермиз Къырымдан, эй яр, джыйындай,
тойдай, айтыр да агълерим,
Тувгъанларымыз къаладжакъ, эй яр, магъраикъан
къойдай, айтыр да агълерим
От бастырып кетермиз, эй яр, къануны чеклеп,
айтыр да агълерим,
Къаерлерде джурермиз, эй яр, къалентир беклеп,
айтыр да агълерим.
Тютеп къалгъан оджакълар, эй яр, сёнерми экен, ай
тыр да агълерим,
Татар халкъы хорлукъкъа, эй яр, конерми экен,
айтыр да агълерим.
Къалды чызма астында, эй яр, бабайлар къабри,
айтыр да агълерим,
Буны корьген байгъушыныъ, эй яр, къалмады сабры,
айтыр да агълерим.
Акъалар ыргъат болгъан сонъ, эй яр, бабалар къяхъа,
айтыр да агълерим,
Джаси татайлар хызметкъар, эй яр, аналар дая,
айтыр да агълерим.
Борч деп бильдик кочювни, эй яр, Акъ топракъкъа,
айтыр да агълерим,
Эль багъладыкъ къадерге, эй яр, сагъындыкъ Хакъкъа,
айтыр да агълерим.
Айланып чыкъты бир геми, эй яр, кок бурундан,
айтыр да агълерим,
Котерильген къысметлер, эй яр, шу Къырымдан,
айтыр да агълерим.
Кетеятыр гемимиз, эй яр, тютюни бувдакъ,
айтыр да агълерим,
Биз кеткен сонъ, Къырымда эй яр, къалмады къувнакъ,
айтыр да агълерим.
Дерья толу параход, эй яр, татар халкъы, айтыр да
агълерим,
Татарны юрттан айыргъан, эй яр, къазакъыныъ полкы,
айтыр да агълерим.

Акъ топракънынъ ялысы, эй яр, бизге де кульмей,
 айтыр да агълерим,
 Падиша берген эки огюз, эй яр, кях-десем джурьмий,
 итыр да агълерим.
 Ашкъа салсанъ, татымаз, эй яр, Варнанынъ тузы,
 айтыр да агълерим,
 Этеклик кийип джуре экен, эй яр, пашанынъ кзызы,
 айтыр да агълерим.
 Билалмадым мен мында, эй яр, кзыбланы, сырттым,
 айтыр да агълерим,
 Эр шейден де татлы экен, эй яр, озь тувгъан юртым,
 айтыр да агълерим.
 Тюссе Кзырым акъылгъа, эй яр, ичим къайнай, айтыр
 да агълерим,
 Тюрли тарлыкъ, сыкъынты, эй яр, джурегим чайнай,
 айтыр да агълерим.
 «Хиджрет ваджит»-дедилер, эй яр, улемалар, айтыр
 да агълерим,
 Ох болсын шимди озьлери, эй яр, зар кылар, айтыр
 да агълерим.

Сувукъ-сув тюркюси

Кетеджекмиз кой таилап, дерьялар ашын,
 Къальтеджекмиз бильмеймиз, къалдыкъ шашын.

Сувукъ-сувда айтувлу Чатал къая,
 Джандан да сюйген коюмиз кетти де зая.

Бек джелъ эссе тѣкюлюр теректе япракъ,
 Алалмадыкъ коюмизден бир авуч топракъ.

Кетеджекмиз кой таилап, булуткъа къарап,
 Кимлер илен ойнармыз, чечеклердей джайлап.

Кетмиийик десек, къальтейик, намачик айта,
 Дерьяда ольсек олюмизни балыкълар юта.

Сувукъ-сувнынъ ичинде юз верс бакъча,
 Кетеджек коюмизден юзлермен акъча.

Паракъоткъа мингенде якъарлар комюр,
Энди бизге къалмады Къырымда олюр.
Сувукъ-сувнынъ шешмеси, дерья да денъиз,
Адымызны быракъын муаджир денъиз.

Истамбулнынъ джамиси, минареси,
Девлеттен бизге келеджек къыз гемиси.

Девлет кият ёллагъан, ко:ъсолгъа деген,
Бу тарапта муаджирлер къалмасын, деген.
Паракъоткъа мингенде айланды башым,
Къырымда къалды, эй достлар, къыз къардашым.

Дегирмен киби айлана паракъот чаркъы,
Искелеге тёкюльди Сувукъ-сув къалкъы.

Пускюлюм кетти дерьягъа джалдай да, джалдай,
Миндирдилер гемиге алдай да, алдай.

Сувукъ-судан биз чыкътыкъ сагъ-селямет,
Эльбузлу койге кельгенде къопты къыямет.

Сув акъынты билезик, сувуна языкъ,
Артымыздан къалгъанлар, сизлерге языкъ.

Графнынъ бакъча емиши нек эрте пишер,
Бу Къырымнынъ устюне атешлер тюшер.

Белимдеки къушагъым атлас да болды,
Бу Къырымда къаланлар напаз да болды.

Ашагъанымыз арна боса да, татай,
Акъшамдан сонъ пенджереден маймунар къарай.

Кочь йыры

Денъизден де чыкъкъан бир булут, эй яр,
Кезлеге де джавгъан, айтыр да джыларман.
Къырымын да халкъы мусульман, эй яр,
Къаршыгъа да авгъан, айтыр да джыларман.

Эстен чыкмай Кзырымнынъ, эй яр,
Джыйыны да тою, айтыр да джыларман.
Джав элинде даврюккен, эй яр,
Джылкысы да кзою, айтыр да джыларман

Тегерек чети калыштан, эй яр,
Тенеси де талдан, айтыр да джыларман.
Кимиси джандан айырылган, эй яр,
Кимиси де малдан, айтыр да джыларман.

Падша та берген эки огуз, эй яр,
«Кях!» десем джурмез, айтыр да джыларман.
Кзырылдыкъ, биттик, калмадыкъ, эй яр,
Айтмакънен битмез, айтыр да джыларман.

Кетеджескмиз Кзырымдан, эй яр,
Давулсыз тойдай, айтыр да джыларман.
Коп союмыз каладжакъ, эй яр,
Манзрашкан кзойдай, айтыр да джыларман.

Стамбул, Кябе кзыблада, эй яр,
Денгизи сыртта, айтыр да джыларман.
Коп олюмиз каладжакъ, эй яр,
Хараби джуртта, айтыр да джыларман.

Денгизден де чыккан бир кзара, эй яр,
Гемим(и) экен? Айтыр да джыларман.
Кзырымда калган анайым, эй яр,
Келем(и) экен? Айтыр да джыларман

Биз кетермиз Кзырымдан, эй яр,
Иттифакъ олып, айтыр да джыларман.
Не ерлерде олюрмиз, эй яр,
Ахлер чекит, айтыр да джыларман.

Мусульманлар магъраша, эй яр,
«Ветан»-дею, айтыр да джыларман.
Аналарымыз джылаша, эй яр,
«Джуртым!»-дею, айтыр да джыларман.

Гурбет эллерге тюшип, эй яр,
Кыйнашырмыз, айтыр да джыларман!

*«Ветан, ветан»-дею биз, эй яр,
Джсан берирмиз, айтыр да джыларман.*

Судагъын ёллары

*Судагъын ёллары бурма (аман, аман!)
Бурьлып къаршылмада дурма, ах аман!*

*Ялан сёйлеп, бойным урма (аман, аман!)
Тиреклери верир хурма, ах аман!*

*О ал олды, бу ал олды (аман, аман!)
Кордиклеримиз ялан олды, ах аман!*

*Судакъ бизе арам олды (аман, аман!)
Айрыламам, Судакъ сенден, ах аман!*

*Судагъын къаршысы чардакъ (аман, аман!)
Пенджереси алтын пармакъ, ах аман!*

*Антым олсын сени сармакъ (аман, аман!)
Айрыламам, Судакъ сенден, ах аман!*

Эмине къыз

*Меним адым Эминедир Эмине!
Алтын кзушакъ доландырдым белиме,
Шимди тюштим бир майорнынъ элине,
Керем этинъ, эй агъалар, мени бундан кзуртарынъ!*

*Акъшам олгъанда сарар тенимни тенине,
Саба олгъанда, теклиф этер динине,
Шимди ядельде гъарип квалды Эмине,
Керем этинъ, эй агъалар, мени бундан кзуртарынъ!*

*Акъшам олгъанда, ятаряныма кене,
Саба олгъанда, алыр кетер кильсесине,
Бакъынъ, достлар Тюркмен кзызынынъ алына!
Керем этинъ, эй агъалар, мени бундан кзуртарынъ!*

*Акъшам олгъанда, къаралары багъларым,
Саба олгъанда, чан сесинен квалкъарым.*

*Эр кунь эр кунь окюрин агъларым,
Керем этинь, эй агълалар, мени бундан кьуртарынъ!*

*Мен Кефедe бир везиринъ кзызы эдим,
Къафесте бесленген бульбулю эдим,
Ачылмамыш, эль сурульмемши гулю эдим,
Керем этинь, эй агълалар, мени бундан кьуртарынъ!*

Кзырым дестаны

*Такъдири эзельден эври Худанынъ,
Бойле икен язы кельди зухургъа :
Зулум атешише тюштюк: не чаре?
Фена, мушкюль олду алы Кзырымнынъ!*

*Къадыр Мевлям, алымызгъа бакъ имди!
Бунъа насыл джанлар даяныр шимди?
Агълаюбен гозлере къан боянды!
Фена, мушкюль олду алы Кзырымнынъ!*

*Аман, Бари, Худа, сенден шает!
Эмбия, Эвлиядан умарыз химмет.
Нари фиркъат иле яндыкъ би-гъает,
Фена, мушкюль олду алы Кзырымнынъ!*

*Москоф кзыралынынъ кельди бир эври,
«Татардан аскер алынмалы гъайры».
Кзырым мемурулары ей, эди деври,
Фена, мушкюль олду алы Кзырымнынъ!*

*Джем етуп этрафы, эйледу шян,
Дугуль бу вукъат, эфендим, ялан.
Чокъ узунле юрек дагълагъан
Фена, мушкюль олду алы Кзырымнынъ!*

*Дингъле эз-джумле эври-ле сезин!
Ишитип би-гъает олдулар мазум.
Иджрети ислямгъа вермеди изин,
Фена, мушкюль олду алы Кзырымнынъ!*

*Бакъ шу башымызгъа кельген ахвалгъа!
Гъафлет-ле огърадыкъ тюрлю завалгъа,*

*Ишимиз олсун авале Мевлягъа!
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Къалайыкъ, къардашлар, шимди ибретке!
Чалышайыкъ дин ёлуна, гъайретке!
Сарылайыкъ мизанымыз хиджретке!
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Накъл этейим бир хабер,къулакъ вер сёзге!
Динълейинъ,кель имди, айтайым сизге!
Бу хиджрет Ресульден мирастыр бизге!
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Насыл икен Ресульнунъ сирети?
Анъла-гъыл эм дин ёлунда гъайретни!
Хош китюбен, эйледи ол хиджретни,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Суннети эр ким алырсе бойнуна,
Та олашындже къыямет кунюне.
Келиме-ийи тевхит языыр алнына,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!
Тюштю э(х)ли ислам бир бирине,
Севдайы терк этмек эм эфкъарына.
Арайып бир чаре фиркъат нарына,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Ялварып къыралгъа тюштюм фиъгангъа!
Сёзюмиз кечмедди сары Ивангъа.
Дерди иджрет иле олдукъ диване,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Бахчасарай шеринде япылды къышла,
Джигерлер пурман олду атешла.
Ялвардыкъ къыралгъа, бизни багъышла
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Мунда бойле эр кес бильдилер иши,
Чокъ кимселер ерге урды башы.
Къаплады алемни фиркъат атешини,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Къура мемурлары олун сувари,
Гездилер къасаба, шеэри, джисвара.
Та(х)рир этип сугъари эм кибари,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Пани къурая тертип урулду,
Татар аскерине тертип къурулду,
Нидже бинглернен бойну урулду!
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

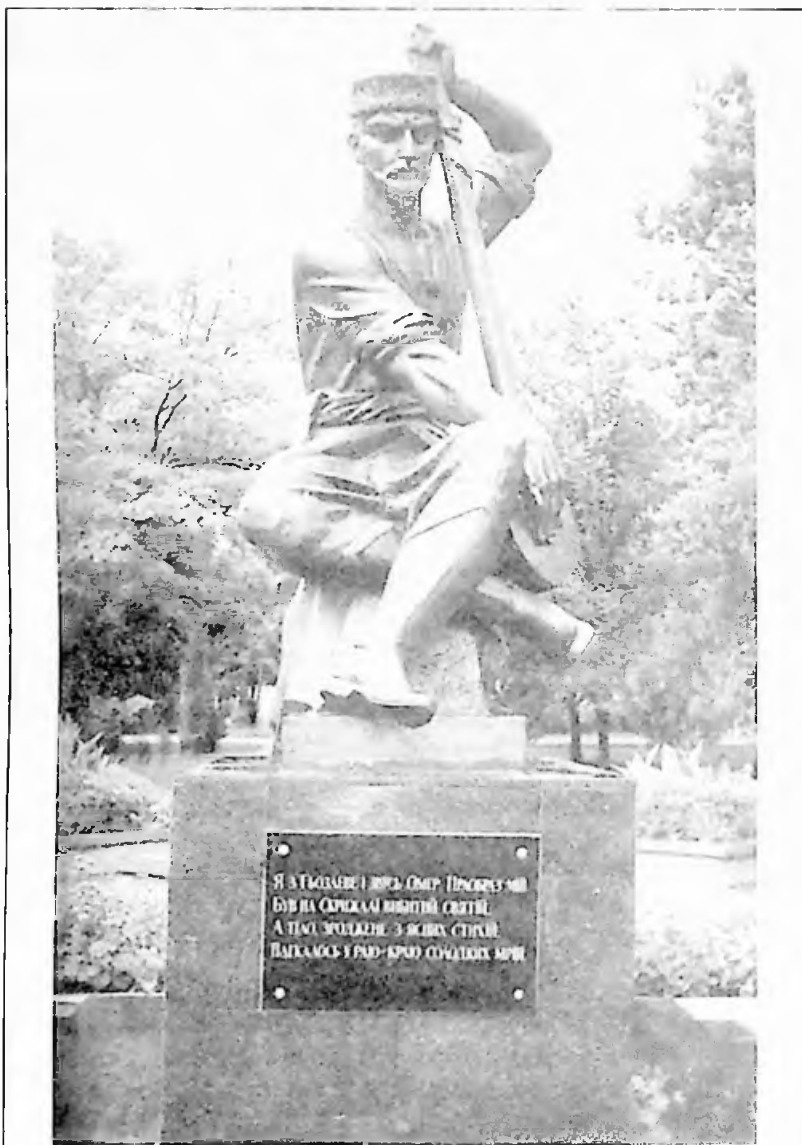
*Къырымнынъ ичине гзульгзуле тюштү,
Нидже э(х)ли иман акълыны шапты.
Агълаюбен кими байылды, тюштү,
Фена, мушкюль олду Къырымнынъ!*

*Барылмаз бир гедже усулу къура,
Забитане маскоф чекерлер къура.
Кими агълар, кими тюштюштир сура,
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Чектилер къураны, табур тюзюльду,
Аталарнынъ, аналарнынъ багъры эзилди.
Къурасы тушешернинъ ренки бозулду.
Фена, мушкюль олду алы Къырымнынъ!*

*Язып бу дестаны эйледим тамам,
Джумле муминлерге менден чокъ селям.
Акъыл олан бу сёзден англасын келям!
Джесенет къушудур башыны къуртаргван!*

*Ресимде: Кезлев шеэринде Хан джами
яныдаки истирахат багъчасында Ашыкъ
Умерге тикленген абиде.*

КЪЫРЫМТАТАР ШИВЕЛЕРИНИНЪ ТАРИХЫНДАН

Эмиль
РЕШЕТОВ

**«КЪЫРЫМТАТАР
ШИВЕЛЕРИНИНЪ
ИЛЬМИЙ ОГРЕНИЛЮ-
ВИ МЕШХУР ТЮРК-
ШЫНАС АКАД.
В.В.РАДЛОВНЫНЪ
ТЕДКЪИКЪАТЛАРЫ-
НЕН БАШЛАНА».**

Къырымтатар диалектлери-нен багълы олгъан тедкъикъатларынынъ сайысы чокъ дегильдир. Бу саада В.В.Радлов, А.Самойлович, А.Е.Крымский, Бекир Чобан-заде, В.Х. Кондараки, У.Куркчи, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, А.Меметов, С.Р.Изидинова ве дигер алимлер иджат эткен эдилер. Белли олгъаны киби, земаневий къырымтатар тилинде учь эсас шиве айырыла: чэль (шималь), орта ёлакъ ве ялы бою (дженоп) денильген шивелер.

Бир де бир шивени тедкъикъ эткенде, алимлер ишбу шивесининъ нумюнелерини топламагъа аркет этелер. Топланылгъан малюмат талиль этиле эм де бир де бир шивеге аит олгъан изоглоссалар бельгилене. Шивелер бири-биринен эм де эдебий тильнен тенъештирилелер. Шивелернинъ теркибинде тек бу шиве яхут лекчесине хас олгъан лексик-семантик, синтактик, морфологик ве фразеологик хусусиетлери бардыр. Эдебий тильнинъ лексик, грамматик, орфоэпик, акцентологик нормалары бар, шивелерде исе бу нормалар бельгиленмей. Эдебий тильге ресмий, ильмий, ихтисал эм де матбуат услуби хас,

шивелер исе ялынъыз къоношув вазифениси эда этелер.

Бизге белли ки, земаневий эдебий къырымтатар тилининъ теркибинде бир чокъ шиве сёзлери кирсетильди. Шиве сёзлери бедий эдебият эсерлеринде чокъ къулланылалар. Юкъарыда косътерильгени киби, эдебий тиль иле шивелер арасында буюктен-буюк фаркъ бар.

Къырымтатар шивелерининъ ильмий огренлюви мешхур тюркшынас акад. В.В.Радловнынъ тедкъикъатларынен башлана. Юкъарыда къайд эттигимиз киби, шивени тедкъикъ эткенде энъ къыйметли малюмат – шиве нумюнелеридир. Эм де бойле, къырымтатар шивелерине аит олгъан, диалектологик материалларыны бизлер В.В.Радловнынъ «Образцы народной литературы северных тюркских племён. Наречия Крымского полуострова» серлевалы ишинде була билемиз. Мезкюр иш 1896 сенеси Санкт-Петербургда нешир этиле. Академик Радлов бутюн къырымтатар шивелерини эки группагъа боле: дженюп ве шималь шивелери. Озь невбетинде дженюп шивелери учъке болуне:

а) ялы бою шивеси;

(Байдардан Ускуткедже)

б) Багъчасарай, Акъмесджит, Къарасувбазар, Кефе ве Керчь шеэрлерининъ шивеси;

в) дагъ халкъынынъ шивеси.

Шималь шивелерини В.В.Радлов экиге больди:

а) Къырым шивеси;

б) ногъай шивеси.

Керчь ярамадасынынъ ве Къырымдаки тилинен арасында буюктен-буюк фаркъ олгъаны къайд этиле. Радловнынъ озюнинъ исбат эткенине коре, шиве нумюмелерини, о, Къырымнынъ эр бир кошесинден топламага гъайрет эткен эди. Ишбу материалларнынъ вариети шундан ибарет ки, бус-бутюн шиве нумюнелери авам халкъынынъ, эсанен джахиль, яни озь шивесини текмиль бильген, адамларнынъ агъызларындан язылып алынды. Бундан долайы, бу метнлерде арап, фарс ве дигер алынмаларынынъ сайысы чокъ дегильдир. Мезкюр китабынынъ теркибинде 103 шиве метни бериле. В.В.Радлов ишбу метнлерини язгъанда озь «академик» транскрипциясынен къуланган эди.

Шубесиз ки, акад. В.В.Радловнынъ тедкъикъатлары къырымтатар тилининъ тарихында энъ муим ерлерден бирини алмакъта.

Къырымтатар тили, онынъ шивелерине багъышлангъан экспедиция, Къырымда 1935 сенеси яз айларынынъ девамында кечирильген эди. Мезкюр экспедициясынынъ рехберлери Юманкулов И.Х., онынъ муавинлери исе проф. Н.К. Дмитриев ве А.А. Аметов тайин этильген эдилер.

Усулиет тарафындан беш ильмий болук мейдангъа кетирильген эди: лексик-семантик, синтактик, фонетик ве морфологик, фольклор эм де авам халкъынынъ эдебий тильни анъламасыны тедкъикъ эткен болуклеридир. И. Юманкулов ве проф. Дмитриевнинъ эсабат макъалелеринден бизге белли ола ки, ишбу экспедициясынынъ акъибетинде пек меракълы диалектологик малюмат джыйылды. Тек лексик-семантик болюгининъ хадимлерининъ тарафындан 20 бинъге якъын, тюрлю сааларгъа аит олгъан, ыстылах топланылды. Шуны да къайд этмек керек ки, джыйылган табирлерининъ бир къысмы янъы, яни лугъатларда булунмагъан ыстылахлардыр. Мисаль оларакъ, тек Акъярдан Судакъкъа баргъандже 5300 табир топланылды, олардан 35 % - янъы сёзлер.

Бу ерде И. Юманкулов къайд эте ки, айны сёзлерни тюрлю койлерде башкаджа къулланалар. Мисаль оларакъ, кесертки сёзю Чоргъунда кесертке, Гаспрада кесертке, Гурзуфта курсофла, Дегирменкойде кшофла, Алуштада сурка, Корбекте колокшафа киби ишлетиле.

О заман ерли матбуатта, экспедициянынъ нетиджелеринен багълы олган, 37 макъале басыла. Экинджи джиан дженкинден сонъ экспедициянынъ материаллары гъайып ола. Артыкъ Къырымда бойле экспедиция кечирильмедиле. Шиве нумонелери тюрлю фольклор эсерлеринде къулланылалар. 1926 сенеси В.И.Филоненконинъ «Къырымтатар тапмаджалары» серлевалы джыйынтыгъы нешир этиле. Топлагъан тапмаджаларыны муэллиф эки группагъа больди:

- а) ялы бою тапмаджалары;
- б) чель тапмаджалары.

Нешир этильген тапмаджаларынынъ умумий сайысы 130 данедир. Мезкюр метнлерини язып алгъанда

В.И.Филоненко кирилл уруфатышен кьуллаангъан эди.

Къырымтатар диалектлерине багъышлангъан биринджи диссертация 1982 сенеси Изидинова С. Р. тарафындан къорчаланды. Озь диссертациясында муэллиф чель, орта ёлакъ ве ялы бою шивелерининъ фонетик, морфологик ве лексик хусусиетлерини ачыкъламагъа аркет этти. Диссертацияда къырымтатар шивелери бири-биринен эм де башкъа тюркий лисанлар иле къыяс этилелер. Къайд этильген шивелернинъ изоглоссалары бельгилене.

«ТЕНИМ, ДЖАНЫМ САНЪА ФЕДА!»

**Абдулла
Лятиф-
заденинъ
догъгъанына
115 йыл олды**

1930-ынджы йылларнынъ сонъларында узилип, агешлерге быракъылгъан чечек киби мунев-верлеримиз арасында Абдулла Лятиф-заде де бар. Илыкъ шиирлеринде («Хаял-омюр», 1910 «Къайгъым», 1918 с.) къалемининъ назиклигини къосьтере бильген лирик шаир, сонъра чешит объектив себеplerден озюнинъ дюньябакъыш концепциясыны денъиштирип, «замангъа уймагъа» меджбур олды, дигер бир сыра шаирлеримиз киби шиарджылыкъ ве публицистикагъа къапылды.

«Хаял-омюр» шиирини алып бакъайыкъ. Абдулла Лятиф-заде бу назм эсеринде янъы тюрк шиириетининъ темсильджиси фикретке такълид эткени сезиле. Бу фельсефий лирик шиирде шиириетимизде пейда олып башлагъан реализм тюсю озь аксини булмагъа башлагъаны дуюла.

*Бутюн омре пейте ве ал
Бир козлюкле бакъар да
Эмеллерим, дилеклерим
Чичеклерле шилердим.
Эп юксельмек арзусыле
Генч юреги якъар да,
Адий корюр ер юзюни...
Кокке учмакъ дилердим.*

Затен, бу йылларда глобаль ичтимай-сиясий денъишмелер

юзь бермекте эди ки, миллетнинъ эппейи вакъыт гизленген мушкюль алы эдебиятымызда ачыкъ-айдын бильдирильмеге башлады. А.С.Айвазовнынъ «Несден бу ала къалдыкъ» (1907 с.), А.Чергеевнинъ «Эшит, мевта не сёйлеюр» (1909 с.), Темурджаннинъ «Алтын ярыкъ» (1911 с.) поэмалары булар джумлесиндендир. Абдулла Лятиф-заде де илериде бош хаяллардан вазгечмекни арз эте. Шаирнинъ фикириндже, инсаннынъ яшайышы аят талапларында джевап бермели. Аят исе бойле сеслене:

*Кок — бош ава. Аят — беним..
Бенде дикен, бенде гуль.
Неслинъ бенде джефа гёрдю
Бенде сефа эйледю.
Бенде догъдынъ. Бенде яша!
Бенде огъраш! Бенде оль!*

Дикъкъат этинъиз: «Бенде огъраш! Бенде оль!» дей. Бу сёзлер шаир ичюн бир аятий принципке чевириледжек эди. Тюрлю себеplerге коре. А.Лятиф-заде миллетчилик ве тюркчиликке мейиль берип башлай. Кендисининъ къайд эткенине коре, «Миллет» газетасында къыска муддет муаррирлиги заманында большевиклерге къаршы макъалелер бастыра, Къурултай сайлагъан парламентнинъ азасы ола ве атта 1923 сенеси А.С.Айвазовга багъышлап «Умран мелеги» шиирини яза.

Эбет, Къурултай заманында А. Лятиф-заденинъ макъсадлары башкъа эди:

*Ятагъымнынъ чевресинде
Авеленген хаин олюм,
Ач къузгундай авлангъанда яш
Джанымны алмакъ ичюн,
Джанланды эп хаялымда омюр
Бутюн,
Козь алдымда сен де кельдинъ,
Эй, севгилим!..
Менимжидир — деди сесинъ,
Сонъ дюшондженъ,
Сонъ нефесинъ!
Лякин, къозум.
Бир къайгъым бар.*

*Севгиден де, олюмден де
Даа кучьлю олса керек,
О алды эи сонъ фикримми, сонъ
Сёзюми, сонъ дуйгъумы.
Сонъ нефесин бергенде
Шу дертли юрек,
Тёкюб олсам, ах, эсир Шаркъ
Шу къайгъымы!
Азатлыгъынъ огърунда
Теним, джаным санъа феда!
Иште, гузель,
Бу сонъ эмель!*

Бу, 1918 сенесине аит «Къайгъым» шииринде шаир тар лирик мевзудан яваш-яваш ичтимаий фикирлерге авуша: бордж дуйгъудан устюн чыкъа. Затен, шаирнинъ озю, академик А.Крымский къайд эткени киби, ичтиманй мевзуларгъа лириканы кирсете. Ондан да гъайры «бурада онынъ озюне махсус мевзуларда да малик олдугъыны иляве итмелийиз» (Б.Чобан-заде). Амма, арадан бир къач йыл кечер ве бир сыра лятиф-заделер бойле макъсадларындан вазгечмеге меджбур олурлар...

1927 сенеси украин тилинде чыкъкъан «Червоний шлях» меджмуасында басылгъан очеркинде А.Лятиф-заде озюни пролетар шаирлер сырасына къоша ве иджадыннынъ энъ махсулдар деври 20-нджи сенелерге догъру кельсе де, артыкъ бу йылларда там манада янгы бир фикирни ифаде этип оламай. 1922-1923 сенелеринде шиириетте кучь сынап башлагъан яш къалемлер янгы сиясий къурумнынъ снъишлерини акс эттирмек макъсадында янгы сёзлер, янгы эдебий шекиллер араштырмагъа тутуналар. Лякин буларнынъ эксернети шиирий эсернинъ манасына, шиирнетке нисбетен талапларгъа мснфий тесир этелер. Бойле акстабиний аллар У.Ипчи, А.Одабаш, З.Джавтобелиде расткельгени киби, А.Лятиф-задеде де бардыр. Б.Чобан-заде язгъаны киби, «Лятиф-заде, шубесиз, мушкюльпесенд, чалышкъыр бир санаткъяр, о татар сёзлерини чертип, сечип алыёр. Лякин араян мевлясыны да булур, белясыны да. Бир чокъ ерлерде Лятиф-заде шекильджеликке, татарджа десек, кертиклик (декадентлик)ке де урыюр».

Эбет, шиирнетимиздеки «пролетар» деври «джи-

гитизм» девирн шириетинден артыкъ факръ этмекте эди. Эдебият яваш-яваш партия шарларыны тешвикъат этиджи бир вастагъа чевирилип башлады. Бойле вазиятта А.Лятиф-заденинъ «Ахыр заман къушы», «Ленин ольди», «Акъынгъа» киби ширилерининг пейда олмасы табиий эди.

Бунгъа бакъмадан, А.Лятиф-заденинъ эсерлери, Ш.Алядиннинъ сёзлеринен айтаджакъ олсакъ, мундеридже ве нефислик итибары иле олдукъча кучъюлю, юксек севиели олгъаны шубесиздир. «Баарь тюркюси» шиирине мураджаат этейик:

*Дырыл-дырыл дырылдай,
Яш сабанджы пагъышлай,
Экишлернен чёллери
Балкъурт эме гуллерни.*

*Дырыл-дырыл дырылдай,
Кунь сакълана, куле ай,
Мавы кокте — йылдызлар,
Къоран тепе шень къызлар.*

Мында бир тарафтан фольклор анъанелерининг девам этильмеси сезильсе, дигер тарафтан гъает адий сёзлер ве келимелер вастасынен шаир кой аяты манзарасыны ярата. Эсердеки чочамийлер, балкъуртлар, наргюз, нанелер, чобан, сабанджы — эписи, баарге къуваналар.

1928 сенеси патлагъан «Вели Ибраимовнынъ иши» эдебиятымызнынъ илерилемесини чаналатты. Бир чокъ шаирлеримиз шубе астына къоюлды, инкъиялбий йырлагъан къалем саиплери яваш-яваш эджель дегирменине таба чекиле башладылар. Бу исе сонъра девирлер арасындаки багънынъ узюльмесине алып кельди. Бунынъ адджы акъибетини миллетимиз даа чокъ йыллар девамында татаджакътыр.

Бугуньде-бугунь эдебиятшынаслыгъымыз гъайрыдан жанланмакъта экен, кечмиштеки яызджы ве шаирлеримизнинъ эдебий эснаскъа къошкъан исселери эр тарафлама огренилир, айры тедкъикъат ишлери умумий джерьянны айдынлатмагъа ярдым этер. Иште, шаир ве оджа Абдулла Лятиф-заденинъ эдебий фаалиети шойлелер сырасындандыр.

Шевкет ЮНУСОВ.

«САЙЛАМА ЭСЕРЛЕР»

Белли кырымтатар азыджысы **Шамиль Алядин** омюрининъ сонъуна къадар элинден къалемини ташламады. Аятынынъ сонъки куньлеринде «Тогъай бей» адлы буюк тарихий роман узеринде чалышмакъта эди. Чокъ языкъ ки, эдипнинъ ниети ерине кельмеди, о адемден козь юмды. Эсер язылып битирильмеди.

Кечкен сене Къырым Мухтар Джумхуристи Миллетлернинъ ишлери боюнджа комитетининъ малиевий къолтутувы саесинде «Спутник» нешрияты азыджынынъ «Сайлама эсерлер»ини неширден чыкъарды. Джыйынтыкъ азыджынынъ аяты ве иджадий фаалиетине багъышлангъан макъаленен ачыла. Бундан сонъ, яратыджылыгъынынъ ильки девринде язгъан шиирлери бериле. Бунынъ киби де, китаптан, окъуйыджыларгъа энди чокътан белли олгъан «Иблиснинъ зияфетине давет», «И так бывает», «Теселли», «Чорачыкълар» ве язылып битирильмеген «Тогъайбей» эсерлери ер алгъанлар.

«КЪАЛЕМ УДЖУНДАКИ НУР»

Шаир Шерьян Алининъ кечкен сене сонъунда «Доля» нешрияты тарафындан басып чыкъарылгъан «Къалем уджундаки нур» адлы китабы «Чешит селелернинъ ильхам излери», «Ки-

тапларгъа кирмеген шиирлерден», «Мукъаддес ерлеримиз — азизлеримиз» ве «Тиль, эдебият ве медениетимиз акъкъында тюшонджелер» болюклеринден ибареттир.

Китапкъа «Етип оламайым озюме озюм» серлевалы сёз башы язгъан мерхум шаиримиз Юнус Къандым муэллифининъ умумий иджады, аলেখусус, Къырымгъа авдет олгъан сонъки девирдеки яратыджылыгъы акъкъында тафсилятлы фикир юрсете.

Китап полиграфик джеэттен гузель донатылгъан алда, Къырым Мухтар Джумхурieti Миллетлер ве сюрюн олунгъан гражданларнынъ ишлери боюнджа девлет комитетининъ малиевий къолтувуы сассинде 1000 нусха нешир этильген.

«КРЫМСКОТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА»

2005 сенесининъ башында Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты тарафындан чыкъарылгъан «Крымскотатарская литература» адлы окъув къуланмасы рустилли окъуйыджыларына къырымтатар эдебияты акъкъында белли бир бильги бермек макъсадында нешир этильди. Къуланманынъ муэллиф-тертип этиджиси язиджы Риза Фазыл кириш сёзюнде китапнынъ нешир этилюв усулы ве макъсады акъкъында къыскадан токъталыр экен, къырымтатар эдебиятынынъ тарихы акъкъында малюматлар беян эте.

Джыйынтыкъ къырымтатар

Эдебиятынынъ ирмакъ башлары – халкъ агъыз яратыджылыгы нумюнелеринен ачыла. Бу болукте манелер, чынълар, ривает ве масаллар акъкъында малюматлар, бунынъ киби де, оларгъа мисаллер бериле.

Китапнынъ бундан сонъки болуклеринде окъуйыджылар къырымтатар эдебиятынынъ къадимий, Алтын орда, ханлыкъ, уянув, Октябрьден сонъки, шимдики девире къыскъадан айдынлатыла ве эр бир девирнинъ иджаткярлары эсерлеринден нумюнелер бериле.

Джыйынтыкъны азырлауда Акъмесджит педагогика билим юртунынъ оджасы, Къырым Мухтар Джумхуриетинде нам къазангъан тасиль хадими Л. А. Милушева-Ислямова да иштирак эткен.

Китап «Відродження» Халкъара фондунынъ малиевий ярдымы саесинде Къырым окъув-педагогика нешрияты тарафындан 1000 нусха нешир этильген.

«КЪАРАМАНЛАР ОЛЬМЕЙЛЕР»

Белли ки, бу сене Экинджи дюнья дженкининъ биткенине 60 йыл олды. Бу дженкте алтмыш бинъден зияде къырымтатар иштирак этти. Олардан 40 файызгъа якъыны дженк мейданеларында эляк олдылар. Чокътан-чокъ сетдешлеримиз джебэде косътерген къараманлыкълары ичюн орден ве медаллернен мукъяфатландылар.

Языджи Аблязиз Велиевнинъ «Къараманлар ольмейлер» адлы

китабынынъ биринджи томы семетдешлеримиз арасындан чыкъкъан Советлер Бирлигининъ Къараманлары, Шан-Шурет орденлерининъ толу кавалерлери, генераллар, полк къоманданлары ве комиссарлары, корюмли дженк иштиракчилери акъкъындаки весикъалы повесть ве очерклерден ибареттир.

Китап бир сыра фото-рессимлер ве весикъалар, дженкчилернинъ мектюплери, йырларнынъ ноталарынен донатылъан.

«Къараманлар ольмейлер» джыйынтыгы Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты тарафындан 600 нусха нешир этильди.

«ГЪУРБЕТТЕ КЪАЛГЪАН ЭДЖДАТЛАРЫМЫЗНЫНЪ ХАТЫРАСЫ»

1944 сенесиндеки сюрдюнюлик халкъымызгъа зияде паалыгъа отурды. Нидже бинълернен инсанларымыз Ватан топрагъына асретлик чеке-чеке гъурбет иллерде алемден козь юмдылар. Оларнынъ къабирлери ябаний улькелерде къалды. Языджи Сафтер Нагаевнинъ Экинджи дюнья дженкинде иришилген гъалебенинъ 60 йыллыгы мунасебетинен азырлап нешир эттирген «Гъурбетте къалгъан эдждатларымызнынъ хатырасы» адлы весикъалы эссе-икъяелер джыйынтыгынынъ биринджи китабы къабирлери ябанджы улькелерде къалгъан семетдешлеримизнинъ хатыраларына багъышлангъандыр. Муэллиф Ташкент къабрис-

танларына дефн этильген белли кырымтатар саметдешлеримизнинъ аят ёллары ве эмек фаалитлери акъкъында икяе эте.

Китап Кырым девлет окъув-педагогика нешрияти тарафындан 500 нусха нешир этильди.

«ДЕПОРТАЦИЯ

крымских татар. Как это было»

Этнограф, улькешынас Рефат Къуртнев тарафындан топланып, тертип этильген «Депортация крымских татар. Как это было» джыйынтыгы бундан алтмыш йыл эвель ана-юртундан сюрюн этильген миллетимизнинъ о мудхиш вакъиагъа огъратылгъанларнынъ эллеринен язылгъан хатырлавлардан ибареттир.

Депортация акъкъындаки хатырлавларнынъ бир кысмы кырымтатар тилинде, бир кысмы да русча берильген. Бойледже, китапны ябанджы миллет векиллери окъугъанларында, миллетимизнинъ башына бундан 61 йыл эвель кельген фелякетнинъ не олгъаныны, шу кыскъа икяелер вастасынен олса да, бираз анълайджакълар.

Джыйынтыкъ окъуйыджыларгъа мураджаатнен ачыла. Онда бу киби хатырлавларны язып къалдырмакънынъ не къадар муим экени айрыджа къайд этиле. Тертип этиджи Рефат Къуртневнинъ «Как это было» серлевалы кириш сёзюнде миллетимизнинъ 1944 сенеси майыс 18-де ана-Ватанындан бир къалдырылмай сюрюн этильгени анълатыла.

Джыйынтыкынынъ сонъуна сюрюнлик ве халкымызнынъ сюрюнлик ерлериндеки аятларына аит ресмий весикъалар иляве этильгенлер.

Китап «Оджакъ» нешриятъ тарафындан 1000 нуха нешир этильген. Хатырлавлар Эдие Муслимова ве Сейран Сулейманов тарафындан редактирленгенлер. Махсус муаррир — мерхум шаиримиз Юнус Къандым.

Къ. ЗАКИР.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 4
(«Звезда» № 4)

Техредактор Р. Къараманов.
Корректор М. Меджитова.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифлерине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан журнал варианты къабул олуна.

Басылувгъа 8.08. 05 с. рухсет этильди. Форматы 84x108 1/32.

Офсет усулында басылды.

Нешрият-эсап табагъы 8,4. Сымарыш № 94.

1000 нуха басылды.

Джедвельге алынгъаны акъкъындаки шеадетнаме:
Км № 0113.

Адресимиз:

95007, Акъмесджит шеэри, Вернадский адына проспект
(эвельки Ялта сокъагъы),

155-нджи эв, кв. № 3.

Телефон — 63-27-13.

95040, Акъмесджит шеэри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.
«Таврида» нешриятынынъ басмаханеси.

Индекс 75298.

